

VTERE FELIX, MÁRIA

ŽIACI SVOJEJ PROFESORKE

VTERE FELIX, MÁRIA

ŽIACI SVOJEJ PROFESORKE

Miroslava Daňová - Lucia Nováková
(Eds.)

Zborník vydaný pri príležitosti životného jubilea
Dr. h. c. prof. PhDr. Márie Novotnej, DrSc., emeritnej profesorky

TRNAVA 2021

Editori/Editors: Miroslava Daňová - Lucia Nováková

Recenzenti: (v abecenom poradí)/ Reviewers (in alphabetic order):

PhDr. Juraj Bartík, PhD.; Mgr. Igor Bazovský, PhD.; Mgr. Michal Bernát, PhD.;
Mgr. Radoslav Čambal, PhD.; PhDr. Klaudia Daňová, PhD.; Mgr. Petra
Dragonidesová; Mgr. Pavol Jelínek, PhD.; Mgr. Tomáš Kolon, PhD.; Mgr. Marek
Kramár, PhD.; prof. PhDr. Klára Kuzmová, CSc.; PhDr. Peter Roháč; PhDr.
Vladimír Turčan; doc. PhDr. Vladimír Varsík, CSc.

Všetky príspevky v publikácii prešli recenzným posúdením.

All the studies in this publication have gone through an peer-review process.

Vydavateľ/Publisher: © Katedra klasickej archeológie FF TU v Trnave 2021

ISBN: 978-80-568-0249-6

Obsah

<i>Tabula gratulatoria</i>	6
Bibliografia (Kuzmová, K./ Mitáš, V./ Poláková, Z.).....	8
Vážená pani profesorka! (<i>Varsik, V. a kolegovia</i>).....	28
I. Spomienky študentov	31
<i>Bernát, M:</i> Ἀργὸ πᾶσι μέλουσα - spomienky zo študentského života 2001 - 2006.....	32
II. Tematické príspevky	36
<i>Doba bronzová</i>	
<i>Hnila, P:</i> Load-bearing horizontal timber framing in the Aegean Bronze Age architecture and its Anatolian parallels.....	37
<i>Námerová, A./Jelínek, P:</i> Bronzová dýka z Dunaja. Príspevok k deponovaniu zbraní do vody.....	65
<i>Švaňa, K:</i> Nové doklady osídlenia Spiša z konca doby bronzovej a zo staršej doby železnej z Levoče.....	73
<i>Valigová, M./Jelínek, P:</i> Príspevok k účesom v dobe bronzovej.....	91
<i>Obdobie antického Grécka</i>	
<i>Kováč, D:</i> Box – krv, pot a sláva v starom Grécku.....	101
<i>Nováková, L:</i> Art and promotion in ancient Greece.....	108
<i>Šályová, R:</i> Tropaia a víťazné pomníky v gréckom svete.....	117
<i>Doba rímska / obdobie antického Ríma</i>	
<i>Bernát, M:</i> Rímsky votívny oltár v západných provinciách.....	128
<i>Daňová, M:</i> Nápis VTERE FELIX na predmetoch z územia dnešného Slovenska.....	145
<i>Dragonidesová, P:</i> Antaura zrodená z mora, lamella z rímskeho Carnunta.....	155
<i>Krampl, T:</i> Ikonografická analýza motívu ryby na tzv. ranokresťanskej lampe z Gerulaty.....	160
<i>Mathédesz, L:</i> Rímske kamenné pamiatky z Dunaja.....	174
<i>Sabov, A:</i> Spony z germánskeho sídliska v Kvetoslavove.....	180
III. Pani profesorka a Katedra klasickej archeológie TU v Trnave	188

AD MULTOS ANNOS

Tabula gratulatoria Tyrnaviensia

Adamíková Barbora	Kolon Tomáš
Angyalová Patrícia	Kopták Tomáš
Baboš Dávid	Kormaňáková Denisa
Bajanová (Šuttová) Anna	Kováč Dušan
Bartík Juraj	Kramár Marek
Bazovský Igor	Krampl Tomáš
Beljak Ján a Beljak Pažinová Noemi	Kunecová Michaela
Bernát Michal	Kuzmová Klára
Bitterová Gabriela	Kvetánová Ivana
Blažej Kamil	Lennerová Michaela
Čambal Radoslav	Lindáková Simona
Číková Alexandra	Lintner Marek
Daňová (Mikovínyová) Miroslava	Lökös Ladislav
Daňová (Vajdíková) Klaudia	Macko Tadeáš
Dragonidesová Petra	Majáková Jana
Dragun Tomáš	Mathédesz Ludovít
Ďudáková (Humeňanská) Monika	Minarčák Pavol
Ďurianová Andrea	Mitáš Vladimír
Ďuriš Marek	Mojžiš Marián
Hnila Pavol	Námerová Andrea
Hodáková Barbora	Neuschl Richard
Holičková Soňa	Nikolová Timea
Hrnčiarik Erik	Nováková Lucia
Hudec Martin	Palušová Alexandra
Choma Igor	Pilch Kristián
Chovaňáková (Poliaková) Zuzana	Podolec Tomáš
Jakubčinová Miriam	Poláková Zuzana
Jarota Radovan	Popovič Matej
Jelínek Pavol	Pristáš Martin
Karabinoš Anton	Roháč Peter
Kawaschová Marianna	Sabov Andrej
Kellová Jana	Svihalek Daniel
Kočišová Alena	Šálka Dávid

Šályová Romana
Šmotláková Kristína
Štefanovičová Iveta
Šťastný Peter
Švaňa Kamil
Tökölyová (Amrichová) Katarína
Turčan Vladimír
Ulický Ján
Valigová Mária
Vecko František
Varsik Vladimír
Žilinčár Jozef

Dr. h. c. prof. PhDr. Mária Novotná, DrSc., emeritná profesorka

Bibliografia

1953

1. Recenzia publikácie Pamiatky a múzeá I (Bratislava 1952). *Archeologické rozhledy* 5, 805–806.
2. Recenzia publikácie Sovetskaja etnografija (Moskva 1952). *Archeologické rozhledy* 5, 808–810.

1954

3. “Záchraný výskum na žiarovom pohrebisku v Mužle.” *Archeologické rozhledy* 6, 302–306, 327–328, 416, 424–425.
4. Recenzia publikácie Pamiatky a múzeá II (Bratislava 1953). *Archeologické rozhledy* 6, 544.
5. Recenzia publikácie Sovetskaja archeologija XVII (Moskva 1953). *Archeologické rozhledy* 6, 546–547.

1955

6. “Medené nástroje a problém najstaršej ťažby medi na Slovensku.” *Slovenská archeológia* 3, 70–100.
7. Recenzia publikácie Pamiatky a múzeá III, Bratislava 1954. *Archeologické rozhledy* 7, 392.
8. “Medené nástroje v Čechách a na Morave.” *Archeologické rozhledy* 7, 510–516, 503–504, 561–562, 566–567.
9. Recenzia publikácie Krásy Slovenska XXXI (Bratislava 1954). *Archeologické rozhledy* 7, 536.
10. “Výskum na žiarovom pohrebisku v Mužle.” *Archeologické rozhledy* 7, 746–750, 761–762, 835–836, 841–842.

1956

11. “Halštatské žiarové pohrebisko v Mužle.” *Slovenská archeológia* 4, 213–232.
12. Recenzia publikácie Naša veda II (Bratislava, SAV, 1955). *Archeologické rozhledy* 8, 426–427.

1957

13. "Nález medených sekier s jedným ostrím zo Slovenska." *Slovenská archeológia* 5, 309–316.
14. "Hromadný nález odlievacích kadlubov zo Želiezoviec." *Slovenská archeológia* 5, 317–322.
15. "Poklad bronzov z dolného Pohronia." *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied* 2, 71–74.
16. "Literárna činnosť Dr. h. c. Inž. Štefana Janšáka." *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied* 2, 121–125 (M. Novotná s členmi Archeologického seminára).
17. "Činnosť Slovenskej sekcie Československej spoločnosti archeologickej za rok 1956." *Zprávy Československé společnosti archeologické* 1, 4–5.
18. "Archeologický seminár FFUK v Bratislave v r. 1956." *Zprávy Československé společnosti archeologické* 1, 10–11.
19. "Slovenská sekcia Československej spoločnosti archeologickej za prvý polrok 1957." *Zprávy Československé společnosti archeologické* 1, 19–20.
20. "Archeologický seminár FFUK v Bratislave v letnom semestri r. 1957." *Zprávy Československé společnosti archeologické* 1, 28–29.
21. Recenzia publikácie *Archäologische Funde in Ungarn*, E. Thomas (Budapest 1956). *Archeologické rozhledy* 9, 724–725.
22. Recenzia publikácie *Din activitatea știintifică a muzeului raional Mediaș*, Mediaș 1955–1956. *Archeologické rozhledy* 9, 874.

1958

23. Recenzia publikácie *Prolegomena k statistici i kronologiji prehistorijskih ostava u hrvatskoj i u vojvodanskom području Srijema*, Z. Vinski – K. Vinski Gasparini. *Opuscula archaeologica* I (1956). *Archeologické rozhledy* 10, 151–152.
24. Recenzia publikácie *Razkopki i proučvanija na mogila no 1 – Koprinka*, časť II, K. Is. Žuglev (Sofia 1956). *Archeologické rozhledy* 10, 275–276.
25. "Praveké nálezky zo Zbrojníkov na Slovensku." *Archeologické rozhledy* 10, 301–304, 349, 413.
26. "Nové nálezky kultúry podolskej na Slovensku." *Archeologické rozhledy* 10, 431–432, 413.
27. "Výšinné sídlisko vo Velkej Lomnici a osídlenie kanelovanou kultúrou na Spiši." *Sborník FiF UK, Historica* 9, 267–291 (spoluautorka T. Štefanovičová).

28. "Zpráva o činnosti slovenskej sekcie ČSSA za rok 1957." *Zprávy Československé společnosti archeologické* 2, 10–11.
29. "Archeologický seminár FF UK v Bratislave v zimnom semestri študijného roku 1957/1958." *Zprávy Československé společnosti archeologické* 2, 20.

1959

30. "Poklad bronzov z Vyšnej Hutky a sekeromlaty s kotúčovitým tylom na Slovensku." *Památky archeologické* 50, 1–15.
31. "Dvojramenné čakany na Slovensku a problém ich datovania." *Sborník FiF UK, Historica* 10, 115–140.

1961

32. "Bošácko-kostolacký horizont na strednom Považí." *Sborník FiF UK, Musaica* 1, 21–34.
33. "K problematike pôvodu hrivien." *Sborník FiF UK, Musaica* 1, 35–43.

1962

34. *Život a umenie doby železnej na Slovensku*. Bratislava (spoluautori J. Paulík a B. Benadík).
35. "Príspevok k osídleniu Spiša v staršej dobe bronzovej." *Sborník FiF UK, Musaica* 2, 27–32.

1963

36. "Nález najstaršej bronzovej nádoby na Slovensku." *Sborník Československé společnosti archeologické* 3, 137–140.
37. "K chronológii hromadných nálezov bronzov na východnom Slovensku." *Sborník FiF UK, Musaica* 3, 47–72, tab. 7–8.
38. "Archeologický seminár Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave v r. 1958 a 1959." *Zprávy Československé společnosti archeologické* 5, 163.

1964

39. "Bronzové kuželovité helmy a niektoré typy bronzových nádob v hromadných nálezoch na Slovensku." *Sborník FiF UK, Musaica* 4, 19–43, tab. 7–10.

40. Recenzia publikácie Balanovskij mogilnik, O. N. Bader (Moskva 1963). *Archeologické rozhledy* 16, 129–130.

1965

41. “Ein Bronze-Hortfund aus Viničky in der Ostslowakei.“ *Sborník FiF UK, Musaica* 5, 17–22.

42. “Nové archeologické nálezy v Bratislave.” In: *Slavín. Historická ročenka Západoslovenského kraja* I, V. Plevza – J. Bartl (ed.), 7–13. Bratislava (spoluautor B. Novotný).

1966

43. “Najstaršie dejiny Bratislavy.” In: *Dejiny Bratislavy*, V. Horváth – D. Lehotská – J. Pleva (ed.), 15–29. Bratislava: Obzor (2. edícia 1978).

44. “Hortfunde vom sog. Koszidertyp aus dem Gebiet der Slowakei.” *Sborník FiF UK, Musaica* 6, 9–26.

45. “Pravek.” In: *Metodické poznámky k vyučovaniu dejepisu v 1. roč. gymnázií*, 21–32. Bratislava.

46. “Ing. Dr. h. c. Štefan Janšák osemdesiatročný.” *Krásky Slovenska* 11, 432–433.

1967

47. “Die Bronzediademe der Slowakei.” *Sborník FiF UK, Musaica* 7, 47–68.

48. “Ein Depot getriebener Bronzen von der Höhensiedlung Burchbrich in Velká Lomnica (slowakische Zips).” *Acta Archaeologica Carpathica* 9, 63–68.

49. “...nad ním stojí pevný hrad na vysokom brali...” *Príroda a spoločnosť* 10, 21–25.

1968

50. “Praveké a ranohistorické pamiatky v Štátnom kaštieli v Betliari. I. časť” *Zborník FiF UK, Musaica* 8, 37–57.

51. “Zwei Bronzediademfunde in der Slowakei.” *Zborník FiF UK, Musaica* 8, 29–36.

1969

52. “Dva depoty bronzov v študijných zbierkach Archeologického seminára FFUK v Bratislave.” *Zborník FiF UK, Musaica* 9, 3–7.

53. "Pravek." In: *Metodické poznámky k vyučovaniu dejepisu*, 21–32. Bratislava.

1970

54. *Die Bronzhortfunde in der Slowakei. Spätbronzezeit*. Bratislava.

55. *Die Äxte und Beile in der Slowakei. Prähistorische Bronzefunde IX*, 3. München.

56. "Hromadný nález bronzových kosákov zo Spiša." *Zborník FiF UK, Musaica* 10, 13–21.

1971

57. "Ein Bronzefund aus Matejovce, Bez. Poprad." *Zborník FiF UK, Musaica* 11, 9–17.

58. "Archeologické pamiatky z Maďarska uložené v Oblastnom múzeu v Poděbradoch." *Zborník FiF UK, Musaica* 11, 25–29 (spoluautorka H. Sedláčková).

59. *Katalóg archeologickej zbierky Spišského múzea v Levoči*. Bratislava (spoluautor B. Novotný).

1973

60. "Nález medenej sekery s krížovým ostrím vo Vysokých Tatrách." *Zborník FiF UK, Musaica* 13, 23–27.

61. "Einige Bemerkungen zur Datierung der Kupferindustrie in der Slowakei." *Zborník FiF UK, Musaica* 13, 5–21.

62. "Die Bronzenadeln in der Slowakei." In: *Actes du VIIIe Congres international des sciences préhistoriques et protohistoriques*, 29–38. Belgrade.

1974

63. "Zu einigen Typen von Bronzenadeln der frühen Bronzezeit in der Slowakei." *Preistoria Alpina* 10, 51–54.

64. "Zur Datierung der Goldscheiben vom Typ Stollhoff." *Zborník FiF UK, Musaica* 14, 3–8 (spoluautor B. Novotný).

1975

65. Recenzia publikácie Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, K. Vinski–Gasparini (Zadar 1973). *Archeologické rozhledy* 27, 353–354.

66. "Spiš bohatý na praveké poklady. Za depotmi bronzov z doby bronzovej pod Tatrami." *Podtatranské noviny, vlastivedná príloha Ozveny histórie*, 18. 12. 1975.

67. "Na hradisku pri Dolnom Smokovci." *Vysoké Tatry* 15/3, 22.

1976

68. "Beginn der Metallverwendung und Verarbeitung im östlichen Mitteleuropa." In: *IX. Congrès UISPP, Colloque XXIII, Les débuts de la métallurgie*, 118–133. Nice.

69. "Bemerkungen zu den Anfängen der mittleren Bronzezeit im mittleren Donaugebiet." In: *Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag I – Urgeschichte*, H. Mitscha-Märheim – H. Friesinger – H. Kerchler (ed.), 462–470. Wien.

70. Recenzia publikácie Die etruskischen Kanopen. Herstellung, Typologie, Entwicklungsgeschichte, Robert. D. Gempeler (Einsiedeln 1974). *Archeologické rozhledy* 28, 97.

71. Recenzia publikácie Kultura przedłużycka, Marek Gedl (Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975). *Archeologické rozhledy* 28, 97.

1977

72. "Niekoľko poznámok k bronzovej industrii strednej doby bronzovej na Slovensku." In: *Geneza kultury lużyckiej na terenie Nadodrza – materiały konferencyjne*, 189–199. Wrocław.

73. "Neznáme nálezy medenej industrie zo Slovenska." *Archeologické rozhledy* 29, 622–633.

74. "Zhodnotenie medenej industrie." In: *Tiszapolgárske pohrebisko vo Veľkých Raškovciach*, J. Vizdal, 118–123. Košice.

75. "Najstaršie baníctvo v Európe. Počiatky bulharskej metalurgie." *Technické noviny* 25/6, 10.

1978

76. "Anfänge der Metallurgie in der Slowakei und die Beziehungen zum Ostbalkan." *Studia praehistorica* 1–2, 212–217.

77. Recenzia publikácie L'âge du bronze dans la région de Paris, Jean-Pierre Mohen (Paris 1977). *Archeologické rozhledy* 30, 342.

78. "Horizont bronzov typu Dreveník I." *Historica Carpatica* 9, 331–343.

79. "Tritisíc rokov starý nôž. O jednom vzácnom náleze pod Tatrami." *Podtatranské noviny, vlastivedná príloha Ozveny histórie* 4/4, nepaginované.
80. "Trácke umenie a kultúra na území Bulharska. Lesk a sen minulosti." *Pravda*, 21. 7. 1978.
81. "Vlastníme zvyšky rímskeho impéria." *Pravda*, 24. 11. 1978.

1979

82. *Archeologický atlas Evropy a Československa*. Praha (spoluautori Buchvaldek, M. et al.).
83. Recenzia publikácie Gornoje delo i metallurgija v drevnejšej Bulgarii, J. N. Černych (Sofija 1978). *Archeologické rozhledy* 31, 586–587.
84. Recenzia publikácie Die Wagen der Bronze- und frühen Eisenzeit in Italien. Prähistorische Bronzefunde, Abt. XVII, Band 1, Eugen Woytowitsch (München 1978). *Archeologické rozhledy* 31, 446–447.
85. "Veda nepozná hraníc." *Slovenka* 1979/1, 13.

1980

86. *Die Nadeln in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde XIII, 6. München.
87. "Neznáme bronzы zo Žitného ostrova." *Archeologické rozhledy* 32, 134–145.
88. "Bronzový nôž z Važca." *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1978*, 191–192.
89. Recenzia publikácie Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a. M. 1977 (München 1978). *Archeologické rozhledy* 32, 227–228.

1981

90. "K stavu bádania v egejskej oblasti." *Listy filologické* 104, 176–184.
91. "Zur Stellung und Funktion einiger Typen der Bronzeindustrie in der älteren Bronzezeit." *Slovenská archeológia* 29, 121–129.
92. "Ein Depotfund aus Liptovská Mara." In: *Studien zur Bronzezeit. Festschrift für Wilhelm Albert v. Brunn*, Herbert v. Lorenz (ed.), 309–315. Mainz a. Rhein.
93. "Náplečné kruhy zo Zvolena-Pustého hradu." *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1980*, 200–201 (spoluautorka P. Ratimorská).

94. "Siedlung der Čaka- und Velatice Kultur von Šarovce." *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege, Beiheft 16. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte I*, 237–250 (spoluautor B. Novotný).
95. Recenzia publikácie Die Anhänger und Halsringe in Südwestdeutschland und Nordbayern. Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XI, Band 1, Ulrike Wels-Weyrauch (München 1978). *Germania* 59, 420–423.
96. Recenzia publikácie Die Nadeln in Mähren und im Ostalpengebiet (von der mittleren Bronzezeit bis zur älteren Eisenzeit). Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XIII, Band 5, Jiří Říhovský (München 1979). *Germania* 59, 423–427.
97. "Nevedeli, že to bude umenie." *Pravda*, 11. 3. 1981.

1982

98. *Pravek Európy I. Minojská a mykénska civilizácia*. Bratislava (2. edícia 1983).
99. "Zur Stellung einiger Kupferdolche im mittleren Donau." *Thracia praehistorica, Pulpudeva* 3, 311–319.
100. "K niektorým typom bronzovej industrie lužickej kultúry na Slovensku." In: *Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem. Materiały z konferencji, która odbyła się w Krakowie, Nowej Hucie i Nowym Sączu w dniach 11. do 14. IV. 1978 r.*, 97–106. Kraków – Przemyśl.
101. "Metalurgia medi a bronzu v dobe bronzovej na Slovensku." *Archeologia Polski* 27, 359–369.
102. *Praveké bronzové poklady na Slovensku (Katalóg výstavy)*. Košice (spoluautor D. Gašaj).
103. *Środkowoeuropejskie wielokrotne naszyjniki brązowe*. *Archaeologia Interregionalis IV*. Słupsk (spoluautor T. Malinowski).

1983

104. "Metalurgia opevnených osád." *Archeologické rozhledy* 35, 63–71, 120.
105. "Hromadný nález bronzov z Gemera." *Historica Carpatica* 14, 269–275.
106. "Praveká metalurgia medi a bronzu na Slovensku." *Zborník FiF UK, Historica* 29–30/1978–1979, 59–71.

1984

107. *Pravek Európy II. Etruskovia*. Bratislava (2. edícia 1986).
108. *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd (Tasić, N. et al.).
109. “Nezvyčajná forma bronzovej suroviny zo Spiša.” In: *Zborník prác Eudmile Kraskovskej (k životnému jubileu)*, E. Studeníková – L. Zachar (ed.), 49–54. Bratislava.
110. “Zu einigen späteneolithischen Kulturerscheinungen in der Nordslowakei.” *Zborník FiF UK, Musaica* 15–16, 147–159.
111. *Halsringe und Diademe in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde XI, 4. München.
112. Recenzia publikácie *Die Rasiermesser in Polen*. Prähistorische Bronzefunde, Abteilung VIII, Band 4, Marek Gedl (München 1981). *Germania* 62, 473–474.

1985

113. “Mittleres Donaugebiet in der jüngeren Bronzezeit und die Beziehungen zu Nachbarländern.” *Zborník FiF UK, Musaica* 17, 101–110.
114. “Hromadný nález z Novej Lesnej.” *Zborník FiF UK, Musaica* 18, 155–165.
115. “Pracovné stretnutie o staršej dobe bronzovej v Československu.” *Archeologické rozhledy* 37, 579–580.
116. *Praveká dedina pod Vysokými Tatrami*. Poprad (spoluautori B. Novotný a R. M. Kovalčík).

1986

117. “Príspevok k poznaniu hatvanskej kultúry na Slovensku.” *Archeologické rozhledy* 38, 275–282.
118. “Príspevok ku kroju doby bronzovej.” *Zborník FiF UK, Musaica* 19, 149–159.

1987

119. “Bemerkungen zur Deutung der Bronzehortfunde mit Bronzegefäßen aus der Slowakei.” In: *Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas. Symposium, Liblice, 21. – 25. 10. 1985*, E. Plesl – J. Hrala (ed.), 325–330. Praha.
120. “Die Kultur der ostslowakischen Hügelgräber und ihre Beziehungen zu den benachbarten Gebieten.” In: *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-*

Balkan-Zone während der äneolithischen Periode. Internationales Symposium, Donji Milanovac, 1985, D. Srejić – N. Tasić (ed.), 91–97. Beograd.
121. “Der karpatisch-donauländische Typ der Brillenfibel.” *Zbornik FiF UK, Musaica* 20, 121–130.

1988

122. “Zu einigen Bronzen der Bosut-Kultur aus dem Kollektivgrab II. in Gomolava.” In: *Gomolava. Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südsteuropas*, N. Tasić (ed.), 59–63. Novi Sad.

1989

123. “Neskoroeneolitická mohyla v Šuranoch, okr. Nové Zámky.” *Archeologické rozhledy* 41, 368–378, 476 (spoluautor J. Paulík).
124. *Pravek Európy III. Skýti*. Bratislava (2. edícia 1990; spoluautor B. Novotný).

1990

125. “Jungbronzezeitliche Goldfunde aus der Ostslowakei.” *MAGW* 118/119, 1988/89, 175–180.
126. “Zlato v staršej dobe bronzovej na východnom Slovensku.” *Historica Carpatica* 21, 133–142.

1991

127. “Zwei unbekannte Goldfunde aus der Slowakei.” *Starinar* 40–41/1989–1990, 131–134 (spoluautor B. Novotný).
128. “Die Velaticer Phase in der Slowakei.” In: *Die Anfänge der Urnenfelderkulturen in Europa*, M. Gedl (ed.), 47–54. Warszawa.
129. “Zu einigen terminologischen Fragen der Bronzezeit.” *Zbornik FiF UK, Musaica* 21, 121–129.
130. “PhDr. Jozef Paulík, CSc., šesťdesiatročný.” *Zbornik SNM LXXXV, Archeológia* 1, 151–153.
131. *Die Bronzegefäße in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde II, 11. Stuttgart.
132. *Popradská kotlina v dávnej minulosti*. Košice (spoluautori B. Novotný a R. M. Kovalčík).

1992

133. "Bronzové spony ako kritérium datovania." In: *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami. Materiały z konferencji – Rzeszów, 17–20. 09. 1991*, S. Czopek (red.), 55–59. Rzeszów.
134. "Zur ökonomischen und gesellschaftlichen Struktur im älteren Äneolithikum." *Studia praehistorica* 11–12, 87–94 (spoluautor B. Novotný).
135. "Ein unbekannter Fund aus Bratislava." *Zbornik Narodnog muzeja* 14/1, 227–230 (spoluautor B. Novotný).
136. "Pokračovanie výskumu v Gánovciach." *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1990*, 83 (spoluautor B. Novotný).
137. "Starobylý Sozopol." *Telegraf*, 28. 5. 1992.

1993

138. "Doba bronzová." In: *Najstaršie dejiny Bratislavy*, T. Štefanovičová et al., 80–115. Bratislava.
139. "Niekoľko poznámok k návrhu zákona o vysokých školách." *Fórum vedy* 4/3–4, 4–5.
140. "Expozícia "Antika v zbierkach Archeologického múzea SNM"." *Múzeum* 2, 34–35.
141. "Výstava k trom jubileám českej archeológie." *Múzeum* 2, 40.
142. "Spomienka na profesora Vojtecha Budinského-Kričku." *Zborník SNM LXXXVII, Archeológia* 3, 111–112.

1994

143. *Svedectvá predkov*. Martin.
144. "A Rare Find of a Pendant from the Bronze Age." In: *Bronze Age in Slovakia. Historical monuments and museums (Pamiatky a múzeá)* 1994, 24–25.
145. "Zriedkavý typ závesku z doby bronzovej." *Pamiatky a múzeá* 1994, 30–31.

1995

146. "Stand und Aufgaben der Urnenfelderforschung in der Slowakei und angrenzenden Gebieten." In: *Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. Kolloquium Mainz. Hermann Müller-Karpe gewidmet. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 35, 373–387. Bonn.

147. "Bemerkungen zu den ältesten Kupferfunden in der Slowakei." In: *Trans Europam. Beiträge zur Bronze- und Eisenzeit zwischen Atlantik und Altai. Festschrift für Margarita Primas, B. Schmid-Sikimić – Ph. Della Casa* (ed.), 29–32. Bonn.
148. "Der Hortfund von Gemer (Slowakei)." In: *Festschrift für Hermann Müller-Karpe zum 70. Geburtstag*, A. Jockenhövel (ed.), 109–116. Bonn.
149. "Befestigte Siedlungen der Otomani-Kultur in der Slowakei." In: *Symposium Settlement Patterns between the Alps and the Black Sea 5th to 2nd Millennium B. C.*, A. Aspes (ed.). 141–145. Verona.

1996

150. "Zu aktuellen Problemen der älteren Bronzezeit." *Zborník FiF UK, Musaica* 23, 3–18.
151. "Die Beziehungen zum ägäischen Raum in der älteren Bronzezeit in der Slowakei." *Zborník FiF UK, Musaica* 23, 19–27.
152. "Bemerkungen zu den Bronzedeponierungen in der Slowakei." In: *Archäologische Forschungen zum Kultgeschehen in der jüngeren Bronzezeit und frühen Eisenzeit Alteuropas*, M. Almagro-Gorbea (ed.), 481–495. Regensburg – Bonn.
153. "Das Donau-Balkan Gebiet während der Bronzezeit." In: *The Colloquia of the XIII Congress UISPP*, 59–65. Forlì (spoluautor B. Novotný).
154. "Karpaten- und Donauregion in der frühen und mittleren Bronzezeit." In: *Absolute Chronology. Archaeological Europe 2500–500 BC. Acta archaeologica Supplementum I*, K. Randsborg (ed.), 87–98. København (spoluautor B. Novotný).
155. "Ein weiterer Hortfund aus der Gemeinde Gemer." In: *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen*, T. Kovács (ed.), 163–173. Budapest.
156. "Zu Anfängen der Metallurgie in der Slowakei." In: *Ancient Mining and Metallurgy in southeast Europe. International symposium, Donji Milanovac, May 20–25, 1990*, P. Petrović – S. Đurđekanić (ed.), 69–76. Bor – Belgrade.
157. "O historickéj publicistike a úlohe kritiky." *Forum scientiae* 3/4–6, 1–2.

1997

158. "Hermann Müller-Karpe. Životopis, vedecká, pedagogická a organizátorská činnosť." (slovenská a nemecká verzia). In: *Hermann*

Müller-Karpe Doctor honoris causa Universitatis studiorum Comenianae Bratislavensis, 7–14. Bratislava.

159. “Bemerkungen zum Hortfund aus Velký Blh.” In: *Uzdarje Dragoslavu Srejiću. Povodom šezdesetpet godina života od prijatelja, saradnika i učenika*, M. Lazić – D. Srejić (ed.), 265–270. Beograd.

160. “Bemerkungen zu den Interpretationsmöglichkeiten der Bronzehortfunde in der Slowakei.” In: *Beiträge zur Deutung der bronzezeitlichen Hort- und Grabfunde in Mitteleuropa*, W. Blajer (ed.), 143–152. Kraków.

161. “Výskum osady z doby bronzovej v Poprade-Matejovciach.” *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1995*, 139–141 (spoluautor M. Soják).

1998

162. “Zur Mobilität in der Bronzezeit.” *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity* 46, Řada archeologická M2, 169–179.

163. “Zur Chronologie der Bronzehortfunde im Karpatenbecken.” In: *Tradition und Innovation. Festschrift für Christian Strahm. Internationale Archäologie, Studia honoraria* 3, B. Fritsch et al. (ed.), 349–369. Rahden/Westf.

164. “Poprad v praveku.” In: *Dejiny Popradu*, I. Chalupický (ed.), 23–41. Košice.

165. “Biblia a história.” In: *Práce a štúdie Žilinskej univerzity. Séria humanitná* 1, 98–100.

166. “V medzinárodnom meradle neplatia ‘susedské výpomoci.’” *Forum scientiae et sapientiae* 5/4–6, 17.

1999

167. “Zum Hortfund aus Gemer.” In: *Transsilvanica. Gedenkschrift für Kurt Horedt, Internationale Archäologie* 7, N. Boroffka – T. Soroceanu (ed.), 167–171. Rahden/Westf.

168. “Historické pozadie Danielovej apokalypsy a epifania v minojskom náboženstve.” In: *Práce a štúdie Žilinskej univerzity. Séria humanitná* 2, 26–31.

169. “Prínos Orientu pre hudbu pravekej Európy.” In: *Orient a okcident v kontaktoch a konfrontáciách*, V. Krupa (ed.), 65–74. Bratislava.

170. "Die Aunjetitzer Kultur in der Slowakei." In: *Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen, Mähren und in der Slowakei*, J. Batora – J. Peška (ed.), 97–111. Nitra.
171. "Beiträge zur Besiedlung der mitteldanubischen Hügelgräberkultur in der Slowakei." In: *Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen, Mähren und in der Slowakei*, J. Batora – J. Peška (ed.), 241–249. Nitra.
172. "Význam bádania pre výučbu humanitných disciplín v súčasnosti." In: *Úloha vedy a výskumu na vysokých školách*, 22–24. Nitra.

2000

173. "Nový typ súčastí konského postroja zo Slovenska." In: *Sborník Miroslavu Buchvaldkovi*. P. Čech – M. Dobeš (ed.), 181–185. Most.
174. "Akreditácie a humanitné vedy." *Forum scientiae et sapientiae* 7/4, 22–24.

2001

175. *Die Fibeln in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde XIV, 11. Stuttgart.
176. "Angriffs- und Symbolwaffen der älteren Bronzezeit in der Slowakei." In: *Mensch und Umwelt während des Neolithikums und der Frühbronzezeit in Mitteleuropa*. *Internationale Archäologie* 2, A. Lippert et al. (ed), 317–323. Rahden/Westf.
177. "Die Epiphanie in der minoischen Religion." *Anodos – Studies of the Ancient World* 1/2001, 143–151.
178. "K životnému jubileu PhDr. Jozefa Paulíka, CSc." *Zborník SNM XCV, Archeológia* 11, 4.
179. "50 rokov samostatného štúdia archeológie na FiF UK v Bratislave." *Informátor Slovenskej archeologickej spoločnosti pri SAV* 12/1, 3–5.
180. "Symbole vom Rad und Sonne in der Kunst der Bronzezeit." In: *Sztuka epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej*, B. Gediga – A. Mierzwiński – W. Piotrowski (ed.), 365–375. Wrocław – Biskupin.
181. "K depotom horizontu Gyermely v Karpatskej kotline." *Pravěk Nová řada* 10, 365–377.

2002

182. "Ein Bronzesatz aus dem mittleren Waagtalgebiet in der Slowakei." *Budapest régiségei* 36, 327–339.

183. "Výtvarné umenie egejskej doby bronzovej." In: *Vývinové súvislosti výtvarnej kultúry na Slovensku*, 124–130. Trnava.

184. "Lehrstuhl für Klassische Archäologie der Trnava-Universität: bisherige Tätigkeit und Perspektiven." In: *Probleme und Perspektiven der Klassischen und Provinzialrömischen Archäologie. Anodos – Supplementum* 2, 7–8. Trnava.

2003

185. "K stavu bádania o dobe bronzovej na hornom Spiši." In: *Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich. Materiały z konferencji*, J. Gancarski (ed.), 55–62. Krosno.

2004

186. "K elitám obdobia starších popolnicových polí na Slovensku." In: *K počtě Vladimíru Podborskému. Přátelé a žáci k sedmdesátým narozeninám*, E. Kazdová – Z. Měřinský – K. Šabatová (ed.), 497–506. Brno.

187. "Militária lužickej kultúry na Slovensku." In: *Popelnicová pole a doba halštatská. Příspěvky z VIII. konference, České Budějovice 22. – 24. 9. 2004. Archeologické výzkumy v jižních Čechách – Supplementum* 1, 393–412. České Budějovice.

188. "Niekoľko poznámok k antropomorfným urnám badenskej kultúry." In: *Einflüsse und Kontakte alteuropäischen Kulturen. Festschrift für Jozef Vladár zum 70. Geburtstag*, J. Bátora – V. Furmánek – L. Veliačik (ed.), 75–81. Nitra.

189. "Bemerkungen zur Tracht des Koszider-Horizontes." *Anodos – Studies of the Ancient World* 3/2003, 155–157.

2006

190. *Die Sichel in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde XVIII, 6. Stuttgart (spoluautor V. Furmánek).

191. *Dejiny a kultúra antického Grécka a Ríma*. Bratislava (M. Novotná s kol. autorov).

192. "Zur Deutung der Bronzehortfunde aus den Höhensiedlungen." In: *Wirtschaft, Macht und Strategie. Höhensiedlungen und ihre Funktionen in der Ur- und Frühgeschichte. Archäologie Österreichs Spezial* 1, A. Krenn-Leeb (ed.), 3–22. Wien.

2007

193. "Militária stredodunajských popolnicových polí na Slovensku." In: *Doba popelnicových polí a doba halštatská. Príspevky z IX. konferencie, Bučovice 3. – 6. 10. 2006*, M. Salaš – K. Šabatová (ed.), 157–165. Brno.
194. "10-jähriges Jubiläum des Lehrstuhl für Klassische Archäologie." In: *Forschungen und Methoden vom Mittelmeerraum bis zum Mitteleuropa. Anodos – Supplementum 4*, 7–11. Trnava (spoluautorka K. Kuzmová).
195. "Slowakei." In: *Archeologický atlas pravěké Evropy*, M. Buchvaldek – A. Lippert – L. Košnar (ed.), 428–438, mapy 14–27. Praha.
196. "Slowakei." In: *Archeologický atlas pravěké Evropy*, M. Buchvaldek – A. Lippert – L. Košnar (ed.), 426–428, mapy 10–13. Praha (spoluautor B. Novotný).

2008

197. "Dva osobitné bronzové predmety zo Slovenska." In: *Opera ex aere. Studia z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza dedykowane profesorowi Janowi Dąbrowskiemu przez przyjaciół, uczniów i kolegów z okazji siedemdziesięciolecia urodzin*, M. Mogielnicka-Urban (ed.), 71–77. Warszawa.
198. "Ein Tätowierungssatz aus einem Grab in Kapušany (Ostslowakei)." *Anodos – Studies of the Ancient World 6–7/2006–2007. Proceedings of the International Symposium Cult and Sanctuary through the Ages. From the Bronze Age to the Late Antiquity*, 313–324.
199. Recenzia publikácie *Bronzové depoty střední až pozdní doby bronzové na Moravě a ve Slezsku I–II*, Brno 2005, Milan Salaš, *Germania* 2008, 778–780.

2010

200. "Prof. Dr. Werner Jobst a Slovensko. Príspevok k životnému jubileu." *Slovenská archeológia* 58, 375–376 (spoluautorka K. Kuzmová).
201. "K životnému jubileu doc. PhDr. Marie Dufkovej, CSc." *Slovenská archeológia* 58, 377–378 (spoluautorka K. Kuzmová).
202. "Zur Einleitung." *Anodos – Studies of the Ancient World 9/2009. In Honour of Marie Dufková*, 7–8 (spoluautorka K. Kuzmová).
203. "Fernkontakte und Handelsaustausch in der Urnenfelderzeit." In: *Popolnicové polia a doba halštatská. Zborník referátov z X. medzinárodnej*

konferencie „Popolnicové polia a doba halštatská“, Furmánek, V. – Miroššayová, E. (ed.), 269–276. Nitra.

2012

204. “K počiatkom symbolu slnečnej vtácej bárky.” *Pravěk Nová řada* 20, 113–123.

205. “Zum Stand der Forschung über Kontakte zwischen dem Karpatenbecken und dem ägäischen Raum.” In: *From Stratonikeia to Lagina. Festschrift in Honour of Ahmet Adil Tirpan*, B. Söğüt (ed.), 447–456. Istanbul.

206. “Waffen in Gräbern der älteren Bronzezeit in der Slowakei.” In: *Václav Furmánek a doba bronzová. Zborník k sedemdesiatym narodeninám*, Kujovský, R. – Mitáš, V. (ed.), 263–272. Nitra.

207. Recenzia publikácie Jungbronzezeitliche Hortfunde in Böhmen. Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XX, Band 12. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2007. Kytlicová, Olga (†). *Germania* 87, 2009 (2012), 607–611.

2013

208. “Bronze und ihre Verwendung in der älteren Bronzezeit in der Slowakei.” In: *From Copper to Bronze. Cultural and Social Transformations at the Turn of the 3rd/2nd Millennia B. C. in Central Europe. Gewidmet PhDr. Václav Moucha, CSc. anlässlich seines 80. Geburtstages*, M. Bartelheim – J. Peška – J. Turek (ed.). Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 74, 129–138. Langenweissbach.

209. *Velká Lomnica – Burchbrich. Urzeitliches Dorf unter den Hohen Tatra*. Nitra (spoluautor M. Soják).

210. “K problematike osídlenia horného Spiša na sklonku eneolitu.” *Archeologie západních Čech* 6, 112–117 (spoluautor M. Soják).

211. “Opevnená výšina badenskej kultúry pri Dolnom Smokovci.” In: *Otázky neolitu a eneolitu našich krajín – 2013. Kniha abstraktov a program 32. medzinárodnej konferencie bádateľov pre výskum neolitu a eneolitu Čiech, Moravy a Slovenska*, 16–17. Nitra (spoluautor M. Soják).

2014

212. *Die Vollgriffschwerter in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde IV, 18. Stuttgart.

213. “Ten years of cooperation between Trnava University in Trnava and Turkish universities in the field of classical archaeology – facts and remembrance.” In: *Turkey through the eyes of classical Archaeologists. 10th anniversary of cooperation between Trnava University and Turkish universities*, E. Hrnčiarik (ed.), 7–15. Trnava (spoluautorka K. Kuzmová).

2015

214. “Die Košťany-Gruppe und ihre kulturell-chronologische Entwicklung.” In: *Keď bronz vystriedal meď. Zborník príspevkov z XXIII. medzinárodného sympózia “Staršia doba bronzová v Čechách, na Morave a na Slovensku”*, J. Bátora – P. Tóth (ed.), 13–26. Nitra – Bratislava.

215. “K vojenstvu doby bronzovej.” In: *Popolnicové polia a doba halštatská. Zborník referátov z XII. medzinárodnej konferencie „Doba popolnicových polí a doba halštatská”*, O. Ožďáni (ed.), 191–198. Nitra.

216. “Ein Hortfund aus Kaloša, Bez. Rimavská Sobota (Slowakei).” In: *An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag*, I. Szathmári (ed.), 371–378. Budapest.

217. “Nové hromadné nálezy z doby bronzovej z Moštenice.” *Slovenská archeológia* 63, 209–237 (spoluautor M. Kvietok).

218. “Zerstörte Siedlung der mitteldanubischen Urnenfelder in Suchá nad Parnou.” In: *Zborník SNM, Archeológia – Supplementum 9. Zborník na pamiatku Jozefa Paulíka – Štúdie*, J. Bartík (ed.), 77–90. Bratislava (spoluautor P. Novák).

2016

219. “Ein neues Depot aus der Gemeinde Priechod in der Mittelslowakei. In: *Abstrakty XIV. mezinárodní konference „Doba popolnicových polí a doba halštatská“*, 4. 10. – 7. 10. 2016, Kutná Hora.”, 16–17. Praha (spoluautor M. Kvietok).

220. “Gräberfeld der Košťany-Kultur in Spišské Podhradie (Zips).” *Acta Archaeologica Carpathica* 51, 67–82 (spoluautor M. Soják).

2017

221. “Opevnená výšina badenskej kultúry pri Dolnom Smokovci.” In: *Otázky neolitu a eneolitu našich krajín – 2013. Zborník referátov z 32. pracovného stretnutia bádateľov pre výskum neolitu a eneolitu Čiech, Moravy a Slovenska*, 189–222. Nitra (spoluautor M. Soják).

222. "Pohrebisko koštianskej kultúry v Spišskom Podhradí. K stavu bádania o epišnúrovom kultúrnom komplexe." In: *Stan i potreby badań archeologicznych w Karpatach*, J. Gancarski (ed.), 291–314. Krosno (spoluautor M. Soják).
223. "Besonderheiten des frühbronzezeitlichen Gräberfeldes aus der Gemeinde Spišské Podhradie." In: *Abstracts – Frühbronzezeit in Mitteleuropa. Tagung der 25. internationalen Konferenz regelmäßig findet diese Tagung der Frühbronzezeit in den tschechischen Ländern und in der Slowakei statt. Mistelbach 10. – 13. 10. 2017*, nepaginované (spoluautor M. Soják).

2018

224. "Depoty bronzov na Slovensku a interpretácia ich významu." In: *Sídla, artefakty a čas... Zborník štúdií o dobe bronzovej a dobe halštatskej k 75. narodeninám Ladislava Veliačika*, L. Benediková – M. Horňák (ed.), 251–270. Nitra – Vrútky.
225. "Bronzový depot z Belej-Dulíc, okres Martin, a dvojramenné čakany karpatskej proveniencie." *Památky archeologické* 109, 75–96 (spoluautor M. Furman).
226. "Ein Bronzedeapot aus Podkonice, Bez. Banská Bystrica." *Slovenská archeológia* 66, 1–26 (spoluautor M. Kvietok).
227. "Besonderheiten des Gräberfeldes aus der frühen Bronzezeit im Kataster von Spišské Podhradie (Zips)." In: *Anton Točík – legenda slovenskej archeológie*, J. Batora – R. Kujovský – M. Ruttkay – J. Vladár (ed.), 119–130. Nitra (spoluautor M. Soják).

2019

228. "Die Anwendung der Reinecke-Chronologie auf die ältere Bronzezeit in der Slowakei und ihre Modifikationen." *Studia Hercynia* 23/2, 140–149.
229. "Einige Bemerkungen zu den Elitenbestattungen mit Wagen und Pferdegeschirr in der frühen und älteren Urnenfelderzeit. In: *Chasing Bronze Age rainbows. Studies on hoards and related phenomena in prehistoric Europe in honour of Wojciech Blajer*, M. S. Przybyła – K. Dziegielewski (ed.), 419–430. Kraków.
230. "Ansprache zum 20-jährigen Jubiläum des Lehrstuhls für Klassische Archäologie an der Trnava-Universität in Trnava." *Anodos – Studies of the Ancient World* 13/2013, 9–11.

2020

231. “K niektorým aspektom pohrebného rítu včasných a starších popolnicových polí na Slovensku.” In: *Doba popolnicových polí a doba halštatská. Zborník príspevkov z XV. medzinárodnej konferencie Doba popolnicových polí a doba halštatská*, V. Mitáš – O. Ožďáni (ed.), 163–170. Nitra.

232. *Úvod do štúdia klasickej archeológie I.* [elektronický zdroj] Trnava (spoluautori K. Kuzmová – E. Hrnčiarik – A. Ďurianová a L. Nováková). Dostupné na: <http://ff.truni.sk/ucebne-texty/uvod-do-studia-klasickej-archeologie-i>

233. *Úvod do štúdia klasickej archeológie IV.* [elektronický zdroj] Trnava (spoluautori K. Kuzmová – E. Hrnčiarik – V. Varsík – M. Daňová – T. Kolon a L. Nováková). Dostupné na: <http://ff.truni.sk/ucebne-texty/uvod-do-studia-klasickej-archeologie-iv>

234. *Úvod do štúdia klasickej archeológie I.* [elektronický zdroj] Trnava (spolueditorka K. Kuzmová). Dostupné na: <http://ff.truni.sk/ucebne-texty/uvod-do-studia-klasickej-archeologie-i>

235. *Úvod do štúdia klasickej archeológie II.* [elektronický zdroj] Trnava (spolueditorka K. Kuzmová). Dostupné na: <http://ff.truni.sk/ucebne-texty/uvod-do-studia-klasickej-archeologie-ii>

236. *Úvod do štúdia klasickej archeológie III.* [elektronický zdroj] Trnava (spolueditorka K. Kuzmová). Dostupné na: <http://ff.truni.sk/ucebne-texty/uvod-do-studia-klasickej-archeologie-iii>

237. *Úvod do štúdia klasickej archeológie IV.* [elektronický zdroj] Trnava (spolueditorka K. Kuzmová). Dostupné na: <http://ff.truni.sk/ucebne-texty/uvod-do-studia-klasickej-archeologie-iv>

Encyklopedické heslá

Pozri “Bibliography of Mária Novotná.” *Anodos – Studies of the Ancient World* 2/2002. In *Honour of Mária Novotná*, 18–19.

Zostavili: K. Kuzmová – V. Mitáš – Z. Poláková

Vážená pani profesorka!

Z príležitosti Vášho jubilea Vám predkladáme zborník, ktorý obsahuje príspevky Vašich študentov, absolventov a kolegov z Katedry klasickej archeológie Trnavskej univerzity v Trnave. Na tejto katedre ste dlhé roky nielen pracovali a prednášali, ale ste nám ju takpovediac aj založili. Vašou zásluhou sa tu podarilo etablovať nový vedný a študijný odbor, klasickú archeológiu. Toto „dieťa“ aj vďaka Vašej starostlivosti úspešne rastie a silnie. Vytvorili ste mu výborné podmienky: kvalitný študijný program, domáci a zahraniční učitelia, výmena kníh a budovanie knižnice, rozvíjanie medzinárodnej spolupráce, organizácia vedeckých konferencií. Zhostili ste sa úlohy spoluautorky a zostavovateľky dvoch učebníc klasickej archeológie. *Dejiny a kultúra antického Grécka a Ríma* z roku 2006 je vôbec prvou slovenskou učebnicou pre tento odbor a vyšla knižne, novší štvorzväzkový *Úvod do štúdia klasickej archeológie* (Trnava 2020) je prístupný na internete. Určené sú študentom, ale aj širšej zainteresovanej verejnosti.

Veľký význam malo založenie cudzojazyčného zborníka katedry, *Anodos – Studies of the Ancient World*. Doteraz bolo publikovaných 14 zväzkov a šesť samostatných príloh s názvom *Anodos – Supplementum*. Žiadané sú najmä zo strany zahraničných bádateľov a knižníc. Vďaka Vašej iniciatíve sa Trnavská univerzita zapojila do prestížnej medzinárodnej edície *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, v ktorej v nemeckom vydavateľstve Dr. Rudolfa Habelta z Bonnu vyšli už tri monografie pracovníkov katedry. A ďalšie sa pripravujú. Staršia a stredná generácia slovenských archeológov Vás pozná ešte z čias Vášho pôsobenia na Katedre všeobecných dejín a archeológie Komenského univerzity v Bratislave, kde ste po boku s Vaším charizmatickým manželom vychovali podstatnú časť z nich. Áno, aj ja som patril k tým adeptom, ktorí v druhej polovici 80. rokov minulého storočia nepokojne postávali na treťom poschodí na Gondovej ulici a očakávali predvolanie ku skúške z „veľkého“ alebo „malého bronzu“ (*Doba bronzová v Európe; Doba bronzová v Československu*). Zdá sa mi, že to nebol len náš ročník, ktorý pokladal tieto skúšky za najnáročnejšie v rámci celého štúdia archeológie.

Náročnosť nielen k ostatným ale aj voči vlastnej vedeckej práci je jednou zo zásadných vlastností, ktoré Vás charakterizujú. Vnímam som to ako študent a vnímam to aj v posledných rokoch, keď mám príležitosť

spolupracovať s Vami na jednom pracovisku. Klásť latku vedeckých nárokov prinízko je Vám bytostne cudzie. Jej podídenie v snahe uľahčiť si situáciu kategoricky odmietate. Jedným zo svedectiev je Vaša bohatá publikačná činnosť, z ktorej na tomto mieste spomeňme aspoň niekoľko zväzkov v rámci vysoko hodnotenej edičnej rady *Prähistorische Bronzefunde*. Garantom jej vedeckej úrovne bola Goetheho univerzita vo Frankfurte nad Mohanom. Zásadným spôsobom ste sa takto zaslúžili o šírenie dobrého mena slovenskej vedy v zahraničí. Zo študentských čias mi v pamäti pevne zakotvila ešte jedna hodnota. Tou je úcta. Úcta k vedeckému poznaniu, úcta ku kolegom a výsledkom ich práce, ale obzvlášť si pripomínam úctu ku knihám a vedeckej literatúre. Knižnica, ktorú ste aj s manželom s veľkým nasadením budovali, predstavovala a stále predstavuje základ úspešného vedeckého napredovania oddelenia a neskôr samostatnej Katedry archeológie v Bratislave.

Okrem teoretického štúdia ste za dôležitú súčasť vzdelávania archeológov zakaždým pokladali exkurzie, autentické spoznávanie nálezísk a múzeí. Vy sama ste precestovali celý „starý svet“, viaceré krajiny a múzeá ste navštívili opakovane. Hoci počas môjho štúdia v časoch socializmu dostupné boli len spriateľené krajiny socialistického bloku, zážitky z katedrových exkurzií do Maďarska alebo do východobalkánskych krajín Bulharska a Rumunska zostali trvalými spomienkami na študentské časy. Po zmene režimu sa pre klasických archeológov otvorila možnosť cestovať do stredomorských oblastí, čo aj každoročne využívajú a považujú za nenahraditeľnú súčasť vzdelávania. Naposledy v „predcovidovej“ dobe sme všetci spoločne navštívili Rím. Niekoľko týždňov pred touto cestou sme spolu kráčali po pešej zóne v Trnave a asi sa mi nikdy nepodarí zabudnúť na Vašu odpoveď na moju málo duchaplnú otázku, či pôjdete s nami: „Pán kolega, mňa keby ste zobudili o polnoci a spýtali sa, či idem ráno do Ríma, bez váhania odpoviem: áno!“

Z Vašej iniciatívy sa príjemnou tradíciou stali predvianočné stretnutia študentov, absolventov a učiteľov v Trnave. Spomína sa na letné exkurzie a v rámci neformálneho kolokvia študenti navzájom zdieľajú skúsenosti z terénnych výskumov. Nezabudnuteľné zostanú aj posedenia na záver akademického roku u Vás v bratislavskej Ľudovej štvrti, na ktorých sa ujímate úlohy veľkorysej hostiteľky a – dovoľm si to prezradiť – vynikajúcej kuchárky.

Milá pani profesorka, prijmite prosím tento zborník ako prejav vďaky a úcty od generácie Vašich „trnavských“ žiakov ale aj „mimotrnavských“ kolegov.

Ad multos annos!

Vladimír Varsík a kolegovia z katedry

I. SPOMIENKY ŠTUDENTOV

ΑΡΓΩ ΠΑΣΙ ΜΕΛΟΥΣΑ¹ - SPOMIENKY ZO ŠTUDENTSKÉHO ŽIVOTA 2001-2006

Michal Bernát

Pri spätnom pohľade na obdobie, kedy som študoval dvoj odbor klasická archeológia – história na Trnavskej univerzite v Trnave sa mi vynára množstvo spomienok. Sú neprenosné a preto skúsím svoj príbeh poňať ináč. Nastúpil som v roku 2001, no svoje spomienky začnem príbehom, ktorý tomu môjmu predchádzal.

Založenie Katedry klasickej archeológie v Trnave by sme mohli prirovnať vpádu Dórov do Trnavy. V duchu tradície klasickej archeológie by sme ho mohli charakterizovať ako „temné obdobie“ prerodu, stojace na kyklopských múroch tradície bratislavskej Katedry archeológie, ktoré so sebou priniesol profesor B. Novotný, a následne profesorka M. Novotná. Mal som to šťastie, že som stretol prvú generáciu študentov, prvé štyri ročníky od roku 1997-2001. Teraz spätne si ich predstavujem ako generáciu Argonautov, ktorí sa vydali hľadať zlaté rúno na novú katedru. Z tejto generácie dnes poznáme množstvo úspešných absolventov. Niektorí si vybrali akademickú kariéru, iní sa stali pracovníkmi Pamiatkového úradu, AÚ SAV, podnikajú v súkromných spoločnostiach na Slovensku, či vedú záchranné výskumy v Európe. Mnohí sú neinštitucionalizovaní absolventi, ktorým sa nepodarilo prežiť v archeologickej ekonomickej realite a z objektívnych (či subjektívnych) dôvodov sa živia iným spôsobom. V roku 2001 kedy som nastúpil na štúdium ja, boli oni členmi posádky lode Argos, na čele s Jasonom - P. Hnilom.

Moja osobná Iliada nadväzoval na nich a začala v roku 2001. Prilákali ma na ňu moji dvaja spolužiaci z Gymnázia v Leviciach, ktorí nastúpili rok predomnou a skončila v roku 2010, kedy som sa stal obeťou ekonomickej reality - Skilly a Charibdy, a aj ja som sa rozhodol nepokračovať v ceste na Itaku.

Prijímací pohovor v roku 2001 pozostával z dvoch kôl. Prvé kolo sa nelíšilo v ničom od ostatných škôl, v písomnom teste preverovali jazykové

¹ Hom. Od. 12.36. - Homer. Odyssea. Edidit P. Mühl. Stuttgart 1984.

zdatnosti študenta či všeobecný historický prehľad. Na ústnom pohovore som sa prvýkrát stretol s profesorkou M. Novotnou, profesorom R. Hoškom či docentkou M. Dufkovou – vtedy som ešte nevedel, že som stretol ľudí, ktorí budú mať významný vplyv na to, kým som dnes. S úsmevom si spomínam na svoju úprimne naivnú otázku, ktorou som „zaskočil“ všetkých troch, či slovo „libácia“ má slovenský ekvivalent, s dôvetkom či „úlitba“ nie je čechizmus. Okrem tohto zážitku sa mi do pamäte vryla spomienka aj na študentku M. Mikovínyovú, vtedy ešte štvrtáčku, ktorá riadila adeptov na štúdium kdesi na 5. poschodí a púšťala nás do boja s antickou. Dnes už viem, že to bola predohra Iliady, prirovnal by som to k Paridovmu súdu, ale súdení sme boli my.

Pedagogický zbor pre nás zosobňoval mytologické bytosti na Olympe. Spomedzi všetkých boli najvýraznejšie tri ženy - profesorka M. Novotná, ktorú by som prirovnal ku Gaii slovenskej archeológie, ale aj k Hére trnavského Olympu. Docentka M. Dufková bola Artemidou a profesorka K. Kuzmová Aténou. Iason P. Hnila v mojom prvom ročníku odplával na inú výpravu do skutočnej Tróje, no počas krátkych pobytov na katedre nás zapojil do výpomoci pri budovaní katedrovej knižnice. Zo študentov sa stali knihovníci, databázoví administrátori. Zrazu sme mohli tráviť celé dni na katedre, popisovať nové publikácie či knižné dary, a tak sa spojil s odborom klasickej archeológie najprirodzenejším spôsobom, listovaním v dielach archeologických gigantov, ktorí ako Atlas držali na svojich pleciach nové alebo posiate súhvezdiami článkov, zborníkov, ročeniek a katalógov z múzeí či výstav. Získali sme prehľad o tom, čo v našej knižnici vieme nájsť, spoznali sme procesy medzinárodnej knižničnej výmeny, či nahliadli do tajov budovania databáz v podobe evidovania knižných prírastkov v knižničnej databáze.

Práve v tomto období prešla katedra a výučba na nej zásadnými zmenami. Profesorka M. Novotná v nasledujúcich rokoch odovzdávala žezlo nastupujúcej generácii. Vtedy ešte docentka K. Kuzmová hľadala spôsob ako v podvyživenej akademickej obci ponúknuť študentom tak špecifického odboru, akým klasická archeológia je, možnosti cestovať, skúmať a čítať. Kým prvá generácia boli Argonauti, my sme sa stali účastníkmi trójskej výpravy, vedení túžbou dobyť múry bájenej Tróje. S vervou sme sa pustili

do organizovania exkurzií, prípravy projektov. Dobrovoľne a bez nároku na honorár sme spoluorganizovali konferencie, registrovali rôznorodé skupiny vedcov z celej Európy (konferencie v Modre či Častej-Papierničke, príprava výstavy v Iži pre exkurziu účastníkov Limes kongresu v roku 2003 s nezabudnuteľným gulášom od pána Ratimorského), a napokon privítali prvú skupinu tureckých Erasmus študentov, s ktorými nás dodnes viaže puto (nedá sa nespomenúť si na absurdné zážitky na cudzineckej polícii, kde sme si precvičovali naše prekladateľské schopnosti a najmä trpezlivosť so slovenskou byrokraciou).

Exkurzie predstavovali pre mnohých z nás prvý kontakt s európskou realitou. Hneď v prvom ročníku sme putovali po Noriku a v jednej kolóne pri Salzburgu sme spoznali i spevácke schopnosti E. Hrnčiarika. Hľadajúc stopy Jantárovej cesty na jar v roku 2005 sme zažili posledné kontroly na hraniciach pred vstupom do Schengenu. Zažili sme neprenášateľné skúsenosti na pasovačkách, ktoré študenti pripravovali každoročne na akropole Molpíra. Prezliekali sme sa do „kostýmov“ a strašili obyvateľov Smoleníc v sprievodoch vzdialene pripomínajúcich bakchanálie.

Prostredie, ktoré vybudoval pedagogický kolektív okolo profesorky M. Novotnej nám dalo omnoho dôležitejší, nenahraditeľný, nazvime ho danajský dar. Vpustili sme ho do našich duší netušiac, ako zmení spôsob akým uvažujeme, a to nielen nad antickým svetom, ale aj nad modernou spoločnosťou. Prednášky plné nových faktov či nepublikovaných myšlienok nahrádzali chýbajúce učebnice. Nedostatok slovenských textov nás nútil vo voľnom čase prekladať knihy, podporoval vzájomnú výmenu textov medzi ročníkmi, ale aj vznik nových priateľstiev. Vytvoril sa kolektív naprieč generáciami a minimálne v mojom ročníku ho viaže podobné puto ako gréckych bojovníkov, ktorí prežili bájnu bitku a spoločne veslovali na jednej lodi. Následne sme sa vybrali na cestu domov, cestu podobnú Odysei, z ktorej sa mnohí z nás už nevrátili ku klasickej archeológii vo svojej čírej podobe.

Pri príležitosti životného jubilea pani profesorky M. Novotnej som prehľadával staré zakladače, fotky či študijné materiály. V hlave mi vznikala ahistorická, nepresná a vysoko subjektívna sonda do absolventovej duše.

Preto som si dovoľil iný prístup, inšpirujúc sa Homérom. Oprel som sa o grécku mytológiu hľadajúc analógie v antike a vybral som si spomienkový optimizmus pre pokročilých. Dovoľil som si esej plnú mystifikácie a idealizácie zúčastnených strán, lebo tak si chcem a budem toto krásne obdobie svojho života pamätať.

*Ještě vítr žene mou bárku,
Ještě nenadešel čas na návrat.
Ještě mé oči hledí na Polárku.
Kolik je strachu, tolik zavřených vrat.
Jednou všechny lodě své přídě otočí domů k Idě.
Jednou doplují k břehům Itaky,
Vystoupím na břeh a ty taky. (Radúza, 2014)*

Mgr. Michal Bernát, PhD., Nové Zámky
michalbernat.gha@gmail.com
externý spolupracovník Štátneho banského archívu v Banskej Štiavnici

II. TEMATICKÉ PRÍSPEVY

a. Doba bronzová

LOAD-BEARING HORIZONTAL TIMBER FRAMING IN THE AEGEAN BRONZE AGE ARCHITECTURE AND ITS ANATOLIAN PARALLELS

Pavol Hnila

Abstract: *Based on analogies from Anatolia, this paper argues that in the Aegean the horizontal timbers were used not only for reinforcing walls, but also for elaborate wooden frameworks as principal load-bearing components. Although occasionally attested in large houses, the load-bearing horizontal timber framing technique was mostly reserved to monumental architecture and its introduction is very likely to be interpreted as an anti-seismic measure. Selected examples from the Aegean are presented, and motives of why this technique mostly goes unrecognized are discussed. Finally, this paper concludes that the currently available evidence for the origin of the load-bearing horizontal timber framing technique points to the Early Bronze Age Troy.*

Keywords: *Anatolia, masonry, Minoan Crete, Mycenaean Greece, mudbrick, wood*

Introduction

It is a pleasure and an honour for me to dedicate this paper to Professor Mária Novotná on the occasion of her formidable life jubilee. Both her passion for archaeology and her seemingly endless energy continue to be sources of inspiration for me. In numerous ways, I am myself a product shaped by Prof. Novotná's foresight and support – during my studies at the Comenius University in Bratislava I developed interest in the Aegean Bronze Age, which deviated from the Central European curriculum of the archaeology department. Prof. Novotná not only showed her understanding of my interest, but she also reinforced it in every possible way and encouraged me to continue – among other means by enabling me to take part in an excavation in Turkey. Afterwards she kick-started my professional career by choosing me as her assistant when she founded the Department of Classical Archaeology at the Trnava University. Even

though my subsequent personal life choices led me to settle down outside Slovakia and my professional interests shifted their focus to Anatolia and to the Caucasus, I am still profiting from the impact left on me by Prof. Novotná and by my former focus on the Aegean. This paper is an example of how certain Aegean and Anatolian studies share a common ground, and it once again proves that a research background from a particular study area can be very helpful when looking for explanations in an another area and, in the end, all profit from mutual exchange.

The case presented here concerns the use of timber framing in the Bronze Age masonry of the Eastern Mediterranean and Anatolia. Many of the modern reconstructions of ancient timber framings are inspired by medieval half-timbered houses of West and Central Europe. This is hardly surprising, given their strong visual impact and the widespread familiarity with this distinct type of architectural heritage. It is nearly always taken for granted that ancient timber framings resembled the medieval ones and accordingly consisted of vertical, horizontal and sloping beams. The real-life reconstruction undertaken by Sir Arthur Evans at Knossos is a variation on this theme, though he made use of vertical and horizontal beams only. Similarly, the well-preserved houses at Akrotiri on Thera were reconstructed with a framing from vertical and horizontal beams (*Palyvou 2005*, 181-188). Outside the Aegean, the Late Bronze Age houses from the city of Ugarit on the Levantine coast are believed to have been constructed in a very similar manner (*Callot 1983*, 54-61; *Palyvou 2007*). All three quoted examples have in common a vertical framing devoid of sloping beams and they convincingly prove that the vertical timber framing technique was dispersed in the Eastern Mediterranean during the Late Bronze Age. However, masonry with vertical timbers was in that time a relatively new phenomenon, only developed on Crete during the Neopalatial period (*Shaw 1971*, 144; *Tsakanika-Theochari 2009*, 130-6) or shortly before (*Shaw 2015*, 97-9) - i.e., approximately in the 18th century BC. Since before the Neopalatial period it is essentially absent, and even afterwards it did not reach an exclusive status, other timber applications techniques likely existed.

Indeed, it is much less known that some Aegean Bronze Age structures conspicuously lack vertical beams at all; they only make use of horizontal timbers. On Crete, the earliest documented use of horizontal wooden

beams integrated into the walls goes back to the Early Minoan II period, to the site of Vasiliki (*Shaw 1971*, 139). Their use is also documented on later Minoan sites (*Tsakanika-Theochari 2009*, 129-130, 136-9; *Schmid 2006*, 431-2). In her recent architectural analysis of timber use in the Bronze Age Aegean, Eleuteria Tsakanika rightly directs attention to structural differences between timber construction techniques, especially regarding their load-bearing properties. She interprets the Aegean Bronze Age examples of walls with horizontal beams as timber reinforcements of masonry, akin to modern Greek *xylodesia* (= “tying of a building with wood”), whose main structural purpose was to tie the walls as a belt in order to prevent their collapse (*Tsakanika 2018*, n. 10). Such horizontal timber reinforcements are not load-bearing and are thus structurally very different from the medieval half-timbered houses. Whether they were different also from the Aegean and Levantine Late Bronze Age masonry examples with vertical frames described above is disputed – Tsakanika considers Minoan neopalatial examples load-bearing (*Tsakanika 2018*, 8), contradicting the earlier raised doubts, according to which there was no real timber “framework” in the Minoan architecture, only wooden reinforcements of the rubble walls (e.g. *Driessen 1987*: 172-3).

At this point, I would like to build upon the previous research and argue that further differentiation is necessary, since not all horizontal timbers were reinforcements. In the Bronze Age Aegean, a distinct timber framing technique existed, which was purely horizontal and indeed load-bearing. This claim is based on some previously published Aegean examples, reconsidered in the light of recent discoveries and subsequent reinterpretations of parallels from Anatolia. Therefore, before I proceed with discussing Aegean examples, a small excursion to Anatolia is indispensable.

Evidence from the Hittite Anatolia

As in the Aegean, also on Hittite sites the existence of load-bearing horizontal timber framing technique long escaped its recognition. Examples from Hattusa, Tarsus (and others) were usually misinterpreted as horizontal reinforcements (*Naumann 1955*, Abb. 78) or vertical framings (*Neve 1969*, Abb. 2). The situation started to change in 2009, when Dirk Paul Mielke published his reconstruction of well-preserved

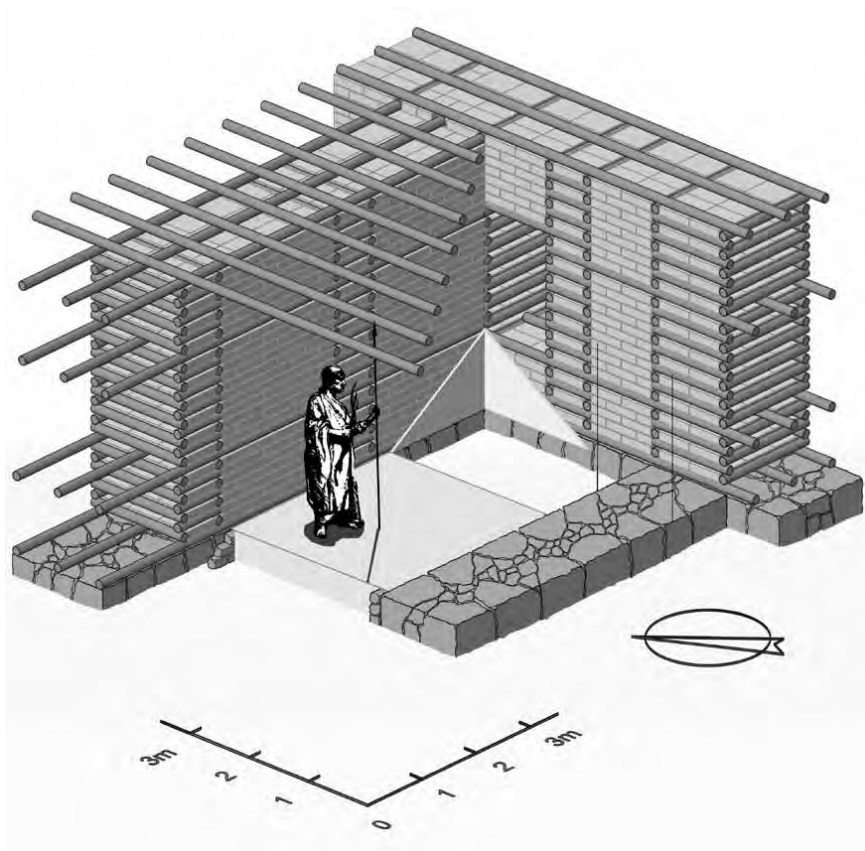

Fig. 1. Kuşaklı. Composite masonry with horizontal timber framing on gate walls, isometric reconstruction by Dirk Paul Mielke (Mielke 2009, Abb. 9).

Hittite masonry from a city gate at Kuşaklı (Hittite city of Sarissa) and reinterpreted a number of other Hittite examples (Mielke 2009, see also his recent overview Mielke 2020).

Mielke's reconstruction is based exclusively on horizontal timbers (Fig. 1). Belts of long beams, divided by several courses of mudbricks, were laid along the internal and external wall faces; sometimes, long beams were additionally also laid lengthwise through the middle of the walls. Short beams were placed transversely through the walls from face to face and connected the long beams over regular distances. Most importantly, the

short beams formed impressive rectangular framings built in courses of interlocked beams. Overlying courses of these framings were perpendicular to each other, since crosswise beams were interchanging with lengthwise beams. Frameworks of horizontal beams formed in this way resembled wooden piers, towers, or gabions. These gabions were infilled with mudbrick and they alternated with masonry segments consisting solely of mudbricks. Among these alternating sequences, a remarkable pattern became evident: timber framings systematically occurred on structurally important parts like corners or wall intersections. Such a prominent position reveals their function. As Mielke concluded, instead of being simple reinforcements for mudbricks, they must have been the actual load-bearing parts of the masonry. The timber gabions represented genuine load-bearing segments, while the mudbrick-segments, at least from a structural point of view, seem to have played a supplementary role.

The identification of load-bearing horizontal timber framings remained elusive for so long, and partly continues to be so,

Fig. 2. Oymağaç Höyük. Segments with former horizontal timber frameworks during excavation A) remaining fill with completely decayed timbers and with traces of fire along the segment borders, B) fill petrified into a limey “conglomerate” by the intense burning (Oymağaç Projekt Bild: 34437 and Bild:15991, both photos by Silvio Reichmuth).

not only because the horizontal framings were misinterpreted as vertical ones or as simple horizontal reinforcements. An additional reason is the transformation of the masonry when the wall segments were filled with materials other than mudbricks. Sometimes, the inside of framings were filled with clay, cobbles or rubble stones – especially in lower parts of the walls. While mudbricks can keep their shape and can easily be identified after a building was destroyed by fire, the infill of loose material either collapsed or morphed into a particular limey conglomerate, whose original individual components can become nearly unrecognizable and unidentifiable. At least, that is what hindered correct interpretation at Boğazköy and what happened also at Oymaağaç Höyük (Hittite city of Nerik), the site on which my first-hand observations and further reflections are based (Fig. 2). According to these observations, I would like to suggest the following scenario of how this particular archaeological record was formed and why it points to the existence of load-bearing timber framings not only at Oymaağaç, but potentially far beyond.

At Oymaağaç Höyük, the walls of monumental buildings from several settlement periods had horizontal timber framing, which has been identified as the load-bearing element according to Mielke's paradigm. Segments of mudbrick were alternating with segments prevalently filled with limestone rubble. The entire site was repeatedly destroyed by devastating conflagrations, every time completely destroying its monumental building. Once the timber framing had completely burnt, it no longer fulfilled its load-bearing function; the statics of a monumental building was compromised. The great heat intensity of the conflagration, alimanted by vast amounts of timber in the walls, cracked or crumbled the infill stones and transformed limestones to lime. The infill material sacked into voids left by the timbers. It was then squeezed by the weight of its own debris and baked together into a heterogeneous mass consisting of burnt clay, fragmented stones, and lime. Supposedly, the weather elements were responsible for the final act - due to the subsequent action of rainwater the lime became hydrated lime, which bonded with other infill components and, after having reacted with carbon dioxide from the atmosphere, the entire heterogeneous mass hardened together. Paradoxically, the conflagration that destroyed the site thus started a unique chemical process, which at its conclusion effectively equaled a spontaneous lime mortar production.

The wall remnants surviving this process accordingly convey a misleading impression – they seem to consist of segments of mudbricks alternating with segments of hard stable conglomerate of lime, clay, stones and fragmented mudbricks. These hard conglomerate segments look as if their mass was intentionally cemented together. In light of previous reflections it becomes evident that conglomerate segments were not intended in this way by their builders. Originally, they were horizontal timber framings. Though these framings nearly completely disappeared, the massive former presence of wood can be deduced – apart from the conglomerate-creation process – from widespread traces of very intensive burning that penetrated through mudbrick wall segments more than 1.6 meters thick and that transformed and discolored the earth fill behind some of those walls. Due to the few spots on which the charred timbers or at least the hollow imprints of timbers survived at Oymağaç Höyük and due to the convincingly decoded parallels from Kuşaklı, the presence of a once-existing load-bearing horizontal timber framing is to be regarded as proven beyond reasonable doubt. Given the presence of “conglomerate” in wall remnants from Boğazköy, Maşat Höyük, Kuşaklı, Ortaköy (observed empirically), the horizontal timber framing must have been the dominating masonry technique in the Hittite monumental architecture.

Evidence from the Aegean

Some architectural remains from the Bronze Age Aegean resemble the composite timber-mudbrick or timber-rubble masonry identified on Hittite sites. Both the published evidence from the excavation reports and the interpretative work of previous scholars permit to single out striking parallels at Tiryns, Pylos, Mycenae, Ajia Triada, Kommos and possibly also Phaistos. Moreover, horizontal framings are also very likely to be represented in the Aegean iconographic evidence. Let us review the evidence.

Tiryns. Wilhelm Dörpfeld was the first to have recognized the occasional presence of longitudinal timbers in the masonry of Mycenaean Tiryns (Dörpfeld in: Schliemann 1886, 291-2) and his sketches and observations later helped Heinrich Sulze to also identify the transversal beams (Müller 1930, 180-3, Abb. 81-4; Sulze 1958, 397, Taf. 2-3). Sulze’s reconstruction shows longitudinal and transverse timbers laid in horizontal layers above

each other in a stone wall (Fig. 3). The wall itself was made of rubble and mudbrick (*Müller 1930*, 180); the voids left from decayed timbers were filled by a pale red mix of white fused chalk and bits of red burnt clay (*Sulze 1958*, 397). Sulze stressed that this framework was produced exclusively from horizontal timbers.

At the citadel of Tiryns, most walls that were preserved at a higher level than the stone foundations were made with mudbricks without timber; the timber-mudbrick technique is only attested in four cases: 1) the west wall of the bath-room, 2) wall to the east of the wooden gates 3) storage facility XLVI to the west of the courtyard 4) west wall of the large megaron (*Müller 1930*, 180-3). Analogically to the Hittite architecture, the use of the timber-mudbrick technique seems to have been reserved for monumental structures. This is implied by the considerable thickness of some walls (2 m) and in the particular case of Tiryns by the use of square-cut limestone blocks put between the timbers on outer facades. The limestone blocks did not fulfill the static function any better than rubble stones; the special care taken to produce those blocks has solely aesthetic purpose - to stipulate what Sulze termed the “monumentalization” of the simple timber-mudbrick masonry (*Sulze 1958*, 397).

Finally, the massive city wall of Tiryns was very likely another example of timber-mudbrick technique used for monumental purposes. Although nothing except the stone foundations survived, the former presence of mudbricks reinforced with timber is implied by linear segmentations and offsets in the elliptic ground-plan of the stone foundations (*Sulze 1958*, 397). It is worth mentioning that the use of vertical timbers is not attested on the Tiryns citadel (*Müller 1930*, 182).

Pylos. The wall remnants of the palace at Mycenaean Pylos, whose lifetime is usually put into the 13th century BC, are out of all Aegean sites the ones that, in my opinion, most resemble the evidence from Oymağaç Höyük. The Anatolian inspiration for the masonry of Pylos palace was already recognized by James C. Wright, who nonetheless followed Michael C. Nelson’s completely different interpretation of its construction technique (*Wright 2006*, 28-33; *Nelson 2001*, 154-169). Nelson interprets the masonry at Pylos as an intentionally poured rubble and mortar mix, for which the timbers served as a frame during the production process and were removed immediately after the drying process had finished (Fig. 4).

Such an interpretation is intriguing, yet it contradicts a number of originally reported field observations. Most importantly, it fails to explain convincingly the horizontal and vertical interstices, the findings of charred beam remnants, as it also fails to account for the massive conflagration that destroyed the palace. According to Nelson, the fire that destroyed the palace could not reach temperatures of about 1330°C necessary for lime production and he interprets the occasional charcoal finds from the walls as examples of rare beams of the original temporary supportive casing that got stuck during the drying process and could not have been removed anymore (Nelson 2001, 73-80, 154-169).

At risk of underestimating the architectural differences (which I could not check empirically from a close distance), I nonetheless propose that the remnants from Pylos can be explained better with the existence of a former framework of horizontal timbers. The surviving traces observed at Oymağaç Höyük and other Hittite sites (Kuşaklı, Maşat Höyük, Boğazköy) prove that temperature obtained by destructions of their monumental buildings was sufficient to turn

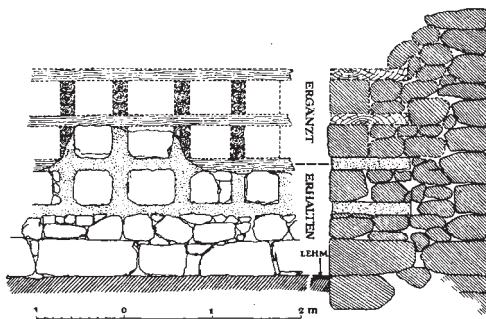

Fig. 3. Tiryns. Extant east wall of Storeroom XLVI and its partial reconstruction by Heinrich Sulze (Müller 1930, Abb. 83).

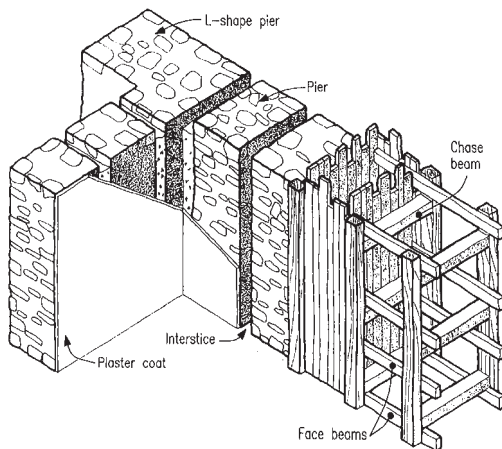

Fig. 4. Pylos. Construction method of the palace walls according to Michael C. Nelson (Nelson 2001, Fig. 84).

limestone to lime and in certain cases also to melt the stones into a single mass and vitrify the surface of mudbricks. In this sense, the masonry at Pylos could also have originally consisted of a load-bearing horizontal timber framework similar to Tiryns and then have been transformed by a spontaneous lime mortar formation – a process triggered by the conflagration, identical to the one described for Oymağaç Höyük.

The interpretation proposed here agrees with the original impression of the excavators on the most important point: the walls of the palace at Pylos must have contained a lot of timber. As the excavators concluded: “vast amount of wood was required and used in the construction of this building complex, and it ultimately contributed abundant fuel to the inevitable fire that in the end razed the palace...” (*Blegen – Rawson 1966*, 40). On the other hand, my proposal contradicts their explanation that the walls were constructed “in short sections fitted into substantial framework of heavy upright, horizontal and transverse timbers and beams”. The excavators compared them to Modern Greek *xylodesia* and to Tudor-style half-timbered houses and they believed that the timber framework was built first, with the stone- or brick-work filled afterwards, section by section (*Blegen – Rawson 1966*, 37-8). They did not consider the option of a purely horizontal timber framework.

Let us examine the actual evidence in the field and discuss it. The evidence consisted of abundant “horizontal grooves which were left in the face of the wall from end to end and the vertical chases which ran through the wall from face to face and extended from top to bottom” (*Blegen – Rawson 1966*, 38). Yet the presence of horizontal grooves and vertical chases does not automatically translate into a vertical framework in half-timbered style. As already pointed out by Kenneth W. Schaar, the empty vertical chases could rather have accommodated horizontal beams stacked one on top of the other (*Schaar 1974*, 81), as was the case at Tiryns (see above). Apart from envisaging the crucial role of horizontal beams in the chases, Schaar emphasized the fact that the evidence for vertical timbers at Pylos is meagre and that they could also be interpreted as supports for superstructure (*Schaar 1974*, n. 8). In claiming all this evidence, Schaar stopped short of reconstructing the timber framework as purely horizontal, all his proposals are based on a combination of horizontal and vertical timbers. Nonetheless, as proven in Anatolia, vertical timbers are

not mandatory in order to obtain a stable framework. Timbers square in section, as attested at Pylos (*Blegen – Rawson 1966, 38*), would be in my opinion very well suited to create a stable stack placed transversely in the vertical chases through the entire wall width. What is missing for a convincing framework, are more longitudinal timbers. I suppose they were inserted with some distance along the wall faces and possibly also inside the masonry.

Mycenae. Kenneth Schaar and James C. Wright have identified numerous instances of walls with horizontal timbers among the Late Bronze Age houses at Mycenae (*Wright 2006, 28*). Their documented instances are very convincing, because some stacks of rounded impressions left by the decayed beams still survived. The reconstructed framing technique differs from the monumental buildings quoted from Hittite sites, since the house walls from Mycenae are less massive and instead of real horizontal frameworks they rather form wall panels or wall segments divided by stacks of horizontal timbers (Fig. 5). Nonetheless, the timbers were load-bearing and they strongly support the evidence that horizontal timbers were widely used in Mycenaean architecture.

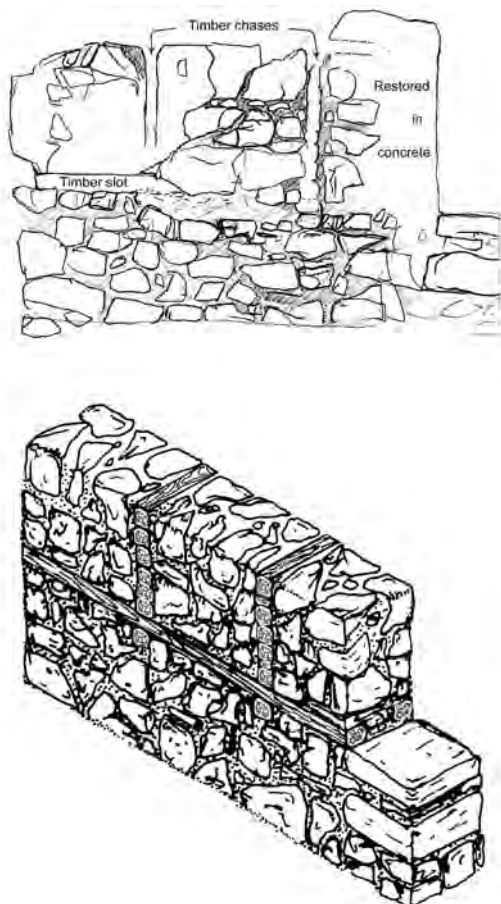

Fig. 5. Mycenae. Wall of Tsountas House, sketch and reconstruction by James C. Wright (*Wright 2006, Fig. 1.10*).

Ayia Triada. An especially instructive piece of evidence for horizontal timber framing technique comes from Ayia Triada on Crete. Although originally not recognized as such, the presence of this technique – applied on a free-standing rectangular pier – was convincingly reconstructed by Maria Shaw and Nils Hellner (*Shaw 1999, Hellner 2011*) (Fig. 6). This example post-dates the Minoan villa on the site; it belongs to a stoa from the Late Minoan IIIA2 period, absolutely dated to the 14th century BC (*Hellner 2011, 65*). The very existence of this technique at Ayia Triada makes it likely that the same construction principle was used also inside wall segments, as indeed was the case at Kommos, the next presented case.

Kommos. Two examples of a pier originally consisting of load-bearing horizontal timber framework filled with ashlars – practically identical to the one from Ayia Triada – were uncovered in a Minoan port town at modern Kommos (*Shaw 1999, CLXXIIc-f, CLXXIIIId-f*). This time, the

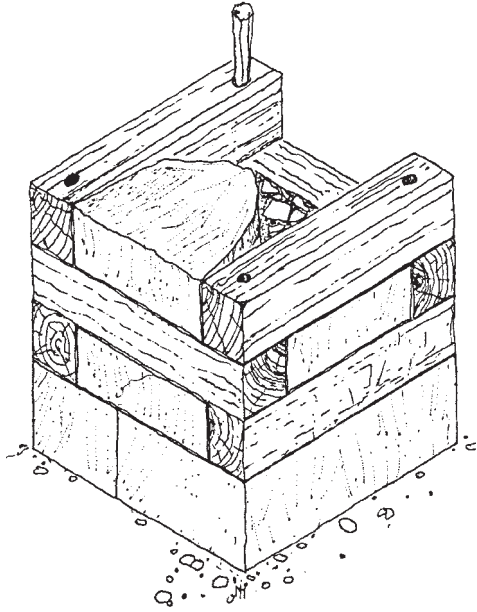

Fig. 6. Ayia Triada. Axonometric reconstruction of a pier by Nils Hellner (*Hellner 2011, Abb. 7*).

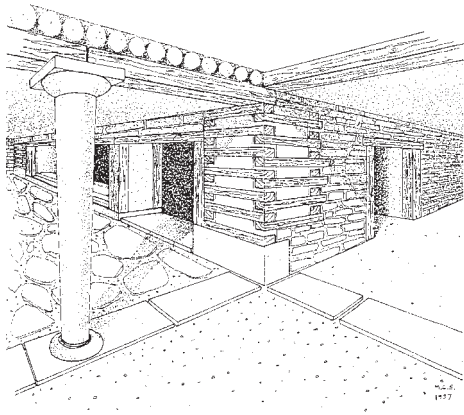

Fig. 7. Kommos. East end of the North Stoa at Kommos, reconstruction by Maria C. Shaw (*Shaw 2009, Pl. CLXXIIIId*).

piers were integrated as wall segments (Fig. 7). According to Shaw, the Kommos examples date to LM I. They thus predate the pier from Ayia Triada by 200 or 300 years.

Phaistos. The use of horizontal timbers in the rubble walls of the first palace at Phaistos was evaluated by Joseph Shaw, who concluded that horizontal

Fig. 8. Phaistos. Grid of horizontal timbers from the first palace as reconstructed by Eleftheria Tsakanika (Tsakanika-Theochari 2009, Fig. 2).

timbers continued into the upper storeys and interpreted them as wall reinforcements (Shaw 1971: 142). Tsakanika followed his interpretation and reconstructed this reinforcement as a grid made of horizontal interlocking timbers, similar to the Greek *xylodesia* (Tsakanika-Theochari 2009, Fig. 2) (Fig. 8). This may very well have been the case, and instead of refusing their conclusion, I only wish to stimulate discussion about one other specific of Phaistos that, in my opinion, points to substantially more abundant timber presence in the upper parts of the walls. It is the existence of a very hard, cement-like layer referred to by the excavators as *calcestruzzo* or *astraki*, which was “composed of stones, clay, lime, crushed potsherds, and sometimes entire vases” (Shaw 1971, 222). *Astraki* is nearly universally interpreted as an intentional building material and fill, whose best documented purpose was to seal the remains of the first palace and prepare a stable platform on which the Phaistian New Palace was built (Altavilla et al. 2006); some very rare published interpretations of its natural origin were quickly dismissed (examples quoted in Shaw 1971, 223, footnote 2; Tagliati 2012, 19-20). Yet again, based on the quoted examples from Hittite sites, whose walls were petrified by conflagration and subsequent post-depositional processes, I hold it likely that the *astraki* layer was a result of similar natural processes. I suppose that, in order to reach sufficient temperatures for *astraki* to be formed, the quantities of wood in the first palace must have been much more substantial than what simple wooden reinforcements and wooden roofs permit. A massive timber framework fits this option better. Admittedly, this is not direct

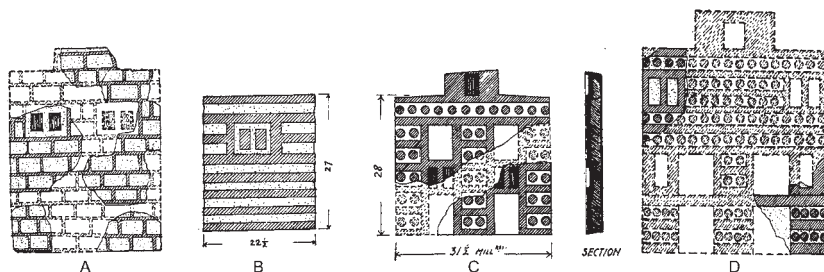

Fig. 9. Knossos. Faience plaques of the “Town Mosaic”: A) ashlar masonry B) horizontal timber reinforcements of rubble or mudbrick masonry C) composite masonry of rubble or mudbrick with piers composed of horizontal timber frameworks D) masonry composed entirely from horizontal timber framework (Evans 1921, Fig. 226).

proof for the horizontal timbers from Phaistos to have been load-bearing. Nonetheless, such a possibility is reinforced by the Hittite and Mycenaean examples presented above, as well as the iconographic Minoan and Cycladic evidence presented below.

Iconographic evidence. Instructive Late Bronze Age depictions of apparent timber use in the Aegean architecture occur on the so-called Town Mosaic from Knossos, on the miniature fresco from the West House at Akrotiri on the island of Thera and occasionally also on other frescos. The Town Mosaic from Knossos is prevalently considered as a Middle Minoan IIIA or IIIB production (Momigliano *et al.* 2014, 99), while the miniature fresco from Akrotiri dates to slightly later Late Cycladic I period. In absolute dates both fall to ca. 17th century BC.

On the Town mosaic from Knossos, a great variability is evident among its faience plaques representing singular houses (Evans 1921, 303-8). While some plaques clearly represent facades produced in pure ashlar masonry (Fig. 9A), several plaques depict dark horizontal bands, vertical bands, and series of discs, all of which strongly resemble timbers embedded in some kind of composite masonry (Fig. 9B-C). It is not clear whether the whitish-yellowish background of such composite walls represents mudbricks, rubble walls, or heterogeneous fill as in the Hittite monumental buildings. Regarding the timber use - the horizontal bands look like the longitudinal timbers. The vertical bands likely represent vertical timbers for either the load-bearing framework, or some lighter, supplementary framework facilitating the placement of doors and windows. The most intriguing depictions are the discs – they resemble front sides of rounded horizontal

beams running transversally through the walls from one face to the other. The entire arrangement is similar to Mielke's reconstruction of Hittite monumental masonry (Fig. 1), yet without plaster. Even more striking are the visual parallels with the old forts in Pakistan (Figs. 14, 15 – see next section for more details). Moreover, the discs are sometimes placed in layers and are alternated with masonry (Fig. 9B), while at other times they are combined with longitudinal and vertical bands (Fig. 9C). While the first variant likely represents wooden wall reinforcements in the *xylodesia* style, the latter corresponds to load-bearing gabions or piers of interconnected timbers in layers laid crosswise and lengthwise. They look like wooden piers supporting the roof and the space between them is filled with windows within a matrix of unidentified supplementary material. Most importantly, the position of these wooden piers on structurally important parts – like corners and mid-walls between windows – corresponds to the position of segments with horizontal timber framework observed on Hittite sites. In one plaque, an entire building seems to consist of horizontal timber framework masonry, with the only vertical timbers being in the door- and window-frames (Fig. 9D).

Fig. 10. Akrotiri. Miniature fresco from the West House. Circles apparently depicting longitudinal and transversal beams in the “port” (Warren 1979, colour plate b-c, d).

Fig. 11. Akrotiri. Miniature fresco from the West House. Apparent representations of beams on the corners of a house from the “departing city” (Warren 1979, colour plate a-c).

Miniature fresco from the West House at Akrotiri (Warren 1979) also shows circles resembling the face of rounded transversal beams, yet here they occur exclusively in long multiple bands above each other, separated by what seem to have been either vertical timbers or some other construction material (Fig. 10). It is not evident what the purpose of the transversal

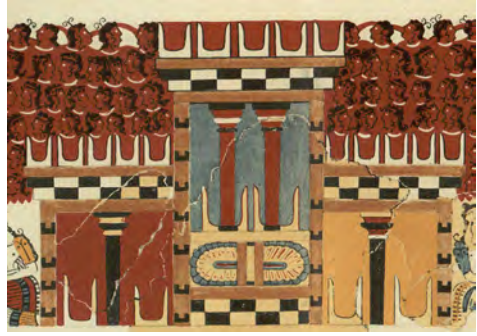

Fig. 12. Knossos. “Tripartite shrine” fresco (Evans 1930, coloured plate XVI).

beams in this case was and whether they were reinforcements or structural load-bearing components. Another potentially important detail from a structural point of view is in the corners of the first house on the left in “the departing town”. The corners show alternating thick lines of yellowish and red-brownish color; possibly to be interpreted as rectangular timbers alternating with ashlars (Fig. 11). These depictions conceptually remind one of the U-shaped motive from a tripartite shrine fresco from Knossos and a building fresco from the palace at Mycenae, both of which Maria Shaw interprets as an iconographic representation of load-bearing timber-stone piers known from Kommos and Ayia Triada (Shaw 1999, 770-3) (Fig. 12). Yet these beams, contrary to the depictions from the Town mosaic from Knossos, do not form a grid and were rather reinforcements than actual load-bearing timber frameworks.

Function and origin

What most Aegean and Anatolian examples of load-bearing horizontal timber framing have in common is a substantial thickness of their masonry. Massive walls, often 1.60-2.00 meters thick, characterize monumental buildings like temples or palaces. It is challenging to build such monumental structures, suspected to be two or even three floors high, in a stable way with mudbricks or rubble alone. For reasons of structural stability, the monumental building techniques using mudbricks usually combine them with other materials. In Egypt and Mesopotamia, where

wood is a scarce resource, mudbrick courses were often stabilized with reed matting (*Emery 2011*, 3; *Moorey 1999*, 361-2). However, in Anatolia and the Aegean, regions believed to have abounded with forests in the Bronze Age (*Marston 2012*, 391; *Wright et al. 2015*, 228; *Kaplan et al. 2009*, Fig. 6), the natural choice was wood.

During the course of history, people of the Aegean employed wood in a number of ingenious ways to increase the structural stability of buildings (see *Tsakanika 2018* for an overview). Some of these techniques use wood as reinforcement for mudbrick or stone walls, while in others the mudbricks or stones are secondary and, instead, wood is used as the load-bearing element. The load-bearing horizontal timber framings presented here are prominent examples of the latter. Such framings certainly presented several advantages – they can be filled with rubble stones (instead of mudbrick, ashlar or more wood) and thus save time and costs, they can support multiple floor levels, and they can make placing of doors and windows easier. Furthermore, they also permit an efficient building process where everything can be built in layers instead of first constructing a complicated frame as in case of the vertical half-timbered houses (*Mielke 2009*).

However, none of these advantages needs to have been the primary purpose of horizontal timber framings. Several earlier authors have proposed that reinforcing masonry with wood was an attempt to improve resistance of buildings against earthquakes (*Blegen – Rawson 1966*, 38; *Schar 1974*, 81). If this was the motivation for reinforcing the walls, then it must have been even more so in case of load-bearing timber framings. When timber is combined with mudbricks in horizontal framings, the anti-seismic qualities of the masonry are potentiated, since such masonry at the same time offers stability and elasticity (*Mielke 2009*). The elasticity of wood increases stability by lateral movements and inhibits the mudbrick walls from tilting over, while mudbricks in their turn keep their shape and encompass the timbers, which otherwise could easily break and fall out of the framing. Additionally, timber frameworks provided a compartmentalization of the wall - a quality that could serve to localize damages and facilitate its repairs (*Schaar 1974*, 81).

When considering that both the Aegean and Anatolia are seismically active regions in which earthquakes are frequent, a desire to obtain long-term stability of monumental buildings against this particular threat

becomes understandable. The load-bearing timber framing certainly offered a better protection against earthquakes than any monumental building built exclusively of mudbricks. At least this is what modern simulations of anti-seismic qualities of different masonry styles attest on models (*Horsch – Töpfer 2016*).

Intriguingly, the only two parallels to load-bearing horizontal timber framing known to me outside Aegean/Anatolia both come from seismically active regions: Ethiopia and Pakistan. Such a conspicuous geographic distribution adds credibility to the interpretation of this architectural technique in terms of anti-seismic building provisions. The example from Ethiopia belongs to a monumental multi-storeyed temple Grat Be'al Gəbri in Yeha, which dates around 800 BC (*Schnelle 2018*, 107-111). The walls of this temple combined exclusively squared-off horizontal timbers and rubble stones. The examples from Pakistan are later – they belong to the vernacular mudbrick architecture still encountered in the region and traced back 1000 years (*Hughes 2000*). Except of using timbers with rectangular section (Fig. 13), the parallels of buildings from Pakistan (Figs. 14-15) are striking, especially in regard to the Town Mosaic from Knossos (Fig. 9). Currently, the topic of the origin is not sufficiently researched in order to determine whether the Ethiopian and the Pakistani parallels can be derived from the same source as the Aegean/Anatolian ones. Alternatively, the load-bearing horizontal framing techniques may have developed independently in different times in different regions that all faced the same challenges and that possessed similar natural resources.

However, at least the Aegean and Anatolian examples of load-bearing horizontal timber framing may indeed have been expressions of a shared tradition and may even have originated from the same source. Hittite and Mycenaean temples and palaces were contemporary and their monumental architectural elements could influence each other. In the quest for origin, the chronological priority seems to be on the Anatolian side, as was already recognized by James C. Wright (*Wright 2006*, 30-3). On Crete, examples of horizontal wooden framework are attested at Early Bronze Age site Vasiliki, but they are made of branches rather than timbers and consequently are not load-bearing (*Shaw 1971*, 139). It is not so in Anatolia, since examples of genuine horizontal-load bearing techniques that predate the Hittite buildings from Oymağaç Höyük and Kuşaklı were

found at Middle Bronze Age sites of Kültepe (Özgüç 1959, Fig. 21), Acemhöyük (Özgüç 2015, 25-6), and Beycesultan (Lloyd – Mellaart 1965, 63-5). The arrangement of beams on the reconstruction drawings published from Acemhöyük (Özgüç 2015, 197, drawing 1), Kültepe (Özgüç 1959, Fig. 21), and Beycesultan (Lloyd – Mellaart 1965, Fig. A.5, 10, 11, 26) differs from the reconstruction proposed by Mielke, yet it needs to be clarified whether these masonries represent genuine geographic and chronological variants of the technique, or whether the excavated evidence could also be coherent with Mielke’s reconstruction. Even if there were differences in beam arrangements, the position of timber framings on corners and wall intersections leaves no doubt about the load-bearing function of the quoted Middle Bronze Age examples. Because the Hittite culture is based on previous historical developments in Central Anatolia, its monumental architecture builds on and further develops the experience from the Middle Bronze Age.

Anatolia also offers potential predecessors of the quoted Middle Bronze Age monumental architecture. The earliest example of the load-bearing horizontal framing technique known to me comes from Early Bronze Age Troy – specifically from its most monumental building labelled as Megaron IIA. It was the keen eye of its excavator Wilhelm Dörpfeld, who was first helping Heinrich Schliemann as an architect and later directed the excavation at Troy himself, which nearly 120 years ago recognized

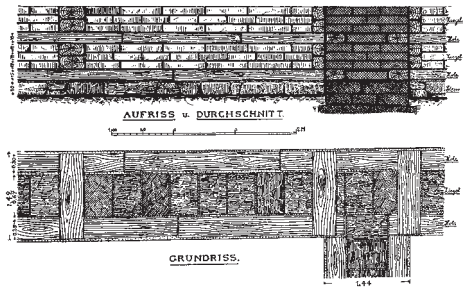

Fig. 13. Troy. Reconstruction of the wall of Megaron IIA by Wilhelm Dörpfeld (Dörpfeld 1902, Fig. 29).

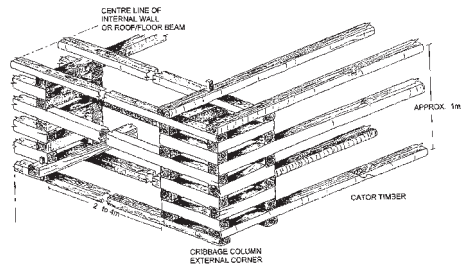

Fig. 14. Reconstruction of “cator and cribbage” construction technique of Northern Pakistan (Hughes 2000, Fig. 1).

and interpreted the masonry of Trojan Megaron IIA as a load-bearing horizontal framework (Fig. 13). Dörpfeld also stressed the fact that the Trojan horizontal timber framework was self-bearing, and that timber and mudbricks were constructed gradually in layers (*Dörpfeld 1902*, 91), contrary to the still-common practice at his time of first constructing the complete wooden framework and then filling it (for doubts about the load-bearing function of the timbers see *Riorden 2009*, 207-9). In absolute dates, the Troy IIC layer, to which the Megaron IIA belongs, existed between ca. 2400-2300 BCE (*Weninger - Easton 2014*, 183-184, Fig. 16).

Given its geographical position at the border between the Aegean and Anatolia, Troy may have served as a source of distribution of the load-bearing horizontal timber framing technique in both directions. Nonetheless, nothing on the Greek mainland implies such an early adoption of the horizontal timber framing technique: the Early Helladic monumental buildings known from Lerna on the Peloponesos and Kolonna on Aigina island seem to have been constructed exclusively of mudbricks, with timbers reserved for staircases, ceilings, second stories, and the roof (*Wiencke 2000*, 215, 292-293; *Walter - Felten 1981*, 14-21). On Crete, traces of monumental Early Bronze Age architecture are nearly completely missing (*McEnroe 2010*, 25) and it was even questioned whether any monumental buildings have existed in the period contemporary with Greek corridor houses and Troy II (*Driessen 2007*, 91).

On the other hand, in West Anatolia, parallels to Trojan horizontal framing exist from slightly later (Early Bronze Age III) levels in Beycesultan, also in this case from a megaron building (Megaron A from Level IX, *Lloyd - Mellaart 1962*, 59-60, Fig. 23; for chronological comparisons cf. *Fidan et al. 2017*, Fig. 15). In Central Anatolia, preliminary reports on the recently excavated Early Bronze Age monumental buildings from Kültepe mention mudbrick walls “exposed to a severe and intensive fire” (*Kulakoglu et al. 2013*, 47), leaving some place for speculation on whether the elusive presence of timber in the walls might have amplified the fire. At Alişar, a grid of horizontal timbers was discovered in a fortification wall postdating Troy II but predating the Hittite level (*Naumann 1971*, 93). Overall, it currently looks like the horizontal timber framing technique initially spread from Troy in one direction – towards West and Central Anatolia and only reached the Aegean during the Middle or Late Bronze

Fig. 15. Altit Fort Tower in Northern Pakistan, 11th century AD(adapted from a photo by Usamashahid433/Wikipedia.org).

Age. However, a word of caution is needed – this impression depends on the state of research and may be distorted. Should the future discoveries in Central Anatolia provide evidence for the earliest use of the technique, the distribution direction would switch and the role of Troy could move from prominence to periphery.

While the current evidence for the origin of a load-bearing timber framing technique points to Early Bronze Age Troy, the evidence for its end can be traced to the early 1st Millennium BCE site of Zincirli, located at a transitional zone between Anatolia and the Syro-Mesopotamian region (*Naumann 1971, 91-106*). In Central Anatolia and the Aegean, the technique did not survive the collapse of the Hittite and Mycenaean palaces. We can only speculate about what caused the final demise of the load-bearing horizontal timber framing technique. Perhaps it was caused by changes in social structure, the disappearance of substantial monumental buildings

and the know-how of their builders, the substantial labor costs, depletion of forests, or introduction of new masonry techniques in stone. Another reason that may explain why it finally went out of use is its susceptibility to being a fire hazard, which apparently was the main disadvantage of this building technique and which became especially risky during the insecure Early Iron Age times. Most of the monumental buildings were destroyed by ferocious conflagrations, not earthquakes. Though it cannot be excluded that some conflagrations were started by earthquakes, there is no doubt about the grave danger that fire posed to a masonry technique interlaced with massive interconnected timbers.

Conclusion

It was not the purpose of this short paper to offer an all-encompassing analysis and a complete catalogue of sites with examples of load-bearing horizontal timber framing in the Bronze Age Aegean. Quite the contrary – its scope is limited to demonstrate a few examples that used this technique in the Minoan and Mycenaean monumental architecture and that the technique was very likely building upon Anatolian experience dating back to the third millennium BC. Both a systematic review of all excavated evidence and a localized analysis of preserved masonry styles remain as goals to follow for future research, to which hopefully the ideas presented here can serve for inspiration, critique or discussion.

Dr. Pavol Hnila
Institut für Altorientalistik
Freie Universität Berlin
Fabeckstr. 23-25
14195 Berlin
pavol.hnila@fu-berlin.de

Bibliography

Altavilla, C. – Ciliberto, E. – La Rosa, V. – Militello, P. 2006: The “Astraki” from Phaistos: Relationships between technology and history. In: Kazazi, Y. – Papapetrou, N. (eds.): Πρακτικά: 2^ο Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας, Proceedings: 2nd International Conference on Ancient Greek Technology. Athens, 145–150.

Callot, O. 1983: Une maison à Ougarit: étude d'architecture domestique. (Ras Shamra-Ougarit 1). Paris 1983.

Blegen, C. W. - Rawson, M. 1966: The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia 1. The Buildings and Their Contents. Princeton 1966.

Dörpfeld, W. 1902: Troia und Ilion. Ergebnisse der Ausgrabungen in der vorhistorischen und historischen Schichten von Ilion 1870-1894. Athen 1902.

Driessen, J. 2007: I Ib or not I Ib: on the beginnings of Minoan monument building. In: Bretschneider, J. – Driessen, J. – Van Lerbege, K. (eds.): Power and architecture: monumental public architecture in the Bronze Age Near East and Aegean. Proceedings of the international conference 'Power and Architecture' organized by the Katholieke Universiteit Leuven/the Université Catholique de Louvain and the Westfälische Wilhelms-Universität Münster on the 21st and 22nd of November 2002. Leuven 2007, 73–92.

Driessen, J.M. 1987: Earthquake-Resistant Construction and the Wrath of the 'Earth-Shaker'. Journal of the Society of Architectural Historians 46, 1987, 171–78. <https://doi.org/10.2307/990185>.

Evans, A. 1921: The palace of Minos at Knossos 1: The Neolithic and Early and Middle Minoan Ages. London 1921.

Evans, A. 1930: The Palace of Minos at Knossos 3: The great transitional age in the Northern and Eastern sections of the Palace. London 1930.

Emery, V.L. 2011: Mud-Brick Architecture. In: Wendrich, W. (ed.): UCLA Encyclopedia of Egyptology 1. Los Angeles 2011. <https://escholarship.org/uc/item/4983w678>.

Fidan, E. – Sari, D. – Türkteki, M. 2015: An Overview of the Western Anatolian Early Bronze Age. European Journal of Archaeology 18, 2015, 60–89. <https://doi.org/10.1179/1461957114Y.0000000070>.

Hellner, N. 2011: Ein Fachwerkpfiler aus dem 14. Jh. v. Chr. aus Hg. Triada/Kreta. In: von Kienlin, A. (ed.): Holztragwerke der Antike. Internationale Konferenz 30. März - 1. April 2007 in München. Byzas 11. Istanbul 2011, 61–73.

Horsch, B. – Töpfer, T. 2016: Architektonische Untersuchung zur hethitischen Lehmziegel-Holzbalken-Wandkonstruktion. BA Thesis. Beuth Hochschule für Technik. Berlin.

Hughes, R. 2000: Cator and Cribbage Construction of Northern Pakistan. In: Proceedings of the International Conference on the Seismic Performance of Traditional Buildings, Istanbul, Turkey, 16–18 November 2000. International Council on Monuments and Sites. Istanbul 2000, 2-12. https://www.researchgate.net/publication/228983379_Cator_and_Cribbage_Construction_of_Northern_Pakistan (accessed on 15th May 2021).

Kaplan, J.O. – Krumhardt, K.M. – Zimmermann, N. 2009: The prehistoric and preindustrial deforestation of Europe. Quaternary Science Reviews 28, 2009, 3016–34. <https://doi.org/10.1016/j.quascirev.2009.09.028>.

Kulakoğlu, F. – Emre, K. – Kontani, R. – Ezer, S. – Öztürk, G. 2013: Kültepe-Kaniş, Turkey: preliminary report on the 2012 excavations. Bulletin of the Okayama Orient Museum 27, 2013, 43–50.

Lloyd, S. – Mellaart, J. 1962: Beycesultan I. The Chalcolithic and Early Bronze Age levels. London 1962.

Lloyd, S. – Mellaart, J. 1965: Beycesultan II. Middle Bronze Age architecture and pottery. London 1965.

Marston, J.M. 2012: Agricultural Strategies and Political Economy in Ancient Anatolia. American Journal of Archaeology 116, 2012, 377–403. <https://doi.org/10.3764/aja.116.3.0377>.

McEnroe, J. C. 2010: Architecture of Minoan Crete. Austin 2010.

Mielke, D.P. 2009: Alte Paradigmen und neue Erkenntnisse zur hethitischen Holz-Lehmziegel-Architektur. In: M. Bachmann (ed.): Bautechnik im antiken und vorantiken Kleinasien. Internationale Konferenz, 13. - 16. Juni 2007 in Istanbul. Byzas 9. Istanbul 2009, 81–106.

Mielke, D.P. 2020: Hittite Empire (Turkey), c. 1650–1180 BCE. In: Fraser, M. (ed.): Sir Banister Fletcher's Global History of Architecture. London 2020.

Momigliano, N. – Phillips, L. – Spataro, M. – Meeks, N. – Meek, A. 2014: A Newly Discovered Minoan Faience Plaque From The Knossos Town Mosaic in The Bristol City Museum And Art Gallery: A Technological Insight. The Annual of the British School at Athens 109, 2014, 97–427.

Moorey, P.R.S. 1999: Ancient Mesopotamian materials and industries: the archaeological evidence. Winona Lake 1999.

Müller, K. 1930: Die Architektur der Burg und des Palastes. Tiryns: Forschungen und Berichte 3. Athen 1930.

Naumann, R. 1955: Architektur Kleinasiens: von ihren Anfängen bis zum Ende der hethitischen Zeit. Tübingen 1955.

Naumann, R. 1971: Architektur Kleinasiens: von ihren Anfängen bis zum Ende der hethitischen Zeit. 2nd, revised edition. Tübingen.

Nelson, M.C. 2001: The architecture of Epano Englianos, Greece. PhD. thesis. Toronto: University of Toronto 2001.

Neve, P. 1969: Der große Tempel und die Magazine. In: Boğazköy IV: Funde aus den Grabungen 1967 und 1968. Berlin 1969, 9–19.

Özgüç, N. 2015: Acemhöyük-Buruşhaddum I: Silindir Mühürler ve Mühür Baskılı Bullalar/ Cylinder Seals and Bullae with Cylinder Seal Impressions. Ankara 2015.

Özgüç, T. 1959: Kültepe-Kaniş: Asur Ticaret kolonilerinin merkezinde yapılan yeni araştırmalar/ New researches at the Center of the Assyrian trade colonies. Ankara 1959.

Palyvou, C. 2005: Akrotiri Thera: an architecture of affluence 3,500 years old. Philadelphia 2005.

Palyvou, C. 2007: The Cosmopolitan Harbor Town of Ugarit and the ‘Aegean’ Aspects of Its Architecture. In: Betancourt, P. – Nelson, M.C. – Williams, H. (eds.): Krinoi kai Limenes: Studies in Honor of Joseph and Maria Shaw. Philadelphia 2007, 31–47.

Riorden, E. 2009: Wilhelm Dörpfeld's Theory of Wood and Mudbrick Architecture: Implications and a Reassessment. In: Bachmann, M. (ed.): Bautechnik im antiken und vorantiken Kleinasien. Internationale Konferenz, 13. - 16. Juni 2007 in Istanbul. Byzas 9. Istanbul 2009, 199–210.

Schaar, K.W. 1974: Traditional Earthquake-Resistant Construction: The Mycenaean Aspect. *Journal of the Society of Architectural Historians* 33, 1974, 80–81. <https://doi.org/10.2307/988841>.

Schliemann, H. 1886: Tiryns. Der prähistorische Palast der Könige von Tiryns. Ergebnisse der neuesten Ausgrabungen. Leipzig 1886.

Schmid, M. 2006: The use of timber in Minoan architecture. Examples of buildings from Malia in Crete. In: Kazazi, Y. – Papapetrou, N. (eds.): Πρακτικά: 2^ο Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας. Proceedings: 2nd International Conference on Ancient Greek Technology. Athens, 425–432.

Schnelle, M. 2018: Timber-frame Architecture on Both Sides of the Red Sea from the Early First Millennium BCE: Recent Investigations of the German Archaeological Institute in South Arabia and Northern Ethiopia. In: Manzo, A. – Zazzaro, C. – De Falco, D.J. (eds.): Stories of Globalisation: The Red Sea and the Persian Gulf from Late Prehistory to Early Modernity. Leiden 2018, 95–118.

Shaw, J.W. 1971: Minoan Architecture: Materials and techniques. *Annuario della scuola archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in oriente* 49/33, 1971, 5–256.

Shaw, J.W. 2015: Elite Minoan architecture: its development at Knossos, Phaistos and Malia. Philadelphia 2015.

Shaw, M.C. 1999: A Bronze Age Enigma: The 'U-Shaped' Motif in Aegean Architectural Representations, In: Betancourt, P. – Karageorghis, V. – Laffineur, R. – Niemeier, W.-D. (eds.): MELETEMATATA. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th year. *Aegaeum* 20. Liège and Austin 1999, 769–79.

Sulze, H. 1958: Die Zimmermannsarbeit der mykenischen Bauten. In: Grumach, E. (ed.): *Minoica*. Festschrift zum 80. Geburtstag von Johannes Sundwall. Berlin 1958, 394–401.

Tagliati, A. 2012: Le strutture murarie del Secondo Palazzo di Festòs. Materiali e tecniche. Tesi di Laurea. Venezia: Università Ca'Foscari Venezia 2012.

Tsakanika, E. 2018: Timber-framed structures in Greece and their earthquake performance. Timber frames reinforced by masonry? Or timber reinforcements of masonry? In: Vatan, M. (ed.): *Anti-seismic Vernacular Heritage of Anatolia and Beyond*. ICOMOS Turkey, ICOMOS ISCARSAH committee, 18-20 July 2018, Kastamonu, Turkey. Istanbul 2018, 116–29.

Tsakanika-Theochari, E. 2009: The constructional analysis of timber load bearing systems as a tool for interpreting Aegean Bronze Age architecture. In: Kyriatsoulis, A. (ed.): *Proceedings of the Symposium, 07.-08.05.2008 in Munich. Bronze Age Architectural Traditions in the Eastern Mediterranean: Diffusion and Diversity*. Weilheim 2009, 127–42.

Walter, H. – Felten, F. 1981: Alt-Ägina III, 1. Die Vorgeschichtliche Stadt. Befestigungen - Häuser - Funde. Mainz 1981.

Warren, P. 1979: The Miniature Fresco from the West House at Akrotiri, Thera, and Its Aegean Setting. *The Journal of Hellenic Studies* 99, 1979, 115–29. <https://doi.org/10.2307/630636>.

Weninger, B. - Easton, D. 2014: The Early Bronze Age Chronology of Troy (Periods I–III). In: Horejs, B. - Mehofer, M. (eds.): *Western Anatolia before Troy. Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?* Wien 2014, 157–200.

Wiencke, M.H. 2000: *The Architecture, Stratification, and Pottery of Lerna III*. Princeton 2000.

Wright, J. 2006: The formation of the Mycenaean palace. In: Deger-Jalkotzy, S. – Lemos, I.S. (eds.): *Ancient Greece: from the Mycenaean palaces to the age of Homer*. Edinburgh 2006, 7–52.

Wright, N.J. – Fairbairn, A.S. – Faith, J.T. – Matsumura, K. 2015: Woodland modification in Bronze and Iron Age central Anatolia: an anthracological signature for the Hittite state? Journal of Archaeological Science 55, 2015, 219–30. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2014.12.021>.

Source of illustrations:

Fig. 15 Licence: CC BY-SA 4.0

https://en.wikipedia.org/wiki/Altit_Fort#/media/File:Altit_fort-gb.jpg

BRONZOVÁ DÝKA Z DUNAJA. DISKUSNÝ PRÍSPEVOK K DEPONOVANIU ZBRANÍ DO VODY

Andrea Námerová - Pavol Jelínek

Abstrakt: *V príspevku autori vyhodnocujú náhodný nález dýky. Dýka sa našla v rieke Dunaj na ľavom, slovenskom brehu. Je možné ju datovať do záveru staršej doby bronzovej, resp. začiatku strednej doby bronzovej (RBB1). V kontexte vysokej frekvencie nálezov bronzových militárií v riečnych tokoch, je aj u tohto nálezu možné pripustiť neprofánnu interpretáciu. Autori diskutujú o dvoch možnostiach, ktoré pripúšťajú antické paralely: ide o obeť zbrane Dunaju ako božstvu alebo vótum v rámci očistného rituálu.*

Kľúčové slová: *bronzová dýka, doba bronzová, riečny nález, Dunaj, riečne božstvo, očistné rituály*

V Slovenskom národnom múzeu - Archeologickom múzeu sa nachádza čepel bronzovej dýky uložená pod číslom 38081. Odovzdal ju pán Ivan Retkovský, ktorý uvádza, že ju našiel v jeseni 2018 v Komárne, za sútokom Váhu a Dunaja. Nález našiel vo vode na ľavom brehu Dunaja, počas extrémne nízkeho stavu vody. Dýka ležala v páse hrdzavo zafarbeného štrku, čo sa odrazilo na jej sfarbení. Z uvedených okolností vyplýva, že ide o tzv. riečny nález zbrane, ktoré patria v dobe bronzovej k pomerne frekventovanému a viackrát hodnotenému javu (napr. *Bača 2008; Bača 2010; Bartík 1997; a.i.*). V príspevku sa zameriame na presnejšiu typovo chronologickú klasifikáciu predmetnej dýky, jej prípadné kultúrne zaradenie a na dva z možných, dosiaľ príliš nediskutovaných spôsobov interpretácie.

Opis nálezu a materiálové zloženie

Terminológiu opisu dýky sme zvolili podľa terminologického slovníka hmotnej kultúry venovaného militáriám, konským postrojom a súčastiam voza (*Ožďáni – Zábojník – Nevizánsky – Kuzma 1992*). Bronzová čepel dýky hnedo-hrdzavej farby s niekoľkými fliackami zelenej, „práškovitej“ patiny. Tvar je trojuholníkovitý, mierne asymetrický, pravdepodobne zbrúsený používaním. Na ostrí sú vyštrbeniny a drobné pilkovité zúbky.

Prierez čepele je romboidný. Ostrie je výrazne, ale plynulo odsadené od koreňa čepele. Koreň čepele je trapézovitý, opatrený štyrmi otvormi pre nity. Všetky štyri nity sa dochovali, majú ploché, jednoducho sklepané hlavičky. Max. šírka: 39 mm, max. dĺžka: 103 mm, max. hrúbka čepele: 3 mm, max. dĺžka najdlhšieho nitu: 11 mm.

Spektrálna povrchová röntgenová analýza bola vykonaná na prístroji XRF analyzátor NITON XL3t¹. Analýzu vykonal: R. Čambal (SNM-Archeologické múzeum Bratislava). Na predmete bolo skúmané elementárne prvkové zloženie. Ručný XRF analyzátor NITON XL3t je určený pre nedeštruktívne analýzy chemického zloženia predmetov, pričom meranie sa uskutočňuje z povrchu skúmaného predmetu. Každá vzorka bola analyzovaná s dobou merania 30 sekúnd. Išlo o povrchovú analýzu predmetu na viacerých miestach jeho povrchu – na dvoch miestach na čepeľi a hlavička každého nitu. Patina bola v mieste merania mechanicky odstránená. Výsledky merania sú zhrnuté v Tab. 1. Z meraní je zrejmé, že čepeľ obsahovala okrem medi a cínu malé množstvo olova, čo jej proti nitom mohlo dodať trochu iné zafarbenie.

p. č.	Cu%	Sn%	Fe%	Ni%	Sb%	Pb%
1	90,85	8,06	0,558	0,330	0,086	0,015
2	91,37	7,76	0,266	0,367	0,086	0,028
3	89,16	8,45	2,03	0,204	0,054	
4	92,43	6,64	0,644	0,225	0,044	
5	89,21	8,31	2,23	0,192	0,042	
6	89,82	8,73	1,08	0,181	0,037	

Tab. 1. Výsledky spektrálnej röntgenovej analýzy zloženia dýky jej súčastí – výsledky merania metódou XRF (meral: R. Čambal).

Typologické zaradenie, analógie a datovanie a kultúrny kontext

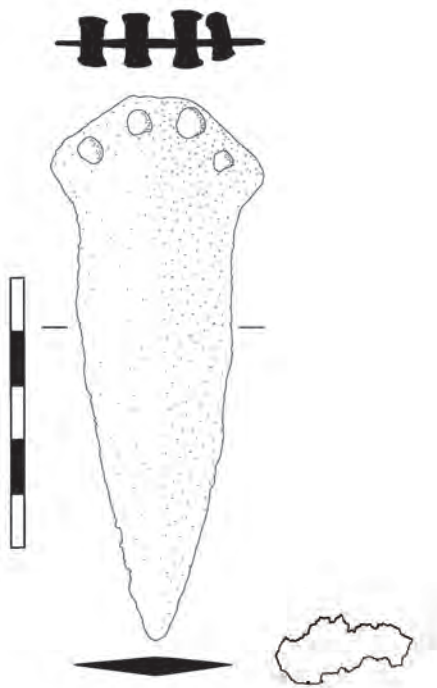
Typologicky je možné dýku priradiť k listovitým dýkam s platničkovitou bázou rukováti trapézovitého tvaru (*Vladár 1974, 43–44*). Petr Novák (2011, 81) ich definuje ako typ Holíšov. Keďže nedávno bola publikovaná a veľmi

¹ Výrobca: Thermo Fisher Scientific, NITON (USA).

podrobne vyhodnotená podobná dýka z Cífera–Pácu (Mítáš – Rajtár – Tirpák 2020; tam aj ďalšia literatúra), budeme aj z dôvodu rozsahu príspevku vo vyhľadávaní analógií a analýze struční. Najbližšia analógia pochádza z pohrebiska v Svätom Petri (predtým eponymná lokalita Dolný Peter) z hrobu 18 (Dušek 1969, 62, obr. 9:5). Dýky tohto typu sa odlievali na začiatku strednej doby bronzovej a vyskytujú sa v nálezových súboroch tzv. kozsiderského horizontu i v staršom horizonte mohylových kultúr (Mítáš – Rajtár – Tirpák 2020, 414). V mohylových kultúrach strednej doby bronzovej sa dýky vyskytujú zriedkavo (Furmánek – Oždání 2015, 151). Dýka s trapézovitou bázou sa vyskytla napríklad v hrobe 82 na pohrebisku v Smoleniciach (Dušek 1982, 376, Tab. IX: 1), má však len dva otvory pre nity a chýba výrazne odsadené listovité ostrie. Pre nedostatok nálezov tak nie je možné sa zodpovedne vyjadriť, či je možné dýku datovať aj do pokročilejšej strednej doby bronzovej.

Zdá sa, že dýka z Cífera–Pácu predstavuje prechodný tvar medzi staršími triangulárnymi dýkami (zaoblená báza, menej výrazne odsadené ostrie), pričom dýky z Dolného Petra a Komárna už patria k vyvinutým tvarom listovitých dýk s trapézovitou bázou. Dýku z Komárna je tak možné datovať do záveru stupňa RBA2 až do stupňa RBB1, do prechodného obdobia medzi staršou a strednou dobou bronzovou.

Podľa datovania je zrejmé, že dýku je možné pripísať nositeľom severopanónskej kultúry, skupine Dolný Peter, eventuálne karpatskej

Obr. 1. Bronzová dýka z Dunaja. Komárno (kresba P. Jelínek).

mohylovej kultúry. Dýka nemá na sebe stopy obrúsenia od štrku, ktoré by svedčili o dlhšom transporte vo vodnom prostredí. Je teda pravdepodobné, že sa do vody aj dostala viac menej v mieste nález. V najbližšom okolí sú priamo v intraviláne Komárna zachytené len doklady severopanónskej kultúry s inkrustovanou keramikou. Išlo však len o niekoľko črepov zistených počas záchranného výskumu v polohe Leninove sady (dnešný Anglia park), nie je isté či išlo o sídlisko alebo pohrebisko (*Ratimorská* 1983, 211). Kvôli nedostatočne známemu stavu osídlenia tak nemôžeme hodnotenú dýku zodpovedne kultúrne zaradiť. Keďže však ide o pomerne vyvinutý typ, so všetkou opatrnosťou sa prikláňame k priradeniu skúmanej dýky do kultúrnej skupiny Dolný Peter.

Diskusia: fenomén riečnych nálezov a vybrané možnosti interpretácie

Riečne nálezy zbraní a ich interpretácie naposledy zhrnul vo svojich záverečných, žiaľ dosiaľ nepublikovaných prácach M. Bača (2008, 2010). Okrem profánnych možností interpretácie, ako je strata, či stroskotanie alebo iná nehoda plavidla, resp. iné, s kultom nesúvisiace spôsoby, ako sa zbraň mohla dostať do vody, sú najčastejšou interpretáciou riečnych nálezov náboženské rituálne dôvody. Z tohto hľadiska riečne nálezy bývajú interpretované ako dary, resp. obety bližšie nešpecifikovanému vodnému božstvu, predkom, pohrebné rituály a pod. V našom príspevku sa zaoberáme otázkou, či takým božstvom v dobe bronzovej mohla byť konkrétna rieka, teda v našom prípade Dunaj.

Zbožšťovanie riek je pre Indoeurópanov typické. Najpriamejší doklad pre Dunaj máme z doby rímskej, keď bol uctievaný v podobe boha Danubia (*Rendić-Miočević* 2012). Dunaju (Istru) ako božstvu obetoval aj Alexander Veľký v roku 335 p. n. l. po úspešnom víťazstve nad Getmi (*Arr. Anab.* 1989, 15). Najhlbšie do minulosti nás zavádza Hesiódos vo svojej Theogónii, podľa ktorej je bohom podobný Ister synom Ókeana a Thétidy (*Hes. Theog.* 337):

Τηθὺς δ' Ὀκεανῶ Ποταμοὺς τέκε δινήεντας, Νεῖλόν τ' Ἀλφειόν τε καὶ Ἑριδανὸν βαθυδίην Στρυμόνα Μαίανδρόν τε καὶ Ἴστρον καλλιρέεθρον...

Thetis porodila Okeánovi vírivé rieky, Níl a Alpheus, hlboké rieky Eridanus, Strymon a Meander a spravodlivý prúd rieky Ister...

Okrem toho sú pre nás zaujímavé aj oveľa mladšie povesti. Podľa ruskej byliny bol Dunaj mladý hrdina, ktorý sa po tragickej samovražde zmenil na

rieku (*Križanová-Brindzová 1986, 60–68*). V miestnej bratislavskej povesti je Dunaj, spodobený ako orol ženúci povodeň na pomoc záchrancom mesta pred nepriateľmi (*Ďuríčková 2010, 31–32*). Obe poukazujú na isté bojovnícke črty personifikovaného Dunaja. Je teda možné, že v dobe bronzovej bol Dunaj riečny boh s aspoň čiastočne militantnou funkciou, ktorému boli obetované zbrane? Dunajské nálezy mečov z mladšej doby bronzovej (*Bača 2010; Mozsolics 1975*) a najnovšie panciera (*Petres – Jankovits 2014*), by tomu mohli nasvedčovať. Nami prezentovaná dýka by tak bola jedným z najstarších dokladov nájdených na Slovensku.

Ďalším z možných rituálnych dôvodov by mohli byť očistné rituály. Vody, rozkladajúce každú formu (telo alebo predmet, pozn. aut.) a rušiace históriu (čin, skutok, pozn. aut.), majú schopnosť očisťovať, obnovovať a obrodzovať, pretože čo sa do nich ponorí „zomrie“, a keď sa z nich potom vynorí, podobá sa dieťaťu neznalému hriechu ani „histórie“, ktoré dokáže prijať nové zjavenie a prijať nový „vlastný“ život (*Eliade 2004, 201*). V súvislosti s ponáraním zbraní do vôd by do úvahy prichádzalo očisťovanie sa od vrážd a zločinov, alebo očistné rituály bojovníkov primitívnych národov vracajúcich sa z bojových výprav, aké opísal J. G. Frazer (*2012, 239–244*). Na myšlienku, že by aj v prípade riečnych nálezov z doby bronzovej mohlo ísť o očistné rituály nás priviedla Strabónova zmienka o rieke Anigros na Peloponéze, ktorá zapáchala po tom, čo do nej Melampús hodil predmety, ktorými očisťoval zo zločinov Proitove dcéry, alebo zapáchala, pretože si tu Kentauri zmývali jed z rán od Hydry (*Strab. Geo. 8.3.19*):

μυθεύουσι δ' οἱ μὲν ἀπὸ τοῦ τῶν τετραμῆνων Κενταύρων τινὰς ἐνταῦθ' ἀπονίψασθαι τὸν ἐκ τῆς Ὑδρας ἰόν, οἱ δ' ἀπὸ τοῦ Μελάμποδα τοῖς ὕδασι τούτοις καθαρσίους χρῆσασθαι πρὸς τὸν τῶν Προιτίδων καθαρμὸν:

„Niektorí autori uvádzajú mýtus, však niektorí autori pripisujú skutočnosti, že niektorí kentauri tu zmývali jed od Hydry, iní zas hovoria, že túto rieku využil na očistenie Melampús, aby očistil Proitove dcéry.“

Záver

Dýku, ktorá sa našla v Komárne v Dunaji, v blízkosti sútoku s Váhom, je možné datovať do záveru stupňa RBA2 až stupňa RBB1. Kultúrna príslušnosť nie je istá aj keď sa opatrne prikláňame k jej priradeniu k skupine Dolný Peter. Dýku je možné typologicky definovať ako typ listovitej dýky

s platničkovitou bázou rukováti trapézovitého tvaru. Z širšieho pohľadu je možné ju interpretovať ako neprofánný riečny nález zbrane. Aj keď dýky nepatria k frekventovaným nálezom tohto druhu (Bača 2008), je možné usudzovať, že je to preto, že oproti mečom ide o veľmi malý predmet, ktorý ľahšie ujde pozornosti.

Prikláňame sa k neprofánnnej interpretácii nálezu, teda, že išlo o vótum. V diskusii sme rozvinuli dve možnosti interpretácie. Môže ísť o obeť priamo Dunaju ako božstvu, alebo môže ísť o očistný rituál pôvodného vlastníka zbrane. Z chronologického pohľadu by predmetný nález dýky predstavoval jeden z najstarších hmotných dokladov jedného alebo druhého typu rituálneho konania. Sme si samozrejme vedomí, že spektrum interpretačných možností môže byť širšie. Nález a jeho situácia nám umožnili využiť a rozvinúť diskusiu z „antického pohľadu“, ktorý vzhľadom k tematickosti publikácie pokladáme za primeraný a prínosný.

Mgr. Pavol Jelínek, PhD.

Slovenské národné múzeum – Archeologické múzeum

Žižkova 12, 811 02 Bratislava

pavol.jelinek@gmail.com

Mgr. Andrea Námerová, PhD.

Záhrebská 3, Bratislava, 81105

andrea.namerova@gmail.com

Antické pramene:

Hes. Theog. – Hesiodos, Theogonia.

Strab. Geo. – Strabo, Geography.

Preklady:

Hes. Theog. – Hesiódos: Zrození bohů. In: Železný věk. Preložila J. Nováková. Praha 1976.

Arr. Anab. – Arriános. Tažení Alexandra Velikého. Preložil J. Bělský. Praha 1989.

Strab. Geo. – Strabo. Geography. Preložil H. L. Jones. Cambridge 1989.

Literatúra

Bača, M. 2008: Depozitá z vodného prostredia z eneolitu a doby bronzovej. Bakalárska práca uložená na Katedre archeológie Univerzity Komenského v Bratislave. Bratislava 2008. Nепublikované.

Bača, M. 2010: Deponovanie mečov v dobe bronzovej v strednom Podunajsku. Diplomová práca uložená na Katedre archeológie Univerzity Komenského v Bratislave. Bratislava 2010. Nепublikované.

Bartík, J. 1997: Nové riečne nálezy – bronzové meče z Váhu. Slovenská Archeológia 45–2, 1997, 419–430.

Dušek, M. 1969: Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava 1969.

Dušek, M. 1980: Pohrebisko ľudu stredodunajskej mohylovej kultúry v Smoleniciach. Slovenská Archeológia 28–2, 1980, 341–382.

Ďuríčková, M. 2010: Dunajská kráľovná. Povesti, báje a historické obrázky z Bratislavy a dunajského okolia. Bratislava 2010.

Eliade, M. 2004: Pojednání o dějinách náboženství. Praha 2004.

Frazer, J. G. 2012: Zlatá ratolest. Praha 2012.

Furmánek, V. – Oždáni, O. 2015: Zbrane. In: Furmánek, V. (zost.): Staré Slovensko 4. Doba Bronzová. Nitra 2015, 151–153.

Graves, R. 2004: Řecké mýty. Praha 2004.

Križanová-Brindzová, H. 1986: Bohatýrské byliny. Praha 1986.

Mitáš, V. – Rajtár, J. – Tirpák, J. 2020: Nález bronzovej dýky z Cífera-Pácu. In: Kozubová, A. – Makarová, E. – Neumann, M. (ed.): Slovenská Archeológia – Supplementum 1. Ultra velum temporis. Venované Jozefovi Bátorovi k 70. narodeninám. Nitra 2020, 409–416.

Mozsolics, A. 1975: Bronzkori kardok folyókból. Archeologiai Értesítő 102, 1975, 3–4.

Novák, P. 2011: Die Dolche in Tschechien. Prähistorische Bronzefunde VI/13. Stuttgart 2011.

Oždáni, O. – Zábojník, J. – Nevizánsky, G. – Kuzma, I. 1992: Militária – Korský postroj – Voz. Terminológia archeologickej hmotnej kultúry na Slovensku II. Nitra 1992.

Petres É. F. – Jankovits, K. 2014: Der spätbronzezeitliche zweiteilige Bronzebrustpanzer aus der Donau in Ungarn. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 65, 2014, 43–71.

Ratimorská, P. 1980: Archeologické prieskumy a nálezy v okrese Komárno. AVANS 1978, Nitra 1980, 226–28.

Ratimorská, P. 1983: Záchranné výskumy a prieskumy v okrese Komárno. AVANS 1982, Nitra 1983, 211–14.

Rendić-Miočević, A. 2012: Rivers and river deities in roman period in the croatian part of Pannonia. Histria Antiqua 21, 2012, 293–305.

Vladár, J. 1974: Die Dolche in der Slowakei. Prähistorische Bronzefunde VI/3. München 1974.

NOVÉ DOKLADY OSÍDLENIA SPIŠA Z KONCA DOBY BRONZOVEJ A ZO STARŠEJ DOBY ŽELEZNEJ Z LEVOČE

Kamil Švaňa

Abstrakt: V roku 2018 realizovalo Podtatranské múzeum v Poprade záchranný archeologický výskum vyvolaný výstavbou haly v priemyselnom parku na polohe Novoveská cesta. Výskumom sa na polohe zachytili sídliskové objekty z prelomu konca doby bronzovej a začiatku doby železnej, časť nádoby (hrnca) z obdobia vrcholného stredoveku a tiež objekty datované do 20. storočia, z ktorých časť patrila vojenskému cvičisku z obdobia 1. ČSR. Cieľom príspevku je stručne predstaviť objekty a nálezový materiál z obdobia konca doby bronzovej a zo staršej doby železnej.

Kľúčové slová: doba bronzová, doba halštatská, sídlisko, výrobný okrsk, metalurgia, keramika, Spiš, Levoča

Prírodné podmienky a opis lokality

Výskum sa realizoval na polohe Novoveská cesta v extraviláne Levoče, južne od samotného mesta. Miesto sa nachádza vo východnom susedstve cestnej komunikácie, ktorá od Levoče pokračuje južným smerom na Levočské Lúky, Harichovce a Spišskú Novú Ves. Ide o východný svah Mestského kopca (tiež Stadberg) s nadmorskou výškou 565 m. Východne od polohy preteká Šibenický potok, ktorý je ľavobrežným prítokom Levočského potoka. V povodí potoka sú dodnes zachované brehové porasty a južnejšie sa premieňa na mokriny. V minulosti tento priestor slúžil ako vojenské cvičisko, neskôr čiastočne ako poľnohospodárska pôda, resp. pasienok. V archeologickej literatúre sa nálezisko označuje aj ako Vojenské cvičisko, pričom jeho severná časť je už v súčasnosti zastavaná objektmi priemyselnej zóny.

Plocha skúmaného areálu predstavovala približne 2,4 ha, jej nadmorská výška dosahovala 518–531 m. Výškový rozdiel medzi najnižším bodom skúmanej plochy a tokom Šibenického potoka je asi 15 m (502–503 m), ich približná vzdialenosť asi 200 m.

Podľa geomorfologického členenia Slovenska je územie súčasťou celku Hornádska kotlina, podcelku Medvedie chrbtý, časti Levočská kotlina.

Geomorfologické pomery predstavuje reliéf kotlinových pahorkatín. Geologický podklad predmetného územia tvoria pieskovce a vápňité ílovce – flyš. Kvarterný pokryv vytvárajú hlinité, hlinito-piesčité, hlinito-kamenité, piesčito-kamenité až balvanovité svahoviny a sutiny. Pôdnu jednotku tvoria na sledovanom území kambizeme modálne a kultizemné nasýtené, sprievodné kambizeme pseudoglejové (*Hrnčiarová – Miklós 2002*, 74–76, 84, 86–91, 106–107). Na skúmanej ploche dosahoval pôdny kryt mocnosť 25-40 cm, v pôde sa vyskytovalo isté množstvo pôdneho skeletu v podobe drobného pieskovca. Spodnú časť ornice, predovšetkým v blízkosti objektov tvorila tenká a nie veľmi výrazná kultúrna vrstva s podielom nálezov.

Dejiny výskumu lokality

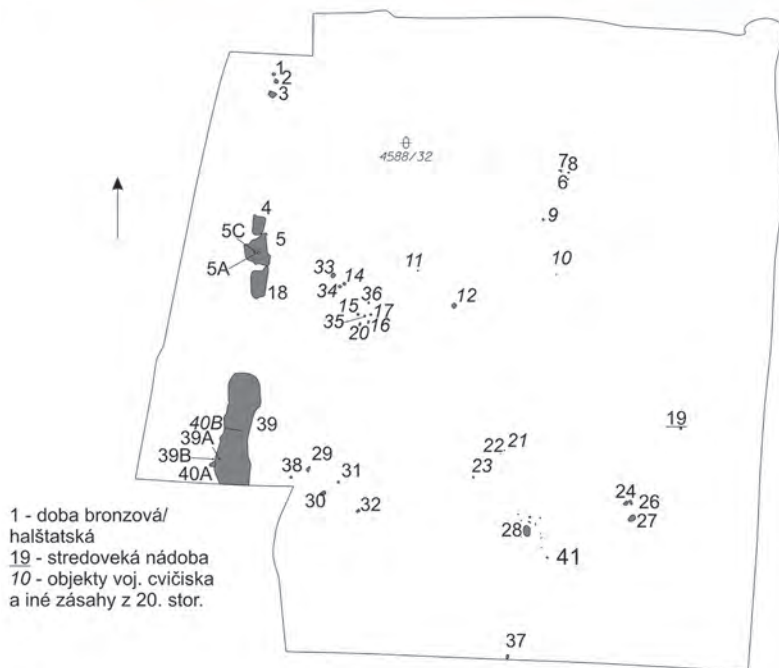
V bezprostrednom východnom susedstve skúmanej plochy sa pri záchrannom výskume F. Javorského na úpätí svahu Mestského kopca odkryli zvyšky kostola sv. Mikuláša a k nemu náležiacej osady. Na základe výsledkov výskumu sa vznik kostola datoval na prelom 11./12. storočia a jeho zánik sa dal do súvislosti s husitským vpádom v roku 1431. Odkryté sídliskové objekty sa rámcovo zaradili do vrcholného a neskorého stredoveku (*Javorský 1980*, 124–127). V južnej časti polohy sa povrchovým prieskumom v rokoch 1983 a 1987 zachytili obydlia a výrobné objekty zaradené do okruhu pilinskej kultúry a sídliskové objekty z obdobia vrcholného stredoveku. Objekty a materiál rovnakého kultúrneho zaradenia sa identifikovali aj na polohe Stadberg III (*Javorský 1983*, 106; *Javorský 1988*, 71–72). Priamo v areáli priemyselného parku prebehol v roku 2017 severne od skúmanej plochy záchranný archeologický výskum. Počas neho sa identifikovali a preskúmali žiarové hroby patriace ku menšiemu germánskemu pohrebisku z obdobia prelomu staršej a mladšej doby rímskej (*Tamaškovič, J. – Ontko M. – Diačiková D. – Žák-Matyasowszky 2019*).

Spôsob realizácie výskumu

Výskum sa realizoval formou plošnej skrývky ornice na celej ploche plánovanej stavby. Ornica sa znižovala na úroveň kvartérneho pokryvu, respektíve na úroveň zachytenia objektov. Na ploche výskumu sa v jeho úvodnej fáze vykonala aj prospekcia detektorom kovov. Vzhľadom na

1

1 - doba bronzová/
halštatská
19 - stredoveká nádoba
10 - objekty voj. cvičiska
a iné zásahy z 20. stor.

2

Tab. I. 1) lokalita na výreze mapy v mierke 1: 25 000; 2) plán skúmanej plochy so zachytenými objektmi

množstvo kovových nálezov, ku ktorému okrem recentného odpadu patrili početné zvyšky súvisiace s využitím plochy ako vojenského cvičiska, sa prospekcia nerealizovala na celej ploche (Tab. I).

Charakteristika zachytených objektov

Do záujmového obdobia sa zaradilo celkovo 39 objektov, vrátane kolových jám. Tieto objekty boli na ploche nerovnomerne rozmiestnené a koncentrovali sa vo viacerých skupinách. V objekte 7 sa rovnako nachádzal materiál zo záujmového obdobia, išlo však zjavne o zvieraciu noru, do ktorej sa nálezy dostali sekundárne (pravdepodobne splavom).

Veľké objekty 5, 18 a 39 sa určili ako ťažobné jamy. Zvlášť veľké rozmery mala jama 39 (Tab. VI: 9), ktorej južný okraj zasahoval mimo plochy. Napriek tomu dosahovala jej zachytená dĺžka takmer 21 metrov. Šírka objektu sa pohybovala medzi 4,6 a 7 m, hĺbka presahovala 1 m a miestami sa blížila ku 1,5 m. Ťažobné jamy 5 a 39 boli viacnásobne narušené zásahmi. Popri podstatne mladších zásahoch, akým bol zákop (obj. 40B – Tab. VI: 7) narúšajúci objekt 39, boli do oboch ešte v období tesne po ich vyhlásení umiestnené menšie sídliskové objekty. Pri objekte 5 to boli pravdepodobne vzájomne súvisiace obj. 5A (ohnisko) a 5C (kolová jama – Tab. VI: 3). Severne od objektu 5 sa nachádzal plytší objekt 4. Mohlo ísť o plytšiu ťažobnú jamu, keďže tu geologické vrstvenie v podobe kamenitej svahoviny vystupovalo nahor. Po jeho obvode sa však miestami javili nevýrazné kolové jamy a nie je vylúčené, že objekt slúžil na zrenie či spracovanie vyťaženej hliny.

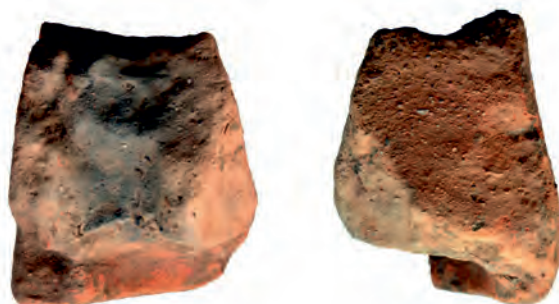
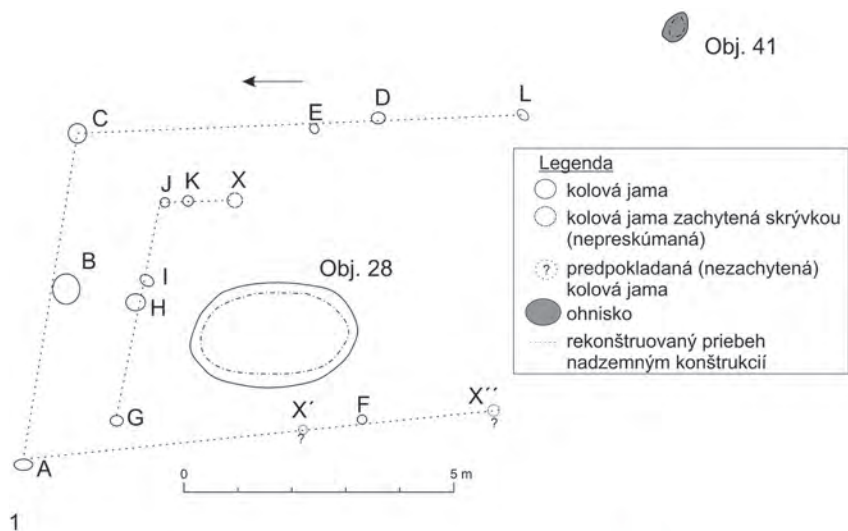
Druhú skupinu objektov predstavovali rôzne pyrotechnické zariadenia. Najjednoduchší typ predstavovali malé kruhové až oválne ohniská, ku ktorým patrili objekty 5A, 6, 26 a 41. Odlišný typ predstavoval väčší a hlbší kruhový objekt 24 so slabo prepálenými stenami (Tab. VI: 1), v ktorého blízkosti sa nachádzal objekt 27 kvapkovitého pôdorysu s popolovitou výplňou. Posledným typom pyrotechnických zariadení boli pece s podkovovitým produkčným žiaroviskom, ktorého okraje boli výrazne prepálené. Okraje predpecných jám sa strácali. K tomuto typu sa priradili objekty 29 (Tab. VI: 2, 5), 32, 38, 39A a pravdepodobne aj 39B (Tab. VI: 8). Pece sa koncentrovali v juhozápadnej časti skúmanej plochy, s jedinou výnimkou boli ich žiarovišťa otočené približne na sever.

V južnej tretine plochy sa odkryla jama – objekt 28, okolo ktorej sa nachádzala sústava dvanástich kolových jám (Tab. II: 1; VI: 6). Trinásť kolová jama sa identifikovala na úrovni zachytenia, ale po následnom začistení sa stratila. Na úrovni zachytenia sa javili aj plytšie „žlaby“. Tie však nerešpektovali náleзовú situáciu a pravdepodobnejšie išlo stopy po obrábaní plochy hlbokou orbou. Nálezová situácia sa identifikovala ako štvoruholníková stavba s kolovou konštrukciou. Jej dlhšia os bola len málo odchylená od smeru sever-juh. Predpokladaný vstup bol situovaný na juhu, v jej zadnej časti sa nachádzal rad menších kolových jám. Šírka stavby dosahovala 5,6–6 m. Dĺžka východnej strany bola 8,3 m, západnej len 6,4 m. Je však možné, že sa zvyšky kolovej konštrukcii na západnej strane vytratilí eróziou pôvodného terénu a obe steny tak boli približne rovnako dlhé. V závislosti od toho by sa rekonštruovaná plocha objektu pohybovala medzi 37 a 48 m². Na pomery konca doby bronzovej a doby halštatskej by išlo o väčšiu stavbu (*Furmánek 2015*, 262). Funkcia objektu je otázná. Vzhľadom na to, že väčšiu časť interiéru zaberala spomínaná jama s nálezom zvyšku metalurgickej pece, sa situácia identifikovala ako dielňa súvisiaca so spracovaním kovu.

Medzi preskúmanými objektmi chýbalo obydlie. Jedinú výnimku by mohol predstavovať objekt 3 odkrytý v severozápadnej časti plochy. Išlo o jamu približne oválneho pôdorysu s rozmermi 2,3x1,7 m, ktorej dlhšia os bola orientovaná v smere V-Z. V severnej časti sa nachádzala priehlbina. Svojimi rozmermi by objekt nevybočoval spomedzi menších zahĺbených príbytkov známych z tohto obdobia (porovnaj *Pátor 1958*, 315–322, 324). Neidentifikovali sa však žiadne stopy po ohnisku alebo inom vnútornom vybavení, ktoré by také určenie potvrdzovali. Pri objekte sa nachádzali dve jamy pravidelného oválneho pôdorysu, ktoré mohli slúžiť na uskladnenie obilia.

Opis a analýza nálezového materiálu

Medzi získanými nálezmi prevládal keramický materiál a mazanica, zozbieralo sa tiež menšie množstvo trosky a drobných náleзов z hliny a z kameňa, vrátane štiepanej industrie. Z objektu 18 sa získalo menšie množstvo osteologického materiálu, vrátane stoličky turovitého zvierťaťa. Z objektov nepochádzali kovové predmety a ani žiadny takýto zberový nález z plochy výskumu nebolo možné priamo spojiť s týmto nálezovým horizontom.

Tab. II. 1) plán a interpretácia nálezovej situácie s objektmi 28 a 41; 2) zvyšky pece z objektu 28; 3) nález keramiky z objektu 28.

Keramika

Hrnce

Hrnce boli v rámci nálezového súboru najpočetnejším tvarom keramiky. Materiál bol hrubostenný, často obsahoval značnú prímes ostriva v podobe menších kamienkov a piesku.

Tvarovo boli najčastejšie zastúpené nádoby s rovným (Tab. IV: 5) alebo slabo dovnútra zatiahnutým ústím (Tab. III: 10, 14, IV: 6, V: 10), v niektorých prípadoch s navonok zosilneným okrajom (Tab. III: 8). S týmto typom hrncov sa viaže aj využitie výzdoby, najčastejšie vo forme obežných plastických líšt. Tie sa vyskytovali v nezdobenej podobe (Tab. III: 9), ale prevládali líšty zdobené presekávaním (Tab. III: 12) alebo pretláčaním (Tab. III: 10, 11, IV: 8). V prípade časti nádoby zo severnej časti objektu 39 bola lišta zdobená kombináciou pretláčania a šikmých rytých línií (Tab. IV: 5). Hrnce podobných, predovšetkým súdkovitých foriem s analogickou výzdobou sa početne vyskytovali na lokalitách Terňa – Lysá Stráž (*Budinský-Krička – Miroššayová 1992*, 56, Tab. V: 1–2, 7–9, 15–16, atď.) a *Ponická huta, pol. Na kláštore* (*Kvietok 2014*, 140, Tab. VII: 1–6). Pri fragmentoch pochádzajúcich z objektu 18 (Tab. III: 11, IV: 8) bola lišta zdobená trojhrannými vpichmi. Podľa E. Miroššayovej bola takáto dekorácia v prostredí doby halštatskej východného Slovenska cudzím prvkom, ktorý bol výsledkom vplyvu kultúrneho prostredia stredného Podnestria v období HB3-HC (*Miroššayová 2015*, 37, 39). Možno podotknúť, že približne v rovnakom období je v post-gávskom prostredí na území Transylvánie doložený rozmach výzdoby v podobe rôznorodo zdobených plastických líšt (*Ciugudean 2012*, 237, Fig. 9). Hrnec pochádzajúci z haldy pri objekte 5 niesol výzdobu v podobe pásu krátkych zvislých rýh (Tab. IV: 6). Dekor má paralelu medzi nálezmi z Terne – Lysej Stráži (*Budinský-Krička – Miroššayová 1992*, 56, Tab. V: 28)

V menšej miere boli zastúpené aj nezdobené hrnce s široko roztvoreným ústím (Tab. II: 3, III: 7). Hrnce s takto formovaným okrajom boli v lužickej kultúre početne zastúpené v mladšej a neskorej dobe bronzovej (*Benediková – Katkinová – Budinský-Krička 2016*, 191, Obr. 112, 115–116, 118). Tvar sa ojedinele doložil aj medzi nálezmi z Terne – Lysej Stráže (*Budinský-Krička – Miroššayová 1992*, 56, Tab. V: 4).

Kým predchádzajúce typy hrncov vychádzali z tradície mladšej a neskorej doby bronzovej, hrnce so zatiahnutým ústím predznamenávajú

Tab. III. Výber nálezového materiálu - 1-2, 5, 9, 11: vyberanie objektu 5; 3, 8, 10, 12-14: vyberanie objektu 18; 4, 6, 7: zber z háld pri objekte 5.

formy typické pre dobu železnú. Zlomok nádoby veľkých rozmerov z objektu 4 mal pod okrajom vodorovný plastický výčnelok či držadlo (Tab. V: 1). Povrch veľkého hrnca z objektu 39 bol leštený a tuhovaný (Tab. V: 3). Zatiahnutie ústia je v porovnaní s predchádzajúcim exemplárom výraznejšie a bližšie sa exemplárom datovaným na prelom konca doby halštatskej a začiatku doby laténskej (*Námerová – Kučerová 2019*, 362, Tab. I: 9, 11, IV: 1–2, 5...).

Amfory a vázy

Do tejto skupiny sa zaradili zatvorené tvary nádob okrem hrncov. Vzhľadom na veľkú variabilitu foriem i veľkostí boli materiálové charakteristiky jednotlivých exemplárov značne rozdielne. Vo všeobecnosti sa nádoby v porovnaní s hrncami odlišovali jemnejším spracovaním a menším podielom ostriva. Zvlášť menšie, tenkostenné formy boli spracované kvalitne, nechýbalo pri nich ani leštenie a tuhovanie povrchu.

Vzhľadom na svoju hrúbku a leštenie vonkajšieho povrchu pochádza zlomok s plastickou poloblúkovou výzdobou (Tab. III: 5) pravdepodobne z masívnej amforovitej nádoby. Poloblúková plastická výzdoba má analógie na zlomkoch takýchto nádob z Kláštoriska-Čertovej sihoti s datovaním do staršieho úseku neskorej doby bronzovej (*Miroššayová 1999*, 139, Tab. V: 17–18, 21). Nálezu z Levoče sú však pravdepodobne bližšie príklady z lokalít datovaných prevažne do obdobia konca doby halštatskej až strednej doby laténskej (*Benediková 2007*, 73-74, Abb. 11: 11–12, 13: 7, 15: 8, 10, 19).

Jazykovité výčnelky (Tab. IV: 4, V: 4) by mohli pochádzať z amforovitých tvarov, ale v dobe halštatskej sa rovnako bežne nachádzali aj na hrncoch a zásobniciach (*Miroššayová 1987*, Obr. 2). Preličený výčnelok (Tab. V: 2) sa s ohľadom na jemnejšie spracovanie črepu nachádzal na menšej amforovitej alebo vázovitej nádobe. Pravdepodobne z väčšej amfory alebo vázy pochádza aj črep z tela zdobený plytkou kruhovou jamkou vnútri s nevýrazným výčnelkom (Tab. IV: 1). Výzdoba vychádza z tradície lužickej kultúry v neskorej doby bronzovej (*Benediková – Katkinová – Budinský-Krička 2016*, 182, Obr. 97: 216), ale bežne sa vyskytovala aj v dobe halštatskej (*Budinský-Krička – Miroššayová 1992*, 53-54, Tab. III: 17, 22, IV: 6, 9, 24; *Gedl 1973*, 35, Tabl. XXXV: 13, 16, 17, LV: 12, LVI: 12). Z amforovitej nádoby pravdepodobne pochádza aj zlomok z tela nádoby s horizontálne vrtným uchom (Tab. IV: 2).

Tab. IV. Výber nálezového materiálu – 1–4, 8: vyberanie objektu 18; 5, 7: vyberanie objektu 39; 6: zber z hálď pri objekte 5; 9: vyberanie objektu 5.

Časť široko otvoreného ústia pravdepodobne vázovitej nádoby s valcovitým hrdlom pochádza z objektu 18 (Tab. III: 13). Pri absencii ďalších prvkov je otázne či ide o tvar príbuzný s nálezmi z Terne – Lysej Stráže (*Budinský-Krička – Miroššayová 1992*, 53-54, Tab. I: 2, III: 16, 21). Oveľa jednoznačnejšie sú paralely z uvedenej lokality (*Budinský-Krička – Miroššayová 1992*, 53-54, Tab. I: 21, III: 17, 20, 23) pre malú vázu alebo amforku so slabo vyhnutým okrajom, ktorá sa našla v objekte 5 (Tab. IV: 9).

Zlomok malej nádoby s kuželovitým hrdlom (Tab. III: 3) by mohol mať analógiu v malej váze z Kežmarku – Jeruzalembegu (*Námerová – Kučerová 2019*, 362, Tab. II: 4). Podobné miniatúrne amforky a vázy sa však v lužickej kultúry vyskytovali nielen v dobe halštatskej (*Gedl 1973*, 36, Tabl. XV: 1, XLII: 11), ale už počas neskoršej doby bronzovej (napr. *Benediková – Katkinová – Budinský-Krička 2016*, 239, Obr. 180: E225–226, G225, atď.).

Misy a šálky

Tvarovo i spracovaním ide o pomerne rôznorodú skupinu. Medzi väčšími misami sa vyskytovali exempláre z pomerne hrubého materiálu, ale aj podstatne jemnejší riad. Povrch nádob bol v niektorých prípadoch upravený hladením až leštením. Črepy tenkostenných šálok boli bez výnimky z jemného materiálu, ktorý neobsahoval výraznejšie prímiesy. Ich povrch bol leštený.

Najbežnejšie sa medzi misami vyskytovali jednoduché kónické tvary bez zahnutia okraja (Tab. III: 1, V: 6–8). Takéto nádoby boli na východnom Slovensku na lokalitách neskoršej doby bronzovej (*Kotorová-Jenčová 2018*, 203, Tab. I: 2–5, 7, atď.) i doby halštatskej (*Miroššayová 1987*, 119) všeobecne rozšírené. Jedna z nádob bola pri okraji zdobená krátkymi rytými líniami (Tab. III: 1). Analogický dekor je známy napríklad pri nádobách z Terne – Lysej Stráže (*Budinský-Krička – Miroššayová 1992*, 55, Tab. VII: 14, VIII: 9).

Na lokalite sa vyskytovali tiež misy s kónickým telom a dovnútra zahnutým okrajom (Tab. III: 2, V: 5). Ostrejšia profilácia tela je typická pre staršiu fázu doby halštatskej, takto tvarované misy sa však vyskytovali aj v neskoršej dobe halštatskej (*Miroššayová 1987*, 119).

Zlomok drobnej, ale hrubostennej nádoby s roztvoreným telom, na ktoré je nasadené krátke prstencovité ústie, sa našiel na halde pri objekte 5. Na jej povrchu sa javia zvyšky potahu v podobe hnedastej hlinky (Tab. III: 4). Misky obdobných foriem sa doložili aj v Terni – Lysej Stráži

(*Budinský-Krička – Miroššayová 1992*, 55, Tab. VII: 1, 4). Tvar je blízky tzv. Kragenrandschalen, ktorých výskyt sa kladie do rozmedzia konca stupňa HB a HD1. Nálezu z Levoče tvarom podobné, ale žliabkovanou výzdobou a jemnejším spracovaním sa odlišujúce nádoby z Detvy – Kalamárky zaradili L. Benediková a B. Kovár do stupňa HC, pravdepodobne na jeho začiatok (*Benediková – Kovár 2007*, 149 Abb. 6). Nezdobená miska podobnej formy zo Smoleníc – Molpíra sa dotovala do stupňa HC2 (*Müller 2012*, 131, Taf. 64: 46,11).

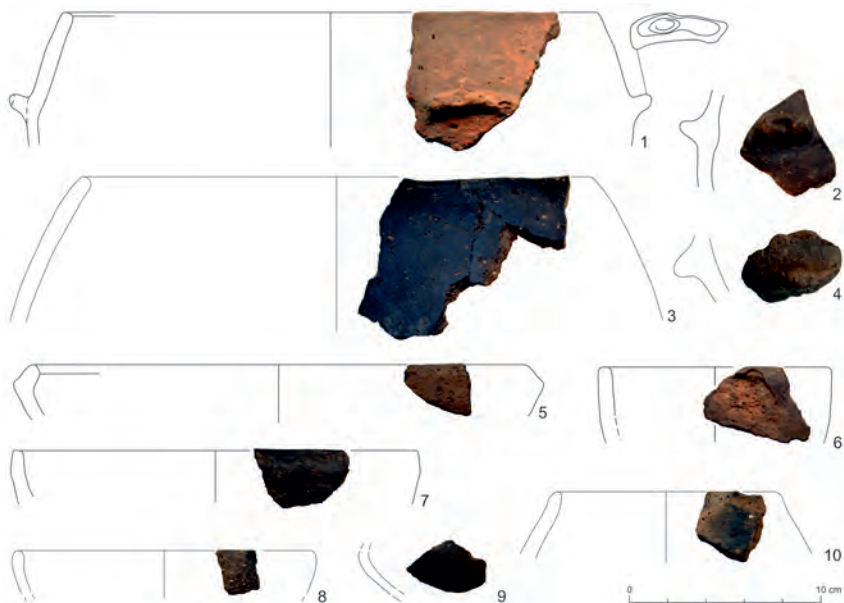
Z objektu 39 pochádza črep z vydutia a hornej časti tela tenkostennej misovitej nádoby s široko roztvoreným ústím. Povrch zlomku bol leštený, na vydutí bola zlomok zdobený kombináciou kruhových jamiek a krátkych zvislých rytých línií (Tab. IV: 7). Zvyšky ryhovania či obežných línií naznačujú, že nádoba mohla byť zdobená aj vnútri. Na základe toho je pravdepodobné, že ide o zlomok črpákovitej šálky. Tie sa v prostredí lužickej kultúry vyskytovali v neskorej dobe bronzovej a na začiatku doby halštatskej (*Benediková – Katkinová – Budinský-Krička 2016*, 231-232, 235, Obr. 173-174, 176). Nielen tvarom, ale aj svojou výzdobou predstavujú možnú paralelu niektoré nádoby z Kietrze (*Gedl 1973*, 42-43 Tabl. XL: 17, XLV: 10, LXV: 11, atď.). Príbuzné tvary sa však doložili v dobe halštatskej aj pri misovitých tvaroch (*Benediková – Kovár 2007*, 149, Abb. 5; *Müller 2012*, 131-132, Abb. 65: TH-Schü 3). Medzi uvedenými analógiami má nález bližšie k nádobám so zaobleným vydutím a bez zvýrazneného lomu, podobne ako ďalší fragment z rovnakého objektu (Tab. V: 9).

Pokrievka

Črep pochádzajúci z vyberania objektu 18 (Tab. IV: 3) sa identifikoval ako zlomok pokrievky pravdepodobne kónickej formy s valcovitým držadlom. Väčšie množstvo pokrievok rôznych foriem sa doložilo na pohrebisku lužickej kultúry z doby halštatskej v Kietrzy, žiadna však nepredstavuje presnú analógiu k nálezu z Levoče (*Gedl 1973*, 40-42, Tabl. I: 5, 10, III: 9, V: 5, VIII: 21, X: 15, atď.).

Drobné predmety

Výskumom bol získaný aj menší počet drobných predmetov z kameňa. Z haldy pri objekte 5 sa získal brúsik (Tab. III: 6). V objekte 18 sa nachádzala časť trecej podložky alebo zrotierky a vo výplni objektu 39 sa vyskytoval guľovitý kamenný otlkač. Z výskumu pochádzajú aj dva zlomky štiepanej industrie z juhopoľsko-podkrakovského pazúrika. Na halde medzi

Tab. V. Výber nálezového materiálu – 1: objekt 4 na úrovni zachytenia; 2, 7: vyberanie objektu 18; 3, 9: vyberanie objektu 39; 4–6, 8, 10: vyberanie objektu 5.

objektmi 4 a 5 sa našiel úštep a z úrovne zachytenia objektu 5 sa získal priebojník¹. Oba boli pravdepodobne zozbierané na niektorej z blízkych neolitických lokalít a sekundárne použité.

Zaujímavý je nález častí hlineného objektu, ktorý sa pôvodne určil ako zvyšky stratenej formy (Tab. II: 2). Pravdepodobnejšie však išlo o zvyšky metalurgického zariadenia, tzv. kusovej piecky (porovnaj *Haubner – Schatz – Schatz – Scheiblechner – Schubert – Strobl 2014, Fig. 1: a-b*).

Vyhodnotenie. Postavenie lokality v kontexte stavu bádania neskej doby bronzovej a staršej doby železnej v Levoči a okolí a na Spiši (Tab. VI)

Vzhľadom na absenciu kovových nálezov je kultúrne a časové zaradenie preskúmaných objektov postavené na analýze črepového materiálu. Ten sa odlišuje od dosiaľ celistvejšie publikovaných nálezových súborov z územia Spiša. A to jednak od tých, ktoré sa zaradzujú do

¹ Za určenie ďakujem Mgr. M. Wawrzczakovi z AÚ SAV.

Tab. VI. 1) objekt 24 na úrovni zachytenia; 2) objekt 29 – vypaľovací priestor na úrovni zachytenia; 3) objekt 5C – kolová jama zachytená rezom v JZ ¼ objektu 5; 4) objekt 18 povybratí; 5) rez objektom 29; 6) pohľad objekt 28 s kolovými jamami; 7) vojenský zákop z obdobia 1. ČSR (objekt 40B) zahĺbený do objektu 39; 8) estrich objektu 39B; 9) objekt 39 po vybratí.

počiatočnej fázy neskorej doby bronzovej (Miroššayová 1999), ale aj od tých, ktoré obsahujú keramický materiál typický pre neskorohalštatské a včasnolátenske náleziská (Námerová – Kučerová 2019). Podstatne bližšie paralely sa nachádzajú medzi nálezmi z kultúrnej zmiešanej lokality, Terne – Lysej Stráže (Budinský-Križka – Miroššayová 1992) a z rôznych lokalít lužickej kultúry konca doby bronzovej a staršej fázy doby halštatskej (napr. Benediková 2007). Nálezový súbor má najbližšie k okruhu lužickej kultúry, v materiáli sa však vyskytovali aj tvary, ktoré možno v dobe halštatskej považovať za nadregionálne formy už pre stupeň HC. Bez celkového spracovania nálezového súboru možno len rámcovo datovať typologicky najstaršie tvary keramiky do stupňa HB3/HC, teda na prelom konca doby bronzovej a doby halštatskej. Mladšie formy nádob patrili už naopak do rozvinutého úseku staršej fázy doby halštatskej, t.j. do stupňa HC1 alebo HC2. Prežívanie lokality do mladšej fázy doby halštatskej je otáznne, hoci by tomu niektoré nálezy nádob mohli nasvedčovať. Určité chronologicky mladé tvary na prvý pohľad predstavujú prechodný stupeň k formám známym napríklad z Kežmarku – Jeruzalemského vrchu (Námerová – Kučerová 2019). Spresniť datovanie a prípadne vytvoriť vnútornú chronológiu sídliska môže len ďalšia analýza. Je však potrebné mať na zreteli, že vzhľadom na svoje rozmery museli niektoré zemníky nielen dlhšiu dobu vznikať, ale rovnako trvalo istú dobu, kým došlo k ich zasypaniu.

Vzhľadom na identifikovanú funkciu jednotlivých objektov sa výskumom pravdepodobne odkryl výrobný a hospodársky okrskok. Koncentrácia pyrotechnických zariadení a predpokladaná dielňa s nálezom zvyškov piecky dokladajú význam spracovania kovu na lokalite. Len ďalšia analýza trosky by mohla potvrdiť spracovanie železnej rudy na lokalite. V takom prípade by išlo o nález podstatne starší ako doteraz najstarší známy priamy doklad hutnenia železa na území východného Slovenska. Ten pochádza z osady výrobného charakteru v Čečejevciach, ktorá sa datuje do fázy HD3 (Miroššayová 1995, 18).

S výnimkou objektu 3 chýbali na odkrytej ploche štruktúry, ktoré by sa aspoň s výhradami určili ako obydlia. Tie by bolo asi potrebné hľadať v blízkosti vodného toku, kde F. Javorský v minulosti identifikoval osídlenie pilinskej kultúry (Javorský 1983, 106).

Osídlenie na konci doby bronzovej a v dobe halštatskej bolo doteraz v Levoči a okolí doložené len prostredníctvom zberových nálezov na polohách Fitrift a Burg (*Karabinoš – Lukáč 2009*, 109–110; *Miroššayová 1992*, 133). Možno konštatovať, že na celom území Spiša je ľudská aktivita v predmetnom období známa predovšetkým z náhodných nálezov a niekoľkých fragmentárne publikovaných celkov. Ťažisko známych nálezov je na konci doby halštatskej a počiatku doby laténskej. Nálezové súbory datované do staršieho úseku doby halštatskej sú zatiaľ zriedkavé (*Miroššayová 1992*). Aj napriek tomu, že predložený článok nepredstavuje komplexné spracovanie nálezov z výskumu na polohe Novoveská cesta, prináša nový pohľad na osídlenie Levoče a regiónu Spiša v tomto období.

Mgr. Kamil Švaňa, PhD.
Štúrovo nábregie 11
05205 Spišská Nová Ves
svana.kamil@gmail.com

Literatúra

Benediková, L. 2007: Die Hallstatt – und Latènezeitlichen Siedlungen in der Nordslowakei. Slovenská numizmatika 18, 2007, 69–110.

Benediková L. – Katkinová J. – Budinský-Krička, V. 2016: Ilava, poloha Porubská dolina. Pohrebisko lužickej kultúry na strednom Považí. Bratislava – Nitra 2016.

Benediková L. – Kovár, B. 2007: Einige Bemerkungen zu den Funden aus dem Burgwall Detva-Kalamárka. Východoslovenský pravek 8, 2007, 143–160.

Budinský-Krička, V. – Miroššayová, E. 1992: Terňa – Lysá Stráž – sídlisko z neskorej doby bronzovej a halštatskej (Pokus o chronologické a kultúrne určenie). Slovenská archeológia 40, 1992, 47–76.

Ciugudean, H. I. 2012: The Chronology of the Gáva Culture in Transilvania. In: Blajer, W. (ed): Peregrationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae. Kraków 2012, 229–243.

Furmánek, V. (ed.) 2015: Doba bronzová. Archeologica Slovaca Monographiae – Staré Slovensko 4. Nitra 2015.

Gedl, M. 1973: Cmentarzysko halsztackie w Kietrze, pow. Gubczyce. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973.

Haubner, R. – Schatz, I. – Schatz, F. – Scheiblechner, W. – Schubert, W. – Strobl, S. 2014: Archaeometallurgical Simulations of the Processes in Bloomery Furnaces from the Hallstatt and Medieval Period. Materials Science Forum. 782. 641-644.

Hrnčiarová, T. – Miklós L. (ed.) 2002: Atlas krajiny Slovenskej republiky. Bratislava – Banská Bystrica 2002.

Javorský, F. 1980: Výskumy a prieskumy výskumnej expedície Archeologického ústavu SAV na Spiši. In: AVANS v roku 1978. Nitra 1980, 123–131.

Javorský, F. 1983: Výskumy a prieskumy výskumnej expedície Spiš Archeologického ústavu SAV. In: AVANS v roku 1982. Nitra 1983, 99–126.

Javorský, F. 1988: Výskum a prieskum v mestskej pamiatkovej rezervácii v Levoči. In: AVANS v roku 1987. Nitra 1988, 71–73.

Karabinoš, A. – Lukáč, G. 2009: Nové nálezy z Levoče. In: AVANS 2006. Nitra 2009, 109–110.

Kotorová-Jenčová, M. 2018: Sídliisko z neskorej doby bronzovej a z doby halštatskej vo Vlači. In: Benediková, L. – Hornák, M. (eds.): Sídla, artefakty a čas... Zborník štúdií o dobe bronzovej a dobe halštatskej k 75. narodeninám Ladislava Veliáčika. Nitra – Vrútky 2018, 199–214.

Kvietok, M. 2014: Nové nálezy z neskorej doby bronzovej a staršej doby železnej z okolia Banskej Bystrice. In: Juchelka, J. (ed.): Doba popelnicových polí a doba halštatská ve střední Evropě. Opava 2014, 128–160.

Miroššayová, E. 1987: Problematika osídlenia východného Slovenska v dobe halštatskej. Slovenská archeológia 35, 1987, 107–159.

Miroššayová, E. 1992: Osídlenie Spiša v dobe halštatskej. In: S. Czopek (red.): Ziemie polskie we wczesnej epoce zelaza i ich powiazania z innymi terenami. Rzeszów 1992, 133–138.

Miroššayová, E. 1995: K počiatkom výroby a spracovávania železa na východnom Slovensku. Štúdijné Zvesti AÚ SAV 31, 9-21.

Miroššayová, E. 1999: Výšinné hradisko na Kláštorisku-Čertovej síhote v Letanovciach. Slovenská archeológia 47, 1999, 129–152.

Miroššayová, E. 2015: Pohrebisko v Ždani v kontexte vývoja severného Potisia v dobe halštatskej. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia XXIV. Nitra 2015.

Müller, S. 2012: Smolenice-Molpír, Sered' und Ratkovce. Studien zu Siedlungen der frühen Eisenzeiten der Südwestslowakei. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 220, Bonn 2012.

Námerová, A. – Kučerová, M. 2019: Predbežné vyhodnotenie keramiky z Jeruzalemského vrchu v Kežmarku. In: Študijné zvesti AÚ SAV 2019 – Supplementum 1. Nitra 2019, 359–373.

Pástor, J. 1958: Sídliškový výskum na Somotorskej hore r. 1955. Slovenská archeológia 6, 1958, 314–346.

Tamaškovič, J. – Ontko M. – Diačiková D. – Žák-Matyasowszky, F. 2019: Nové žiarové pohrebisko z lokality Levoča – Novoveská cesta. Príspevok k osídleniu Spiša v dobe rímskej. In: Palárik, M. – Mikulášová, A. (eds.): Studia Historica Nitriensia 23, Supplementum - dedicated to jubilee Jozef Bujna. Nitra 2019, 543–562.

PRÍSPEVOK K ÚČESOM V DOBE BRONZOVEJ

Mária Valigová - Pavol Jelínek

Abstrakt: *V oblasti východného Stredomoria sú z 2. tisícročia p. n. l. doložené ženské účesy vo forme figurálnej plastiky a výjavov na nástenných malbách. Pozoruhodné sú najmä účesy kombinované so stužkou alebo s kovovým diadémom z prostredia minojskej a mykénskej kultúry. Podobný účes pochádza aj z hrobu ženy zo Skrydstrupu v nordickom okruhu doby bronzovej. V strednej Európe sú z doby bronzovej doložené nálezy diadémov, ale prakticky chýbajú ikonografické doklady účesov. Autori v texte prezentujú starší, bližšie nelokalizovaný nález zlatého závesku z Maďarska, ktorý vštylizovanej podobe predstavuje účes kombinovaný s diadémom a predstavuje tak „chýbajúci článok“ medzi stredomorskou a nordickou oblasťou.*

Kľúčové slová: *doba bronzová, ženské účesy, nástenné malby, figurálne nálezy, mumifikované telá, závesky*

Úvod

Jednou z vecí, čo majú ľudia na svete spoločné je, že sa starajú o svoje vlasy. Účesy, ktoré pri tom vytvárajú, nemajú len estetickú funkciu. Naopak, slúžia často aj dnes k neverbálnej komunikácii. Môžu oznamovať sociálny status, pohlavie, etnicitu, prípadne tiež prezrádzajú niečo o našich osobnostných črtách. Podľa psychológov sú účesy po prvotnom očnom kontakte tým najdôležitejším vnemom o druhých ľuďoch (Rychlík 2018, 20). Súdime, že pri pohľade z diaľky sa účesy, resp. pokrývky a ozdoby hlavy javia ako primárne. Starostlivosť o vlasy nás spája aj s našimi predkami. V tomto príspevku sa sústredíme na účesy z minojského a mykénskeho kultúrneho prostredia, nordického okruhu a karpatskej oblasti. Budeme sa zaoberať niekoľkými postrehmi súvisiacimi so ženskými účesmi v dobe bronzovej.

Východné Stredomorie

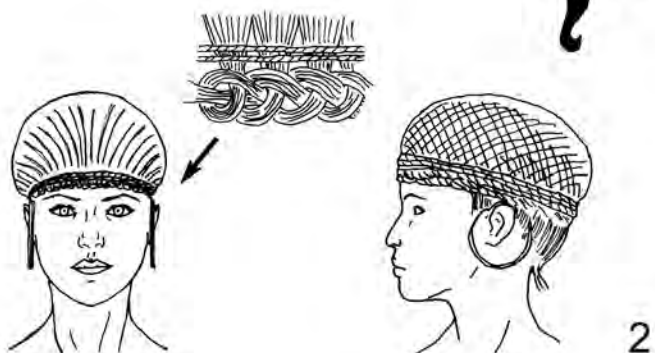
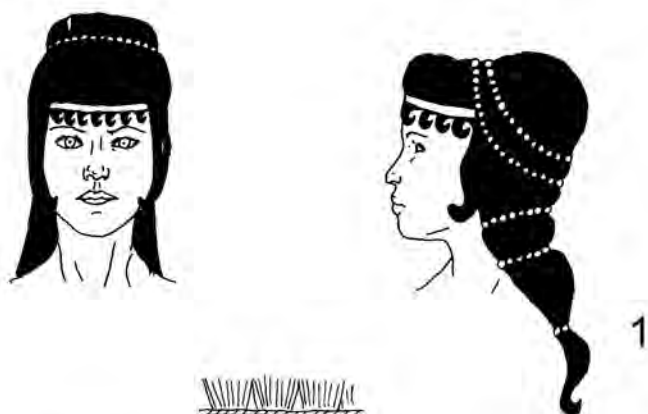
Informácie o účesoch z východného Stredomoria čerpáme z hrobových nálezov a zo zobrazení na drobnej plastike, v glyptike a najmä na freskách v minojských či mykénskych palácoch. Muži aj ženy často mávali dlhé vlnité voľne splývajúce vlasy. U polodlhých dámskych účesov sa pramene

nad čelom a nad spánkami stáčali do kučier. Zvyšok sa pritom vyčesal do vysokého drdolu alebo bol zviazaný úzkou dozadu splývajúcou stuhou (Rychlík 2018, 118–119). Vo viacerých hrobových celkoch boli tiež objavené diadémy zo zlatého plechu (Dimopoulou-Rethemiotaki 2005, 50–57). Kvôli predpísanému rozsahu textu, ale aj z dôvodu najväčšej rozlíšiteľnosti detailov účesov sa obmedzíme len na freskové maľby. Ukážku minojských účesov poskytuje napríklad freska „Dám v modrom“ z Knossu, datovaná do obdobia MM IIIb až LM Ia. Ide o vyobrazenie troch ženských postáv ozdobených zlatými alebo striebornými retiazkami z kvetov a listov prichytených vo vlasoch (Vasilakis 2001, 164). Na druhej strane treba zdôrazniť, že známa rekonštrukcia tejto fresky je zrejme do značnej miery idealizovaná. Podobné kreácie však vidíme aj na neskorších zobrazeniach z Mykén či Théb (Higgins 1973, 93, obr. 101, 100, obr. 109). Našu rekonštrukciu (Obr. 1:1) sme založili na voľnom prieniku týchto účesov. Zdá sa, že z frontálneho pohľadu bola pre ne typická ofina rozdelená do hrotitých pramienkov. Z chronologických súvislostí sa zdá, že tento typ účesu pretrvával niekoľko storočí, v hmotnej kultúre je však sledovateľný len v palácovom umení.

Okrem uvedených variantov poznáme z minojského prostredia aj ďalšie úpravy vlasov. Do účesov mohli byť zakomponované napríklad tiež koráliky. Dokladá nám to freska tzv. tróniacej bohyně na výjave v izbe 3a, Xeste 3 v Akrotiri (Doumas 1999, 162, Fig. 125). Na nástenných maľbách z danej lokality bol taktiež zaznamenaný špecifický typ účesu. Väčšina pokožky hlavy je pri ňom pokrytá modrou farbou, ktorú dopĺňa niekoľko pramienkov vlasov. Uvedené prevedenie by mohlo naznačovať čiastočné vyholenie hlavy (Debbo 2000, 59).

Nordický kultúrny okruh doby bronzovej

Z nordického okruhu doby bronzovej je známe obrovské množstvo dokladov skalného umenia, ktoré zobrazuje aj ľudské postavy. Sú však natoľko štylizované, že nie je možné určiť aké mali účesy. Len čiastkové informácie nám môžu poskytnúť drobné bronzové plastiky. Prírodné pomery rašelinísk v Dánsku však umožnili zachovanie najprímárnejšieho možného prameňa – účesov samotných na prirodzene mumifikovaných telách pochovaných jedincov. Pre potreby nášho príspevku považujeme za najpozoruhodnejší nález ženy zo Skrydstrupu.

Obr. 1. Účesy a ich zobrazenia prezentované v texte: 1: rekonštrukčná kresba účesu zo Skrydstrupu v Dánsku (podľa Jensen 1979, upravili autori), 2: rekonštrukcia minojského účesu, 3: závesok z Maďarska (podľa Bóna 1986) a zvýraznenie zobrazeného účesu (graficky upravili autori), 4: plastika zo Salgótarjánu-Zagyvapálfalvy (podľa Guba 2020).

Išlo o nález prirodzene mumifikovanej mladej ženy, vo veku 16–18 rokov, objavený v roku 1935. Dochovali sa jej blond vlasy s červenkastým nádychom. Vlasy boli dlhé 50-60 cm, upravené do vysokého účesu, prekryté čelenkou a sieťkou. Podarilo sa zrekonštruovať aj postup realizácie. Vlasy sa sčesali dopredu cez čelo, kde sa fixovali dvojitou šnúrou, vyrobenou z ľudských vlasov. Následne sa rozdelili do tenkých pramienkov, ktoré sa splietli do pletenca tiahnuceho sa od spánku k spánku krížom cez čelo. Účes bol potom fixovaný 5 m dlhou vlnenou šnúrou a sieťkou vyrobenou z konského vlásia (Obr. 1:2). Súčasťou účesu boli aj dve zlaté špirálovité drôtené záušnice pripevnené k hlave nad ušami, pričom boli cez ne pretiahnuté pramienky vlasov. Nález je možné datovať medzi roky 1300–1200 p. n. l. (*Jensen 1979, 31-33, 41-43; Persson 2017*).

Účes ženy zo Skrydstrupu sa niektorými detailmi – šnúrkou z ľudských vlasov a pletencom nad čelom, pripomínajúcim oblúčikovité zahrotené pramienky, nápadne podobá mykénskym, resp. ešte minojským predlohám. Ostatne, podobnosť ženských účesov medzi oboma kultúrnymi okruhmi konštatovali už K. Kristiansen a T. B. Larsson (*Kristiansen/Larsson 2005, 152*).

Karpatská kotlina

Medzi mediteránnym a nordickým okruhom sa rozprestiera široké územie, kde prakticky absentujú nálezy ikonografických zobrazení alebo reálnych dokladov účesov. Plastiky sú väčšinou nedostatočne realistické a výnimočne sa podarí nájsť ľudské vlasy v patine bronzových čeleniek a diadémov. Kovové ozdoby hláv umožňujú úvahy o tom, že aj v stredoeurópskej oblasti mohli byť podobné účesy ako v pertraktovaných oblastiach s doloženými účesmi (*Valigová 2019*), ale chýba dostatok nálezov, umožňujúcich sa zaoberať ich detailmi.

Predsa len však sú z tejto oblasti dva ikonografické nálezy, ktoré nám pomáhajú aspoň čiastočne osvetliť situáciu aj v Karpatskej kotline. Problematické je najmä ich časové zaradenie, pretože ide o nestratifikované nálezy, datované na základe analógií.

Prvým z nich je zlatý plechový závesok z neznámej lokality v bývalom Uhorsku, dnes uložený v Maďarskom Národnom Múzeu v Budapešti, ktorý bol spolu s podobným exemplárom získaný kúpou (*Hampel 1891, 83*). Pôvodne bol datovaný do eneolitu, neskôr sa vďaka analogickým srdcovitým záveskom časovo zaradil do kisapostáckej alebo vatyanskej

kultúry staršej doby bronzovej (Bóna 1986, 69-70; Jankovits 2017, 95). Tvarovo patrí k obráteným plechovým srdcovitým záveskom. Obrúbený je dvojitým perlovcom. V strednej časti sa nachádzajú tri väčšie body vo vodorovnej línii. K strednému z nich smeruje do „V“ zalomený dvojitý perlovec. Horná časť závesku je tiež doplnená cikcakovitou zdvojenou perlovcovou líniiou (Obr. 1:3).

Tvar závesku a kompozícia výzdoby má výrazne antropomorfný charakter. Podľa nášho názoru predstavuje ženské torzo – poprsie s hlavou bez tváre doplnené náhrdelníkom (perlovec v tvare V), diadémom (obrúbový perlovec v hornej časti) a ofinou účesu, tvarovanou do hrotov (cikcakovitá línii; Obr. 1:3). Na inom mieste (Jelínek - Valent 2019; Jelínek 2020) argumentujeme, že ide o stvárnenie ženského božstva. Tu sa uspokojíme s konštatovaním, že zobrazenie účesu je napriek jednoduchej stylizácii totožné s účesmi z mediteránnej oblasti.

Druhým nálezom je fragment plastiky z pohrebiska v Salgótarjáne – Zagyvapálfalve (Obr. 1:4). Ide o nestratifikovaný, pravdepodobne hrobový nález s príslušnosťou k pilinskej kultúre (Guba 2020, 182). Z plastiky sa dochovala len vrchná časť, zobrazujúca hlavu, krk a hornú polovicu tela. Zdobená je len frontálna strana. Rytými líniami a vpichmi je znázornená tvár, náhrdelníky, dve rozetky stvárnjú prsia. Ďalšie vzory zrejme zobrazujú súčasti odevu alebo ozdoby. Účes je tvorený vodorovným vývalkom na hornej časti plastiky. Vodorovná línii predstavuje diadém alebo stuhu a krátke ryté línii znázorňujú lokničky ofiny na čele. Zvislé čiary nad vodorovnou líniiou predstavujú pokračovanie vlasov na temeno.

Oba nálezy sú si chronologicky pomerne vzdialené. Približne však kopírujú podobné pretrvávajúce tohto účesu v Stredomorí. Salgótarjánsky nález má časovo blízko aj k nálezu zo Skrydstrupu.

Obr. 2. Ženské účesy v našej kultúre prevzaté z iných, „primitívnejších“ kultúr (z rôznych internetových zdrojov zozbierali a upravili autori).

Diskusia

Z chronologického rozptylu a geografického rozšírenia uvedených nálezov sa môže najmä zásluhou už prekonanej, ale stále používanej difuzionistickej teórie zdať, že spomínaný typ účesu sa šírila z východného Stredomoria smerom na sever. Istou indíciou môže byť aj názor, že žena zo Skrydstrupu podľa izotopových analýz nepochádzala pôvodne z Dánska, ale prišla buď zo západnej Európy, Švédska, alebo čo je pre nás zaujímavejšie, z oblasti Čiech (*Persson 2017*). Prišla z inej oblasti aj so svojim účesom a nosila ho tu, alebo naopak, začala ho nosiť až na mieste?

Napriek vizuálnej podobnosti je ťažké určiť, či ide o účes, ako priamy import, respektíve vplyv z mediteránneho vyššieho civilizačného prostredia. Realita však mohla byť iná. Napríklad: karpatské, nordické a mediteránne účesy mohli mať spoločného predchodcu v niektorej inej, staršej (neskoroeneolitickéj?) kultúre, z ktorej sa však nedochovali stvárnenia účesov ani účesy samotné. To je samozrejme jedna z mnohých možností. Tiež je tu stále možnosť, že podobnosť účesov je len náhodná, ale to je pri kontaktoch medzi tromi sledovanými oblasťami, archeologicky doložených importmi, málo pravdepodobné. Musíme si uvedomiť, že hypotéza o viac menej jednosmernom prúde civilizačných výdobytkov z centra na perifériu v prípade kultúrnych symbolov jednoducho neplatí. Týmto spôsobom je v archeológii možné uvažovať o šírení technológií, akou bola v tomto období znalosť výroby bronzu alebo o importoch (*Kienlin 2019, 28*), ale nie o šírení náboženských predstáv alebo symbolov, akým mohli byť účesy. Prenos symbolov funguje inak – ako presne, to je nielen v archeológii stále predmetom bádania. Príkladom by mohli byť cudzie symbolické prvky prijaté a prispôbené našej súčasnej kultúre aj z civilizačne iných kultúr (*Jelínek 2020*). „Primitívne“ účesy k nim nepochybne patria (Obr. 2). K opatrnosti nás vedie aj fakt, že niektoré kultúrne prvky, týkajúce sa ženských zobrazení v Karpatskej kotline sa zdajú byť staršie, predmykénske (*Jelínek - Valent 2019, 66*).

Pri bádani o účesoch je naša „časopriestorová mapa“ jednoducho ešte plná bielych miest. Nemôžeme ani povedať, že išlo o módnny vplyv, keďže tento jav pretrval stáročia. Možno šlo o označenie príslušníčok „medzinárodnej“ spoločenskej vrstvy?

Zaujímavé je sledovať sociálne hladisko. Účes, ktorý analyzujeme, poznáme v Stredomorí z palácového umenia. V Karpatskej kotline

je zobrazený na závesku zo zlata a jediný jeho reálny exemplár na mumifikovanej žene je ozdobený záušnicami zo zlatého drôtu. Tu je tiež jasné, že účes musel majiteľke niekto urobiť a aj jeho realizácia si vyžiadala dlhší čas. Je nepochybné, že v každom zo sledovaných kultúrnych okruhov je ho možné spájať so ženskými elitami.

Záver

V dobe bronzovej je v skúmanej oblasti východného Stredomoria, Karpatskej kotliny a nordického okruhu v umení aj reálnym nálezom doložený podobný typ ženského účesu. Ide najmä o ofinu rozdelenú do pramienkov a pridržiavanú na čele stuhou, šnúrkou alebo kovovým diadémom. Jeho chronologický rozptyl je za súčasného stavu bádania zachytený od pokročilej staršej po mladšiu dobu bronzovú (podľa Reineckeého chronológie). Podľa zobrazení v palácovom umení minojskej a mykénskej kultúry, zobrazenia na zlatom závesku z Maďarska alebo zlatých ozdôb dochovaného účesu z nordického okruhu je ho možné pripísať vtedajším ženským elitám. Jeho pôvod a spôsob šírenia medzi jednotlivými kultúrnymi okruhmi pre nedostatok nálezov nechávame otvorený.

Bc. Mária Valigová

Katedra klasickej archeológie FF TU v Trnave

Hornopotočná 23

918 43 Trnava

klasarch@truni.sk

Mgr. Pavol Jelínek, PhD.

Slovenské národné múzeum – Archeologické múzeum

Žižkova 12, 811 02 Bratislava

pavol.jelinek@gmail.com

Literatúra

Bóna, I. 1986: Javarézkori aranyleleteinkről. Fejezetek a Magyar ősrégészet múlt századi-századeleji történetéből. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18, 1986, 21–81.

Debbo, N. J. 2000: The role of the women in the frescoes from Akrotiri: an examination of the iconography of dress, hairstyle and jewellery. Ottawa 2000.

Dimopoulou-Rethemiotaki, N. 2005: The Archaeological Museum of Herakleion. Athens 2005.

Doumas, Ch. 1999: The Wall Paintings of Thera. Athene. London 1999.

Guba, S. 2020: Bronze Age Anthropomorphic Clay Figurines from Nógrád County (Northern Hungary). In: Kozubová, A. – Makarová, E. – Neumann, M (eds.): Slovenská Archeológia – Supplementum 1. Ultra velum temporis. Venované Jozefovi Bátorovi k 70. narodeninám. Nitra 2020, 179–189.

Hampel, J. 1891: A N. Múzeum régiségtárának gyarapodása 1890-ben. Archæologiai Értestő 11, 1891, 79–83.

Higgins, R. 1973: Minojské a Mykénské umění. Praha 1973.

Jankovits, K. 2017: Die bronzzeitlichen Anhänger in Ungarn. Budapest 2017.

Jelínek, P. 2020: Božské prsia v dobe bronzovej? Hľadanie významu prastarých artefaktov. [online] In: Ľudia, mýty & dejiny. Dostupné na: <https://lumyd.eu/article/bozske-prsia-v-dobe-bronzovej-hladanie-vyznamu-prastarych-artefaktov/14>. [Prístup: 22. Nov. 202].

Jelínek, P. – Valent, D.: Náboženské ikonografie v staršej dobe bronzovej. Zborník Slovenského Národného Múzea 113 – Archeológia 29, 2019, 47–75.

Jensen, J. 1979: Lademanns Danmarkshistorie – Oldtiden. Guder og mennesker i bronzealderen. København 1979.

Kienlin, T. 2019: On Europe, the Mediterranean and the Myth of Passive Peripheries. In: Armada, X.-L. – Murillo-Barroso, M. – Charlton, M. (eds.): Metals, Mind and Mobility. Integrating Scientific Data with Archaeological Theory. Oxford 2019, 19–36.

Kristiansen, K. – Larsson, T. B. 2005: Rise of Bronze Age Society: Travels, Transmissions and Transformations. Cambridge 2005.

Persson, Ch. P. 2017: Another female Bronze Age icon is now known to have travelled across Europe. [online] In Science Nordic. Dostupné na: <https://sciencenordic.com/archaeology-bronze-age-denmark/another-female->

bronze-age-icon-is-now-known-to-have-travelled-across-europe/1444688?fbclid=IwAR1xo6wE3dfzffefslxpdUz7-Tl3pXinjzCekDKdaFWw-UCf7cYYH9k7e94. [Přístup: 10. april 2017].

Rychlík, M. 2018: Dějiny vlasů. Účesy, vousy, chlupy a péče o ně. Praha 2018.

Valigová, M. 2019: A reconstruction visualization of objects from a hoard Prašník III. Poster prezentovaný na konferencii The Early Bronze Age in Central Europe. 26th International Symposium. 21th – 24th October 2019. Modra. Nепublikované.

Vasilakis 2001: Minoan Crete: From Myth to History. Athens 2001.

Použité skratky

LM – Late Minoan

MM – Middle Minoan

II. TEMATICKÉ PRÍSPEVY

b. Obdobie antického Grécka

BOX – KRV, POT A SLÁVA V STAROM GRÉCKU

Dušan Kováč

Abstrakt: Príspevok sa zaoberá boxom a zápasníkmi v období od doby bronzovej až po helenizmus so zameraním na staroveké Grécko. Autor opisuje umelecké vyobrazenia pästných súbojov a ich podobnosť s boxom v súčasnom svete. V jednotlivých častiach príspevku sa venuje boxerskej výbave v podobe rukavíc, tréningu, zraneniam a na záver základnému postoju.

Kľúčové slová: antika, atléti, box, postoj, zranenia

Súboj pästami je v dnešnej dobe veľmi populárny šport. Do istej miery je to dané našou prirodzenou súťaživosťou a túžbou byť lepším alebo posunúť svoje osobné hranice o niečo ďalej. U ľudí starovekého sveta to nebolo inak. Vieme, že v oblasti Stredozemného mora určitý druh pästiarskych súbojov športového, prípadne rituálneho charakteru (napr. iniciácia) prebiehal už v minojskom období, teda v dobe bronzovej. Najznámejším dokladom týchto súbojov je rytón z Hagia Triady, ktorý zobrazuje boxerov počas zápasu, a freska z Akrotiri na Thére (dn. Santorini), ktorá zachytáva dvoch mladíkov uprostred súboja (obr.1). Za povšimnutie stojí, že mladíci sú farebne odlíšení: mladík na ľavej strane má modré farby a jeho súper vpravo zas čierne. Našmu pozornému oku neunikne ani malý detail, a to, že obaja borci majú len jednu rukavicu, bandáž.

Práve pri tejto pozoruhodnosti sa na chvíľku zastavíme. S niečím podobným sa môžeme dodnes stretnúť v západnej Afrike, v Nigérii, južnom Nigeri a juhozápadnom Čade, v oblastiach obývaných najmä kmeňom Hausa, v miestnej obdobe boxu s názvom *dambe*. *Dambe* bolo v minulosti prípravou na vojnu a preto obsahuje aj pomenovania odkazujúce na zbrane. Ruka omotaná kusom látky a šnúrou sa nazýva oštep. Zasadzujú sa ňou údery (direkt, hák atď.). Druhá ruka bez bandáže nesie pomenovanie štít a zápasník ju využíva na zachytávanie či odkrývanie súperových rúk (Powe 1994, 18 - 35). Aj v dnešnej dobe je *dambe* mimoriadne nebezpečný šport a úmrtia sú, žiaľ, časté. *Dambe* nemôžeme brať ako priamy odkaz na pästiarske zápolenie doby bronzovej, ale môže nám načrtnúť ako azda takýto duel mohol prebiehať. Pästiarsky zápas prežil dobu bronzovú

a azda najväčšiu popularitu dosiahol v Grécku počas doby železnej. Okrem zobrazení sa dostal aj do hrdinských eposov ako Iliada a Argonautika.

V Grécku niesol tento druh zápolenia pomenovanie *pygme* alebo *pygmachia* a bol mimoriadne brutálny. Jednotlivé zápasy sa odohrávali v akomsi ringu, na mieste so sypkým povrchom s názvom „*skamma*“ (Murray 2010). Zaujímavosťou je, že na takomto povrchu sa dodnes zápasí v Indii. Atléti nepoznali systém časovo ohraničených kôl, takže neboli ani prestávky. Nasvedčuje tomu aj to, že sa v žiadnej literárnej pamiatke nespomínajú. Zápas sa skončil, keď jeden z boxerov zostal bezvládne ležať na zemi (K.O), prípadne ak niekto priznal porážku a vzdal sa. Ak bol duel nerozhodný, mohli sa súperi dohodnúť na vystupňovaní.

Obaja boxeri sa postavili proti sebe a jeden dal ranu druhému, ak tento úder zniesol, na rade bol súper. Takto sa pokračovalo pokiaľ sa jeden nezrútil na zem. Neexistovali žiadne váhové kategórie: príklad môžeme nájsť v Argonautikách, a to pri súboji s kráľom Amykom (*Apollon*. 2.67-98). Ako bolo v danom období zvykom, boxer bojoval nahý.

Z vyobrazení vieme, že pri boxe sa používali akési bandáže či rukavice. Išlo o remienky zo silnej kože. Tieto pomáhali fixovať a chrániť jemné kosti v ľudskej ruke, rovnako fixovali zápästia, ktoré vinou úderov v zápasoch trpeli. Antické rukavice sa podarilo objaviť v roku 2018 na Britských ostrovoch v tábore Vindolanda. Boli vyrobené z kože, pričom oblasť kĺbov bola prekrytá akýmsi vankúšikom vyplneným prírodným absorpčným

Obr. 1. Freska zobrazujúca boxujúcich mladíkov z Akrotiri. Národné archeologické múzeum v Aténach. Foto: ©Marsyas/Wikimedia Commons.

materiálom. Archeológovia uvažujú, že podobný druh rukavíc sa mohol používať na sparringové zápasy (Manning 2020). Dôkaz o používaní rukavíc máme aj v Argonautikách: „...remene rýchlo viazali okolo rúk“ (Apollon. 2.63-64). Pravidlá zápasov, žiaľ môžeme len predpokladať. V žiadnom z epických diel, kde sa box vyskytuje, sa neobjavujú záznamy o škriabaní, hryzení alebo strkaní prstov do oka. Môžeme teda predpokladať, že neboli povolené. Na väčšine zobrazení majú boxeri vlasy, čo napovedá, že ťahanie za vlasy bolo mimo pravidiel (na rozdiel od britského boxu v 17. -19. storočí). Na samotný zápas dohliadali rozhodcovia.

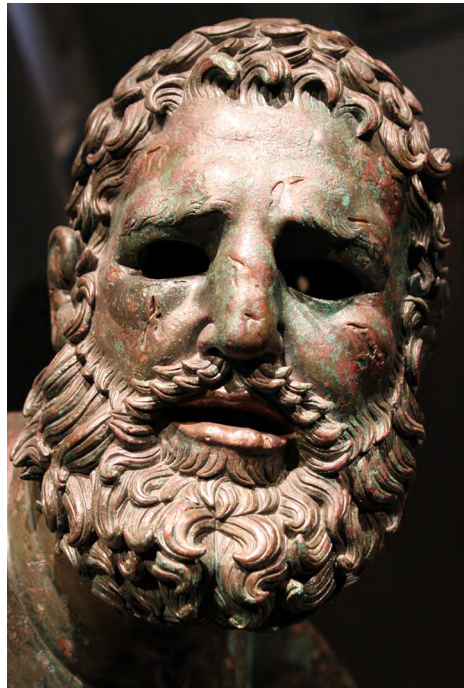
Súboj päťami bol natoľko populárny, že tvoril súčasť olympijských disciplín. Motiváciu zväčšiť zvyšovalo aj to, že boxeri reprezentovali svoje obce. Víťazstvo sa cenilo natoľko, že atléti si občas dopomohli aj peniazmi: ako napr. v roku 388 pred Kr. Eupolos z Tesálie, ktorý, stručne povedané, podplatil, koho mohol (Paus.5.21.3). Treba dodať, že výhra na hrách, ako boli tie v Olympii, bola symbolická, ale odmena v domácom meste už nie. To dokazuje aj prípad Athenodora z Efezu: „Pretože Athenodoros, syn Semona, ktorý žije a platí rovnaké dane ako občania Efezu, vyhral boxerskú súťaž, nechal sa vyhlásiť za Efezana a získal veniec pre mesto, ľud a rada Efezu sa rozhodli urobiť z Athenodora, syna Semona, občana Efezu...Taktiež sa rozhodlo o oficiálnom vyhlásení jeho mena na trhovisku presne tým istým spôsobom ako tomu bolo u iných víťazov. Pokladník mesta zároveň Athenodorovi vyplatí sumu zákonom stanovenú na veniec.“ (McCabe 1991, Ephesos 69, IEphesos 1415).

Antickí atléti sa stali skutočnými profesionálmi, čomu zodpovedal aj tréning. Dá sa povedať, že už v tom čase bol box nielen zábava alebo šport, ale aj životný štýl. Tréning sa dosť podobal dnešnému. Atléti behali: ak mali možnosť, tak v piesku alebo na sypkom povrchu. Beh bol a je pre zápasníka obzvlášť dôležitý najmä kvôli výdržii. Môžeme uvažovať aj o používaní švihadiel (najstaršie zobrazenia pochádzajú zo starého Egypta). Dvíhali rôzne závažia, otázne je používanie športových pomôcok ako kužeľe alebo gady ktoré sú dodnes mimoriadne populárne medzi zápasníkmi v Indii. Pre ich výskyt v Európe v staroveku zatiaľ nemáme archeologické doklady, absentujú tiež v umeleckom zobrazení. Pri tréningu sa využívali aj loptové hry. Loptu ako športovú pomôcku odporúčal aj najuznávanejší lekár staroveku, Galénos (Gal. Sphair.). Ďalšou, veľmi zaujímavou metódou tréningu bolo chytanie zvierat, keď sa atléti snažili chytiť napr. zajace (Kyle

2015, 194). Tréningovými metódami bol tiež tieňový box a tréningové zápasy. Často sa cvičilo pri zvuku hudobných nástrojov, čo mohlo napomôcť udržať určitý rytmus (Kyle 2004), tak ako je tomu dodnes v Indii.

Tréning bol rovnako dôležitý ako správna životospráva a dopĺňanie živín. Atléti už v antike dbali na vyváženú stravu a venovali jej zvýšenú pozornosť, v ich jedálničku by sme našli rôzne kaše (Dunkle 2011, 63). Zloženie potravy bolo individuálne, antický svet ponúkal bohatú paletu ovocia zeleniny a rôzne druhy mäsa. Príprava stravy nebola lacnou záležitosťou a na jej financovaní sa podieľali rôzni sponzori. Ako príklad môžeme uviesť kráľa Ptolemaia IV., ktorý mal záujem na ukončení úspechov Kleitomacha, boxera z Téb, na olympijských hrách. Nešlo o animozitu, ale skôr o súťaživosť a prestíž: „Mal povest' neporaziteľného atléta (Kleitomachos) a jeho povest' sa rozšírila do celého sveta. To vzbudilo túžbu u kráľa Ptolemaia ukončiť túto dominanciu. Mal boxera s menom Aristonikos, o ktorom sa usudzovalo, že má neobyčajné fyzické schopnosti. Starostlivo ho preto v tejto veci trénovali a vyslali do Grécka. Keď sa objavil v Olympii, naklonil si veľké množstvo divákov, ktorí mu preukazovali svoju priazeň. Radovali sa, že niekto našiel odvahu rozhodne sa postaviť Kleitomachovi.“ (Plb. 27.9.7-8).

Počas súbojov dochádzalo k zraneniam, a žiaľ aj k úmrtiam. Úrazy rôzneho druhu môžeme vidieť na výjavoch na keramike, kde sa stretávame napr. s rozbitými alebo zlomenými nosmi. Boxeri so zraneniami počítali: „keď nastane čas zápasu, boxer sa zraní a spôsobí zranenia“ (Philostr. Gym. 10 - 11).

Obr.2. Socha odpočívajúceho boxera z Kvirinálu. Palazzo Massimo alle Terme. Foto:© Miguel Hermoso Cuesta/ Wikimedia Commons

Podľa Artemidora sa boxeri stávajú zápasmi škaredými a krvácajúcimi (*Oneirocr.* 1.61). Tržné rany máme zachytené v Argonautikách: „Potom ako sa k onomu priblížil, nad ľavou brvou mu prešiel svojou pravcou, obviazanou remeňom, viečko pritom celé zodral, až vytieklo nekryté oko“ (*Apollon.* 2. 105-109). Na soche boxera z Kvirinálu môžeme vidieť niekoľkokrát prerazený nos, tržné rany a karfiolové uši (obr.2.). Prípád K.O. máme doložený v Iliade počas smútočných hier na počesť hrdinu Patrokla (*Hom. Il.* 23.700-739). Úrazy hlavy sa častokrát stávajú osudné aj v dnešnej dobe. Môžeme považovať za viac než isté, že opakovanými úrazmi hlavy dochádzalo k nenávratným poškodeniam mozgu, spojeným s neurologickými ochoreniami ako napr. Parkinsonova choroba. V súvislosti s liečbou alebo tmením bolesti sa používali prípravky, ktoré obsahovali opiáty. Účinne tlmili bolesť, boli však návykové, pri zvyšovaní dávok mali toxické účinky a mohli viesť k úmrtiu (*Bartels et al.* 2006, 214). Antickí lekári boli oboznámení s ich účinkami, či už pri tmení bolesti alebo pri závislosti: „stačí ho užiť málo, asi ako zrnko evra (*evrum ervilia*), a ulaví od bolesti a spôsobí spánok...ale ak sa vypije veľa, spraví mužov letargickými a zabije ich“ (*Dioscorides* 4. 65). Rovnako sa okrem opiátov používali aj kanabinoídy (*Bartels et al.* 2006, 214).

Ako prebiehal samotný zápas? Môžeme predpokladať, že pravidlá nemuseli byť ustálené, ale mohli sa odlišovať. Princíp boja zostal napriek tisícročiam rovnaký. Boxeri zaujali rôzne pozície z ktorých útočili, prípadne sa vďaka nim bránili. Pozrime sa na tie najčastejšie. Pri vysokom strehu boli dlane na úrovni tváre atléta otvorené a obe ruky boli vystreté. Tento postoj umožňoval pomerne rýchlo reagovať na pohyby súperových rúk, blokovať a odvádzať údery, prípadne strhnúť ruky, pričom sa zároveň vďaka otvorenej dlani - limitoval protivníkov výhľad. Váhu tela na zobrazeniach nesie najmä zadná noha, čo by mohlo svedčiť o možnosti rýchleho zaklonenia sa dozadu. Na prednú nohu sa pritom našľapovalo zľahka. Pri prechode do útoku bolo nutné presunúť väčšinu váhy spolu s ťažiskom tela prudko dopredu. Čo sa týka krytov, najčastejšie sa objavuje taký, pri ktorom boli päste položené na čele, prípadne až na temene, a boxeri sa akoby zabalili do masy svojich rúk. Lakte smerovali k súperovi, pričom predlaktia s laktami zvierali ostrý uhol. Z úderov sú zobrazené najmä úder spodnou hranou ruky, akýsi kladivkový. Výhodou bolo minimálne riziko poškodenia jemných kostí v ruke. Ďalej sa stretávame s náznakom úderov

otvorenou dlaňou. Nezodpovedanou otázkou zostávajú ostatné druhy úderov, o ktorých môžeme uvažovať - pästou či zadnou stranou dlane.

V súčasnosti existuje v Európe malá skupina ľudí, ktorá sa snaží antický box aspoň čiastočne zrekonštruovať, najmä na základe zobrazení zápasníkov. Rekonštrukcia antického boxu v plnom rozsahu však nie je možná, dajú sa oživiť len malé výseky z celku. Do budúca je potrebné sa zamerať na umelecké zobrazenia boxerov a vytvorenie ich databázy. Rovnako treba spolupracovať so súčasnými atlétmi, ktorí zápasia a boxujú. Na prvý pohľad by sa mohlo zdať, že antický box sa v mnohom odlišuje od súčasného, ale je tomu tak skutočne? Ring je to najosamejšie miesto na svete, miesto, kde čelíte nie súperovi, ale hlavne sebe samému, strachu z prehry, poníženia pred všetkými. Tak je to teraz a tak to bolo aj pred dvomi miléniami. Téma odvahy atlétov a prekonania samých seba sa vinie dejinami a spojuje bezmenných chlapcov z minojskej fresky, boxera z Kvirinálu, Geoga Gordona Byrona, spolu s Jackom Dempsym, Júliusom Tormom či Tysonom Furem.

Mgr. Dušan Kováč
Podhorská 80
SK-921 01 Banka
dkdusan19@gmail.com

Antickí autori

Apollon. - Apollonius Rhodský. *Aiorgonautika*. Preložil J. Jaroš. Praha 2013.

Dioscorides - On pharmacy and medicine. Preložil J. M. Riddle. Austin 1985.

Gal. Sphair. - Galen. On Exercise with a small ball. Editoval a preložil I. Johnston. Cambridge 2018.

Oneirocr. - Artemidorus. On the Interpretation of Dreams (Oneirocritica). Preložil R. J. White a Naphtali Lewis. New Jersey 1975.

Paus. - Pausaniás. Cesta po Řecku. Preložila H. Businská. Praha 1973.

Philostr. Gym. - Philostratus. De gymnastica. Editoval C. L. Kayser. Lipsiae 1871.

Plb. - Polybius. *Histories*. preložila E. S. Shuckburgh. London - New York 1889.

Literatúra

Bartels, E. – Swaddling J. – Harrison A.P. 2006: History of pain. An ancient Greek pain remedy for Athlets. *Pain practice* 6/3, 2006, 212- 218.

Dunkle, R. 2001: Gladiátoři. Praha 2011.

Kyle, D. G. 2004: Winning in Olympia. [online] In: *Archaeology*. A publication of the Archaeological institute of America. Dostupné na:

<https://archive.archaeology.org/online/features/olympics/olympia.html> [Prístup 26. Apr. 2021].

Kyle, D.G. 2015: Sport and Spectacle in the Ancient World. Chichester 2015.

Manning, J. 2018: Knock-out Roman discovery in Northumberland: Boxing gloves. [online] In: *National Geographic*. Dostupné na: <https://www.nationalgeographic.co.uk/history-and-civilisation/2018/02/knock-out-roman-discovery-made-northumberland-boxing-gloves> [Prístup 26. Apr. 2021].

McCabe, D. F. 1991: Ephesos Inscriptions. Texts and List. Princeton 1991.

Murray, S.R. 2010: Boxing gloves of ancient world. [online] In: *Journal of combative sport*. Dostupné na: http://ejmas.com/jcs/2010jcs/jcsart_murray_1007.html [Prístup 26. Apr. 2021].

Powe, E. 1994: Black Martial Arts. Volume I: Combat Games of Northern Nigeria. Madison 1994.

Zdroje ilustrácií:

Obr. 1. Licencia: CC BY-SA 3.0

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:NAMA_Akrotiri_2.jpg

Obr. 2. Licencia: CC BY-SA 3.0

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:P%C3%BAgil_Massimo_06.JPG

ART AND PROMOTION IN ANCIENT GREECE

Lucia Nováková

Abstract: *In antiquity as it is today, art was a social phenomenon intended for people and was subject to contemporary fashion and taste. In many cases, artists applied regional peculiarities that were highlighted by the diversity of Greek settlement. A unique feature of Hellenic art was its community character. The artistic direction that developed in mainland Greece emphasized the perfection and universality of form, which was related to the dominant position of Athenian society leading to the equal status of its citizens. In this sense, the depiction of the Greeks was in sharp contrast to other nations, which were called barbarians. The perception of the word βάρβαρος, in fact the judgment of its wearer, changed over the ages. In the Archaic period, marked by the formation of intensive trade contacts throughout the Mediterranean, the Greek view of other ethnic groups was neutral and rather open. This changed during the direct military threat posed by Persian aggression.*

Key-words: *antiquity, art, Greece, promotion*

Greek civilization, whose influence is visible to this day, developed in various parts of the Mediterranean and the Black Seas. The Greeks came into contact with different cultures, in many cases much older and more developed ones, which helped them to make progress in science, art and trade (Novotná 1982; Novotná 1994, 43). Gradually, their relationship with each other changed, including those whom they began to call “barbarians.” This attitude was initially neutral, but over time, it became increasingly marked by stereotypical ideas. It mainly changed under the influence of historical events that characterized the power struggles of the Greeks with other nations (Derks – Roymans 2009, McInerney 2014). What connected them the most was the means to emphasize the difference between Greeks and others. According to Herodotus, it was religion, common origin, language and the way of life (Hdt.8.144.2). The Greeks began to emphasize their differences, especially after the Ionian Revolt at the beginning of the fifth century BC.

Fig. 1. The theatre of Dionysos Eleutheros, built at the foot of Athenian acropolis, is considered the world's oldest theatre. Performances of plays were important means of spreading ideas concerning Greeks and their antonyms. Photo: Lucia Nováková.

Poetry, historiography, rhetoric, plays and visual arts became tools for spreading political propaganda, a systematic formation of a social opinion of a perfect Greek being that was superior to others (fig. 1). The aim was to strengthen the negative attitudes of the population towards other ethnic groups. Fine artists, playwrights, scientists and physicians took an active part in this. It wasn't always like that. The Archaic period of Greek history was characterized by the formation of a unique environment, which along with the Greeks, was also formed by members of different ethnic, religious and cultural origins. It was a period of mutual struggles, but also of artistic stimuli and developed international trade. According to Plato, everything that the Greeks took from others, "led to greater perfection" (*Plat. Epin.* 984d). The influence of Greek art, which did not develop in isolation, but was formed based on the ideas of surrounding ethnic groups and transforming them, was a combination of various universal and unique

Fig. 2. The Acropolis of Athens. View from Pnyx. Photo: Lucia Nováková.

elements.

Greek artists and architects owed much to Near Eastern, Egyptian (*Hdt.2.4*) or Anatolian models. However, they soon turned them into unique works that we admire to this day (*Novotná 2006; Kuzmová – Novotná 2020b; Novotná 1993, 34–35*). It reminds us of the Acropolis of Athens, which served to celebrate perhaps the greatest achievement of the ancient Greeks, the Athenian democracy (fig. 2). Greek cities in the Eastern Mediterranean experienced an unprecedented economic and cultural boom and were among the most advanced centers of their time. This cultural movement, known as the *Ionian Enlightenment*, was characterized by a rational view of the world and an effort to spread human knowledge. The basis of modern science became universal recognition, and it was derived from specific knowledge that had already been acquired by others. Ionian cities became the home of the first natural philosophers and scientists, who deepened the knowledge of Mesopotamian mathematicians

and astronomers. In the study of various human activities, the methods of deduction and logic were applied, thus laying the foundations for modern geography, historiography or medicine.

The development of Classical Athens was due to incomers from “Eastern” Greece who settled in Attica. The economic and cultural prosperity of the Eastern Greek communities, which took place under the rule of the Achaemenid rulers, in many ways resembled the *Ionian Enlightenment*, and was therefore named the *Ionian Renaissance*. However, the mainland Greeks’ negative view of other nations deepened. As the Greek idea of barbarians was formed, truly capturing the characteristics and differences among the various ethnic groups ceased to play any role. The stereotypical portrayal of barbarians as inhuman, uneducated and lazy became more important. Such view of the Classical period not only resonated in the works of historians and playwrights, but also with experts in natural sciences and medicine who explained the physiological and character traits of foreign ethnic groups on the basis of the different and diverse geographical conditions of their homeland (*Vlassopoulos 2013*).

It was different in the case of the Greeks themselves. The egalitarian character of Greek, or rather Athenian, art was rather an exceptional phenomenon in the Eastern Mediterranean. The Greek world in the fifth century BC was characterized by a strong emphasis on community life that promoted a common ideal and limited personal views. It is no coincidence that the oldest monument to Athenian democracy was a sculpture depicting an act of violence, the assassination of the tyrant Hipparchus. Antenor is often called the creator of the first bronze monument on the Athens Agora. The statues fell into the hands of the enemy during the Greek-Persian wars, and King Xerxes of Persia placed them in Susa. They were not to be returned to Athens until the time of the later ruler of the Greek world, Alexander the Great (*Arr.Anab.3.16.7-8*). In the meantime, however, the Athenians built new sculptures made by the sculptors Kritios and Nesiotes (*Paus. 1.8.5*). This sculpture was also copied in Roman times and it is considered one of the oldest portraits of the Greek world.

In the case of the bronze athletes who adorned the Greek shrines and also appeared in images on tombstones, the effort to depict the perfect, physically, mentally and intellectually capable individual who formed the basis of Greek society clearly prevailed. This idealization can still be seen

in the case of archaic *kore* or *korai*, which served as tombstones or dedications in shrines. The nudity of these male statues can be understood in terms of heroism: their bodies were perfect just as they were without any accessories or clothing. According to ancient authors, the Greeks differed from others by not considering nudity a reason for shyness (*Hdt.*1.10). The result was a depiction of a perfect man who was like a god, just as gods were like humans in Greek imagination. *Heros*, a figure that appeared in the world of men as well as in the world of the gods, was usually Greek, which was a relatively significant fact.

Fig. 3. Grave stele of Ampharete. Marble relief depicting the woman with her grandchild is an example of idealizing art of the Classical Greece. Dated to 430-420 B.C. Kerameikos Archaeological Museum. Drawing: Andrej Sabov.

In the Classical period, these depictions replaced the relatively modest portraits of perfect citizens, both men and women, who emphasized their roles in society. They were depictions of warriors, athletic young men or a mother with a child (fig. 3). The tombstones ceased to be family tombstones and became public monuments that represented the deceased to the widest possible audience (fig. 4). Epitaphs declaring the origin of the deceased by both the father and mother served to prove civic origin and, in a sense, replaced the registry. The depiction of psychological processes or their absence was an important element of Greek art. The archaic smile of *kore* or *korai* should not be considered an expression of inner experience, but rather an effort to achieve greater liveliness from the statue. The idealized art of the Classical period removed the experience of pain and joy. The peace on the faces of the Greeks corresponded to their dignity and heroism. Fear, pain and great joy were reserved for barbarians and half-beast mythological creatures.

Fig. 4. Street of tombs was a branch of the Sacred Way. Steles, reliefs and marble monuments usually belonged to the family graves - periboloi. Kerameikos archaeological museum. Photo: Lucia Nováková.

Propaganda was also reflected in the adjustment of one's own past (*Hall 2002*, 34- 65). The place where the Greeks lived was not as important as their common origin (*Hdt.* 5.76, *Thuc.* 1.12, *Strab.* 14.1.3). According to Plato, the Greeks only inhabited a part of the known world. They were concentrated in cities around the Mediterranean Sea as “frogs around a pond” (*Plat. Phaedo* 109b). Myths related to the founding of Greek cities celebrated the Greeks as victors expelling or killing the native populations and might not have fully reflected reality. Written and archaeological evidence indicates mixed marriages between Greeks and natives (*Hdt.* 1.146). This means that coexistence could also be achieved in a peaceful way (*Strab.* 14.1.42, *Paus.* 7.3.6). Stories about one's own past were to serve the needs of the time. In the case of Ionian migration, the authors emphasized the role of Athens to legitimize the leading position in the Delian League. (*Hornblower 2008*, 37-58). Dorian migration justified the Doric hereditary right over the Peloponnese. The mythological anchoring of one's own past became very

popular, even in the context of the Peloponnesian Wars. The Athenians thus stylized themselves as the main representatives of the advanced Ionian culture while the Spartans presented themselves as their Doric opposite (Zali 2011, 61-98).

In the Late Classical and Hellenistic periods, there was a fundamental transformation of the Greek world, which not only manifested itself in relation to the polis and citizenship, but also in the geographical expansion of the then Greek world. Alexander's military expeditions greatly expanded the Hellenic world and resulted in an increased migration of craftsmen and artists, which had begun half a century earlier. Greek artists made works for local rulers in the Eastern and Western Mediterranean (Vlassopoulos 2007, 91-111). New impulses were brought to the Greek world by artists from Anatolia, which were characterized by economic, cultural and political development during the *Ionian Renaissance*. Late Classical art stood on the border between the dignified art of the fifth century and the tumultuous, visually rich depictions of Hellenistic art. In this case, it came to a kind of reduction of its public character. For the first time, art may have freed itself from its ideological content. Works of art began to be valued not only for their importance to the community, but for their artistic value itself. The artists' response to current events became individualization, a penchant for realism, or conversely, an effort to create an illusion.

doc. Mgr. Lucia Nováková, PhD.

Trnavská univerzita v Trnave

Filozofická fakulta

Katedra klasickej archeológie

Hrnopotočná 23

Trnava 917 01

lucia.novakova@truni.sk

Ancient authors

Arr. Anab. - Arrian. *Anabasis of Alexander*. Transl. by P. A. Brunt. Cambridge 1976.

Hdt. - Herodotus. *Histories*. Translated by G. C. Macaulay. London 1904.

Paus. - Pausanias. Description of Greece. Translated by W.H.S. Jones, D. Litt, and H.A. Ormerod. London 1918.

Plat. Epin. - Plato. Epinomis. Translated by H. North Fowler. Cambridge 1966.

Plat. Phaedo - Plato. Phaedo. Translated by H. North Fowler. Cambridge 1966.

Strab. - Strabo. Geography. Translated by H.C. Hamilton and W. Falconer. London 1903.

Thuc. - Thucydides. Histories. Edited and translated by E. C. Marchant. London 1909.

Bibliography

Derks, T. - Roymans, N. (eds.) 2009: Ethnic Constructs in Antiquity. The role of power and tradition. Amsterdam archaeological studies 13. Amsterdam 2009.

Hall, J.M. 2002: Hellenicity. Between Ethnicity and Culture. Chicago 2002.

Hornblower, S. 2008: Greek identity in the Archaic and Classical periods. In: Zacharia, K. (ed.): Hellenisms: Culture, Identity and Ethnicity from Antiquity to Modernity. Aldershot 2008, 37-58.

Kuzmová, K. – Novotná, M. (eds.) 2020: Úvod do štúdia klasickej archeológie I. Trnava 2020.

Kuzmová, K. – Novotná, M. (eds.) 2020: Úvod do štúdia klasickej archeológie II. Trnava 2020.

McInerney, J. (ed.) 2014: Companion to ethnicity in ancient Mediterranean. Chichester 2014.

Novotná, M. (ed.) 2006: Dejiny a kultúra starovekého Grécka a Ríma. Bratislava 2006.

Novotná, M. 1982: Pravek Európy. I. Minojská a mykénska civilizácia. Bratislava 1982.

Novotná, M. 1993: Expozícia "Antika v zbierkach Archeologického múzea SNM." Múzeum 2, 1993, 34–35.

Novotná, M. 1994: Komu patrí «Priamov poklad»? Múzeum 39, 1994, 43.

Vlassopoulos, K. 2007: Between East and West: The Greek Poleis as Part of a World-System. Ancient West and East 6/1, 2007, 91-111.

Vlassopoulos, K. 2013: Greeks and Barbarians. Cambridge 2013.

Zali, V. 2011: Agamemnon in Herodotus and Thucydides. Exploring the Historical Uses of a Mythological Paradigm. Electra 1, 2011, 61-98.

TROPAIA A VÍTAZNÉ POMNÍKY V GRÉCKOM SVETE

Romana Šályová

Abstrakt: Príspevok sa zaoberá poskytnutím súhrnných poznatkov o *tropaia*ch a víťazných pomníkoch v gréckom svete na základe kombinácie archeologických, písomných i epigrafických dokladov. Prináša vysvetlenie pojmu *tropaion*, popisuje jeho sporný pôvod, časové zaradenie, typológiu, proces zriaďovania, posvätnosť a význam. Uvádza zmienky antických autorov, ktoré tvoria primárny zdroj informácií a archeologické doklady v podobe vázového maliarstva, reliéfov, gem i mincí. Ďalej sa venuje víťazným pomníkom, ich odlišeniu od jednoduchých *tropai*, umiestneniu a začiatku zriaďovania v období Grécko-perzských vojen. Hovorí tiež o konkrétnych príkladoch pomníkov, ktoré možno doložiť archeologicky alebo v písomných či epigrafických dokladoch. Ťažisko príspevku spočíva vo vyzdvihnutí rozdielu medzi *tropaiami* a víťaznými pomníkmi. Hoci uvedené objekty starovekí Gréci vnímali ako totožné ukazovatele víťazstva, v súčasnosti sa dajú určiť skutočnosti, na základe ktorých sa odlišujú - použitý materiál, miesto i čas výstavby.

Kľúčové slová: *prehra, triumf, tropaion, víťazný pomník*

Tropaion predstavovalo rovnako historický ako aj posvätný monument, ktorý sa stal viditeľným symbolom vojenského úspechu (*Xen. Anab.* 3.2.13). Vo všeobecnosti sa objavovalo vo forme ulúpených zbraní a výstroje porazeného nepriateľa, ktoré boli buď jednoducho zavesené alebo pripevnené na kmeň stromu či drevený kôl. Tým sa vytvorila podoba akejsi figúry, ktorá pravdepodobne zosobňovala víťazného bojovníka, prípadne božstvo pomáhajúce pri dosahovaní úspechu. Na základe toho sa mohlo označovať aj ako antropomorfné *tropaion*. K jeho vybudovaniu dochádzalo bezprostredne po ukončení vojenského konfliktu priamo na bojovom poli, najčastejšie v bode prvého stretnutia alebo na mieste, kde sa porazená armáda otočila na útek (*Xen. Hell.* 7.4.25; 7.5.13; *Diod.* 13.51.7). Práve od tohto momentu v bitke, kedy došlo k obratu a jedna strana nadobudla definitívnu prevahu nad druhou, ktorý sa od včasného 5.storočia pred Kr. označoval ako *tropé*, bol odvodený samotný výraz

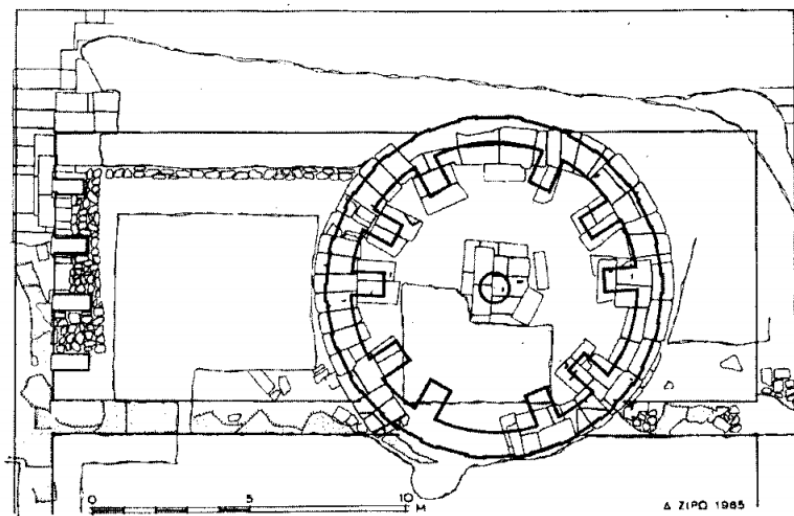
tropaion. Kvôli materiálu, ktorý podliehal skaze, *tropaion* vystupovalo ako dočasný ukazovateľ víťazstva, prestíže, ale tiež poníženia.

Hoci sa nezachovali žiadne príklady *tropaí*, prinášajú o nich informácie príklady z gréckeho umenia a diela antických autorov. Ide predovšetkým o Homéra (Batrachomyomachia, Iliada), Aischyla (Siedmi proti Tébam), Tukydidu (Dejiny Peloponézskej vojny), Isokrata (reč Helena), Xenofonta (Grécke dejiny a Anabáza), Demostena (Proti Leptinovi), Diodora Sicílskeho (Historická knižnica), Plutarcha (životopis Agesilaa, Timoleonta, Moralia) a Pausania (Cesta po Grécku) (Stroszeck 2004, 309). Pôvod a začiatok výskytu *tropaí* predstavuje spornú záležitosť. Nie sú známe žiadne zmienky o tom, že by Gréci prebrali zvyk ich výstavby od cudzích národov (Janssen 1957, 242). Išlo skôr o opačný proces, pretože práve Heléni podnietili vznik tradície zriaďovania takýchto pomníkov u iných etník, najmä u Rimanov, ktorí túto prax prebrali približne v 3. storočí pred Kr. Všetky dostupné fakty poukazujú na domáci, grécky vplyv, ktorého korene môžu siahať do prelomu temného a archaického obdobia, približne do 8.storočia pred Kr. Niektorí bádatelia sa domnievajú, že existuje akési prepojenie medzi neskorším *tropaiom* a vyobrazeniami tzv. „bojových bohýň“, ozbrojených štítom, kopijou a helmou z kančích klov, ktoré sa objavujú na freskách, pečatiach či prsteňoch v dobe bronzovej u Minojcov na Kréte a Mykénčanov v pevninských oblastiach (Rehak 1999, 227-239) (obr.1).

Tradičná forma *tropaia* sa vyvinula pravdepodobne koncom temného a v priebehu archaického obdobia. V tejto významnej epoche došlo k mnohým dôležitým zmenám v rôznych oblastiach života, medzi ktorými vyniká predovšetkým rozvoj vojenstva (začiatok využívania hoplitov) a ukončenie procesu vzniku mestských štátov. Na základe toho sa môže predpokladať, že progres vyhranenia sa *poleis*, ktoré medzi sebou bojovali a chceli svoje víťazstvo viditeľným spôsobom spodobniť,

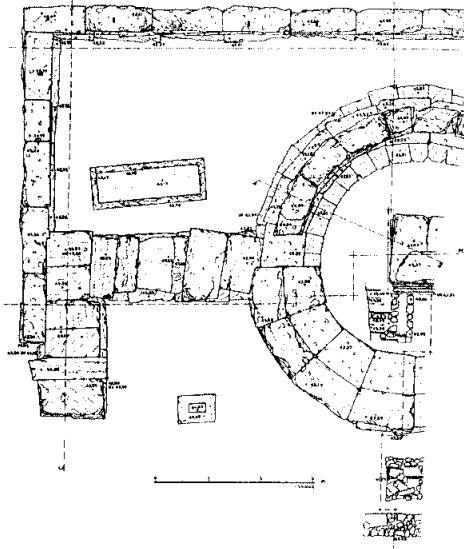
Obr. 1. Pečať z bieleho ametystu datovaná do LH II zobrazujúca „bojovú bohýňu“ (Rehak 1999, 543, fig. 6).

Obr. 2. Pôdorys víťazného pomníka v Megarách (Stroszeck 2004, 328, fig. 18).

prispel k začiatku zriaďovania obvyklého *tropaia* vo forme ulúpených zbraní pripevnených na drevený podklad. Existujú teórie, že jeho počiatky sa viažu k dórskejmu prostrediu, pretože zo Sparty údajne pochádza najranejší príklad datovaný do 8.storočia pred Kr. (Meineck - Konstan 2014, 173). Rovnako môže tento predpoklad podporovať dórska militantná povaha: „...O tomto hrdinstve niesli Dórovia svedectvo postavením *tropaia* po porážke Amyklajských, čo naznačuje, že ich úspech bol najpamätnejším hrdinským činom tohto času“ (Paus. 3.2.6).

Tropaion, ktoré sa postupne rozšírilo aj do ostatných gréckych miest, môže vystupovať ako najstaršia forma vojenskej dedikácie. Od polovice 5.storočia pred Kr. sa začalo vyskytovať aj v umení a literatúre (Marks 2010, 4). K jeho vybudovaniu dochádzalo zo strany víťazov po ukončení každého konfliktu medzi jednotlivými gréckymi štátmi. Existovalo akési nepísané pravidlo, podľa ktorého sa po víťazstve jednej polis nad inou mohli stavať len *tropaia* s krátkodobým trvaním a nie permanentné monumenty, aby stále nepoukazovali na porážku a nepodmieňovali vznik nových vnútorných konfliktov. Na druhej strane mal ich netrvalý charakter odkazovať na pominuteľnosť úspechu v boji (Stroszeck 2004, 312). Objavuje sa však aj zopár situácií, kedy po víťazstve medzi Helénmi

Obr. 3. Pôdorys možného víťazného pomníka na Kerameiku v Aténach (Stroszeck 2004, 323-328, fig.15).

nasledovalo zriadenie stáleho pomníka z kameňa či bronzu. Ide o prípad Megár (458 pred Kr.) (obr. 2), Kerameiku v Aténach (403 pred Kr.) (obr. 3) a Leuktier (371 pred Kr.). Uvedené monumenty sa dajú v súčasnosti preukázať aj v archeologických dokladoch (Stroszeck 2004, 320-328).

Tropaion sa vo všeobecnosti skladalo z helmy, štítu (na ľavej strane), kopije alebo meča (na pravej strane) i náholenníkov a niekedy na ňom spočíval tiež chitón či plášť (obr.4). Podľa Plutarcha sprevádzala jeho výstavbu hudba, pravdepodobne hra na píšťale alebo gajdách (*Plut. Ages.* 19.2). Prikláňa sa k tomu aj Xenofón, ktorý ešte dopĺňa, že vojaci sa mali ozdobiť vencami na počesť Apolóna a spomína tiež spev víťaznej piesne (*Xen. Hell.* 4.3.21; 7.2.15). Vo väčšine prípadov sa uskutočnila výstavba *tropaia* buď ihneď po bitke alebo istý čas od jej ukončenia, napríklad na druhý deň (*Thuc.* 2.22.2; 4.38.4; 7.45.1; 7.54.1; *Diod.* 11.61.7; 13.73.1). Ak boj pokračoval do západu slnka, tak bolo zriadené nasledujúce ráno. Ovplyvňovala to pravdepodobne viditeľnosť pomníka, ktorá mala bezprostredný význam pre uznanie víťazstva. Objavujú sa však aj zmienky, že k vybudovaniu došlo o niekoľko dní neskôr (*Thuc.* 1.105.6; 4.134.1; 8.24.1). Medzi aspekty, ktoré sa zohľadňovali pri výbere vhodnej polohy pre *tropaion*, patrili prírodné podmienky i okolnosti boja. Niektoré boli

Obr. 4. Bronzová didrachma z italského Bruttia v Kalábrii (214-211 pred Kr.) zobrazujúca tropaion s helmou, štítom, kopijou, pancierom a náholicami (Head 1887, 38).

postavené v bode, kde sa nepriateľ otočil na útek, čím druhá strana získala definitívne víťazstvo, iné v priestore prvej kolízie. Existovali aj situácie, kedy na zvolenom mieste pre *tropaion* stálo staršie, z predchádzajúceho víťazstva (Stroszeck 2004, 312-314). Vtedy sa nové vybudovalo v blízkosti pôvodného (Diod. 13.47.1).

Bežne sa pre každé víťazstvo zriaďovalo jedno *tropaion*, ale v ojedinelých prípadoch dochádzalo k výstavbe aj dvoch, pretože na víťazstvo si po zdanlivo nerozhodnom výsledku nárokovali obe strany. Takáto situácia mohla nastať vtedy, keď súperiace armády zabili alebo zajali určité množstvo nepriateľov, mali dlhý čas v boji prevahu, získali späť svojich padlých kvôli pohrebu (Thuc. 1.54.1; Diod. 12.74.2; 18.15.4), vydali mŕtvych bojovníkov porazeným (Thuc. 1.63.3; Xen. Hell. 6.2.24; Diod. 12.74.2) a tiež nadobudli istú časť koristi (Xen. Hell. 1.2.3; 2.4.7; Diod. 20.39.4). Zdá sa, že *tropaia* mali formu prechodnej posvätnosti, ktorá zanikla po ich rozpade. Existovalo pravidlo, podľa ktorého sa nesmeli ničiť, s výnimkou tých, ktorých zriadenie nemalo oprávnenie (Thuc. 8.24.1). Poškodené *tropaia* sa neopravovali ani neodstraňovali, ale nechali sa len podľahnúť voľnému rozkladu, pretože boli nedotknuteľné. Vyplývalo to zo zasvätenia božstvu, ktoré sa zaslúžilo o dosiahnutie víťazstva, najčastejšie Diovi s prívlastkom *tropaios* (ten, ktorý obrátil boj v prospech jednej strany) (Marks 2010, 4). Tento epiteton vyjadruje skôr vlastníctvo Dia (v podobe *tropaia*) ako pomocníka v boji, než jeho spojenie so samotnou výstavbou. *Tropaia* mohli byť venované aj Héře, ktorá rovnako vedela ovplyvniť výsledok konfliktu a Poseidónovi v prípade námorných víťazstiev. Zeus však ako jediný získal

aj prívlastok *tropaiouchos* (triumfálny) (Woelcke 1911, 11). Posvätnosť *tropaia* sa odzrkadľovala aj v uskutočňovaní obiet v jeho blízkosti, o čom podávajú svedectvo predovšetkým príklady z umenia.

Tropaion sa začalo používať v gréckom umení ako bežný motív približne od polovice 5.storočia pred Kr. Prinášajú o tom dôkazy predovšetkým príklady z vázového maliarstva, reliéfov (obr. 5), gem a mincí (obr.6), pričom sa ich zachovalo len nevelké množstvo. *Tropaion* mohlo byť znázorňované samostatne, ale aj v sprievode postáv. Od 5.storočia pred Kr. sa vyskytovalo v centre bojovej scény, v blízkosti víťaza, ktorý *tropaion* buď zriaďoval alebo pri ňom stál a neraz dochádzalo neďaleko neho k zabíjaniu zajatcov (Janssen 1957, 246). Súčasne so stvárňovaním ľudí sa vyvíjal aj motív *tropaia* v spoločnosti božstiev, čo malo symbolický význam: najdôležitejšiu úlohu z nich zohrávala Niké ako bohyňa víťazstva. Vo väčšine prípadov sa vyskytuje ako stojaca postava, ktorá sa podieľa na jeho výstavbe, niekedy aj s kladivom v ruke, druhou bežnou pozíciou je korunovanie *tropaia*, teda zdobenie pomocou stužky či venca alebo aj jeho nesenie. Na minciach sa v niektorých prípadoch objavuje namiesto Niké Herakles, ktorý *tropaion* zriaďuje alebo zriedkavo i Pan (Woelcke 1911, 38).

Obdobie Grécko-perzských vojen prinieslo vo vývoji *tropaia* veľmi veľkú a zásadnú zmenu. Keďže v tomto konflikte nebojovali Heléni medzi sebou, ale proti vonkajšiemu nepriateľovi ohrozujúcemu ich slobodu, bolo

Obr. 5. Reliéf na mramorovej báze z aténskej Akropolis (5.storočie pred Kr.) zobrazujúci *tropaion* s helmou, štítom na ľavej strane a plášťom. Na pravej strane zriaďovanie *tropaia* bohyňou Niké (Woelcke 1911, 25, fig. 3).

nemysliteľné, aby jednotlivé úspechy nad ním oslavovali len jednoduché, skaze podliehajúce *tropaia*. Začali sa preto objavovať trvácne víťazné pomníky alebo pamätníky, ktoré dokázali neustále pripomínať veľký triumf Grékov nad „barbarmi.“ Hoci bezprostredne po boji vždy došlo podľa zaužívaného zvyku najskôr k zriadeniu tradičného *tropaia* na mieste obratu, podstúpilo za krátky čas prestavbu do trvalých materiálov, teda kameňa či bronzu. Následne mohlo mať akúkoľvek podobu, ale väčšinou sa objavovalo vo forme stĺpu alebo stavby. Víťazné pomníky Grécko-perzských vojen teda predstavovali prvé *tropaia*, ktoré získali trvalú podobu. Sami o sebe vystupovali ako skutočné oslavné pamätníky, nie dočasné ukazovatele úspechu či prehry vybudované ihneď po skončení boja, hoci ich pomenovanie *tropaion* pokračovalo naďalej. S touto inováciou začali Aténčania obnovením skaze podliehajúcich monumentov pri Maratóne a Salamíne, približne v druhej štvrtine 5.storočia pred Kr. a ich príklad nasledovali Spartania v 4.storočí pred Kr. rekonštrukciou *tropaia* v Platajách (*Plat. Menex.* 245a; *Isoc. Plat.* 14.59; *West* 1969, 18-19).

Tieto trvácne pomníky odkazovali na chrabrosť Grékov čeliacich presile a rovnako pripomínali porážku perzskej moci, ktorá aj napriek organizovanosti i jednote nedokázala odobrať Helénom domov či slobodu: „...potrestali všetku ázijskú drzú pýchu a boli prvými, ktorí stavali pamätníky víťazstva nad barbarmi; čím ukázali ostatným a naučili ich, že perzská moc nie je neporaziteľná, pretože neexistuje žiadne množstvo mužov alebo peňazí, ktoré by odvaha nepremohla“ (*Plat. Menex.* 240d). Gréci, ktorí porazili perzských útočníkov, postavili na oslavu víťazstva trvalé monumenty, ktoré ich dokázali prežiť a vzbudzovať u nasledujúcich generácii neustály pocit úcty i obdivu. Charakteristika týchto pamiatok ako verejných vychádza z faktu, že o ich vybudovanie sa zaslúžil určitý spolok mestských štátov, nie jednotlivcov. Svojou formou, veľkosťou a vzhľadom vyjadrovali spoločné pocity skupiny týkajúce sa udalosti, ktorú pripomínali (*West* 2009, 7). V antike sa pre tieto monumenty používalo stále rovnaké označenie *tropaia*, čo naznačuje, že ich význam sa nezmenil, len získali pevnú podobu. V súčasnosti sa môžu označovať skôr ako víťazné pomníky, pretože sú známe kritériá, ktoré ich od jednoduchých *tropaí* odlišujú.

V prvom rade ide o materiál, kameň a kov, ktorý im umožnil prežiť v archeologických dokladoch, ďalej umiestnenie zahŕňajúce nielen bojové pole, ich ľubovoľné množstvo a rovnako označenie v podobe nápisov.

Obr. 6. Zlatý statér z mesta Lampsakos v oblasti Hellespontu (360-350 pred Kr.) zobrazujúci kľačiacu Niké, ktorá zriaďuje trochaion s helmou a štítom (Head 1887, 457, fig. 285).

Dôležité kritérium, ktoré sa zohľadňovalo pri výbere miesta na výstavbu trvalých pamätníkov predstavovala predovšetkým dobrá viditeľnosť, čo súviselo aj s umiestnením nápisu na monument. Mohli sa nachádzať priamo na bojovom poli v blízkosti mesta, v rámci osídlenia, na pahorku, v okolí ciest, na hranici teritória či neďaleko chrámov. Pre pomníky oslavujúce námorné bitky sa vyberalo miesto na najbližšej pevnine (West 2009, 7). Neoddeliteľnú súčasť všetkých víťazných pomníkov tvorili nápisy. Ich primárna úloha spočívala v poskytovaní informácií o boji a monumente, najmä kým a prečo bol postavený. Rovnako chválili úspechy bojovníkov, ktorých sláva sa vo veľkej miere odzrkadľovala v príslušnom meste alebo kmeni. Nápisy sa však len veľmi zriedkavo zachovali ako pôvodne vytesané do monumentu, skôr sa objavujú citované antickými autormi alebo kopírované včasnými cestovateľmi (Stroszeck 2004, 318). Rozdiel spočíval aj v tom, že *tropaia* sa zámerné zriaďovali na krátkodobú existenciu, aby neustále nepripomínali porážku jedného gréckeho štátu, zatiaľ čo pamätníky boli určené na dlhodobú oslavu víťazstva Grékov nad Peržanmi, ktorí sa spočiatku kvôli presile zdali neporaziteľní.

Prvý trvalý monument sa objavil po úspechu v bitke pri Maratóne v podobe samostatne stojaceho iónskeho stĺpu z pentelského mramoru, na vrchole ktorého spočívalo pravdepodobne *tropaion* zriaďované bohyňou Niké. Jeho príklad nasledovali víťazné pomníky po námornom konflikte na ostrove Salamis, Psyttaleia a pri meste Plataje, ktoré mali pravdepodobne rovnakú podobu. Iné možno nájsť len v zmienkach antických autorov ako víťazné pomníky v Delfách (Diod. 11.14.4), Olympii (Paus. 5.27.11;

6.2.8), Efeze (*Xen. Hell.* 1.2.9; *Plut. Alc.* 29.1), Aténach (*Paus.* 1.15.1), na Rode (*Vitr.* 2.8.15) a v Mantinei (*Paus.* 8.10.5). *Tropaia* a víťazné pomníky zohrávali v antickom Grécku veľmi významnú a nezastupiteľnú úlohu v rámci života jednotlivcov i celej civilizácie. Predstavovali objekty stelesňujúce nielen oslavu či pripomienku triumfu v boji, ale aj zosobnenie samotného vojnového konfliktu, vďaka čomu tieto pominuté akty neupadli do zabudnutia. Hoci išlo v podstate o synonymá, pretože Gréci nerozlišovali význam medzi *tropaion* a víťazným pomníkom, sú medzi nimi rozdiely najmä z hľadiska trvácnosti, čo malo aj hlbší význam. Na jednej strane mal *tropaion* vďaka svojmu nestálemu materiálu poukazovať na víťazstvo iba krátkodobu, aby nevyvolával potrebu ďalšieho boja, na druhej strane bol víťazný pomník vybudovaný najmä kvôli nezničiteľnosti a trvajúcej pripomienke veľkého triumfu. Obom sa prikladal veľký význam a dostali sa na vysokú úroveň, pretože symbolizovali víťazstvo nielen pre vtedajšiu dobu, ale niesli jeho odkaz aj pre budúce generácie, ktoré mohli obdivovať a ctíť si odvahu svojich predkov.

Mgr. Romana Šályová
Štúrova 1204/36
97201 Bojnice
romana.salyova@gmail.com

Antickí autori

Diod. - Diodorus Siculus. Library of History. Translated by C. H. Oldfather. Cambridge 1935.

Isoc. - Isocrates. Collected Works. Translated by G. Norlin. London 1980.

Paus. - Pausanias. Description of Greece. Translated by W.H.S. Jones, D. Litt, and H.A. Ormerod. London 1918.

Plut. - Plutarch. Parallel Lives. Translated by B. Perrin. Cambridge 1914.

Thuc. - Thucydides. Histories. Edited and translated by E. C. Marchant. London 1909.

Vitr. - Vitruvius. On Architecture. Edited and translated by M. H. Morgan. Cambridge 1914.

Xen. Anab. - Xenophon. Anabasis. Translated by C. L. Brownson. Cambridge 1922.

Xen. Hell. - Xenophon. Hellenica. Edited and translated by C.L. Brownson. London 1918.

Literatúra

Head, B. C. 1887: Historia Numorum. A manual of Greek numismatics. Oxford 1887.

Janssen, A. J. 1957: Het antieke trophaion. Gent 1957.

Marks, K. 2010: Victory as Commemorative Act. The Trophaion in Context. Athens 2010.

Meineck, P. – Konstan, D. 2014: Combat Trauma and the Ancient Greeks. Berlin 2014.

Rehak, P. 1999: New Observations on the Mycenaean Warrior Goddess. Archäologischer Anzeiger Heft 4, 1999, 535-545.

Stroszeck, J. 2004: Greek Trophy Monuments. In: des Bouvrie, S. (ed.): Myth and Symbol II. Symbolic Phenomena in Ancient Greek Culture. Bergen 2004, 303-331.

West, W.C 1969: The Trophies of the Persian Wars. Classical Philology 64/1, 1969, 7-19.

West, W. C. 2009: Greek Public Monuments of the Persian Wars. Chicago 2009.

Woelcke, K. 1911: Beiträge zur Geschichte des Trophaions. Bonn 1911.

II. TEMATICKÉ PRÍSPEVY

c. Doba rímska / obdobie antického Ríma

RÍMSKY VOTÍVNY OLTÁR V ZÁPADNÝCH PROVINCIÁCH

Michal Bernát

Abstrakt: *Predkladaný článok je aktualizovaná časť dizertačnej práce, ktorú som obhájil v roku 2010 na Trnavskej univerzite v Trnave. Sumarizuje poznatky k výskumu funkcie, terminológie votívnych kamenných oltárov, s dôrazom na oblasť západných provincií. Zjednodušene opisuje vývoj rímskych oltárov, spôsoby obety. Okrem toho predkladám návrh terminológie pre opis konštrukčných prvkov votívnych oltárov v slovenskom jazyku.*

Kľúčové slová: *oltár, rímske provincie, terminológia*

Oltár v grécko-rímskom kultúrnom okruhu predstavuje typ monumentu, ktorý definuje hlavne jeho funkcia (Höcker 2008, 6). Podľa dedikácie rozlišujeme oltáre pre hlavné božstvá, oltáre sepulkrálné a oltáre pre larov. V antike ich označovali niekoľkými termínmi: *ara aerea, marmorea operis quadratarii, turaria, tauroblata, odoribus repleta* (Kovács 2008, 39), *altaria*¹. Pre súčasné potreby W. Hermann navrhuje používanie termínu *altar* (po slovensky oltár) (Hermann 1961, 25).

Podľa jednotlivých stavebných prvkov rozlišujeme niekoľko podôb rímskych oltárov. Najvýraznejším spomedzi nich sú tzv. monumentálne oltáre, ako *Ara Pacis, Ara Maxima Herculis Victoris*. V ich prípade dochádza k výraznému architektonickému prejavu, ich náboženská funkcia je rovnocenná s funkciou objektu ako prostriedku propagácie donátora. Ďalšiu skupinu tvoria hlavné oltáre svätýň, nachádzajúce sa pred chrámom. Ich základnou charakteristikou je priame architektonické prepojenie (umiestnenie) voči chrámu². V cisárskej dobe sú budované hlavne z kamenných kvádrov či rímskeho betónu, s povrchom upraveným

¹ Z mnohých historických zmienok vyberáme tú, kde sa dva výrazy objavujú naraz, čo by mohlo znamenať, že v období vzniku textu okolo roku 100 po Kristovi tieto dva výrazy označovali dva funkčne odlišné objekty: *Plin. Pan. I: ... Non enim occulta potestate fatorum, sed ab Iove ipso coram ac palam repertus, electus est: quippe inter aras et altaria, eodemque loci, quem deus ille tam manifestus ac praesens, quam caelum ac sidera, insedit...*

² *Vitr. De arch. Lib.IV., Kap.IX: [1] Arae spectent ad orientem et semper inferiores sint conlocatae quam simulacra quae fuerint in aede, uti suspicientes divinitatem, qui supplicant, et sacrificant, disparibus altitudinibus ad sui cuiusque dei decorem componantur...*

mramorovými platňami, v provinciách prevažne štukou (*Hermann 1961, 19*). V oblasti Ríma a významných centrách provincií nachádzame zdobené oltáre rôznych rozmerov, zhotovené vo vyššej kvalite (*Hermann 1961, 36*). Vo väčšine západných provincií sa stretávame s rímskym oltárom v podobe, ktorú charakterizuje jednoduchšie vypracovanie a menšie zastúpenie vyhotovenej reliéfnej výzdoby (*Harl – Lőrincz, 2002, 38, kat. č. 41*).

Na základe toho môžeme definovať rímsky votívny oltár (v podobe s akou sa stretávame v západných provinciách), ako drobnú architektúru, najčastejšie s pravouhlým pôdorysom. Stavali ich k stenám chrámov, či iných stavieb (*Lewis – Short 1962, 149*).

Funkcia oltárov

Oltár musíme vnímať v prvom rade ako predmet súvisiaci s kultovými praktikami (*Eliade 2019, 107–127*). Oltár je stredobodom pragmatizmu rímskeho náboženstva a napĺňa základné potreby samotného rituálneho konania – vytvára vyvýšenú plochu, ktorá poskytuje priestor na obetu; dekoruje posvätný priestor; sprostredkúva kontakt s božstvom; v kombinácii s ozdobnými reliéfmi či jednoduchými maľbami sprítomňuje božstvo pri obeti a v neposlednom rade prezentuje darcu ostatným „spoluveriacim“ (*Schraudolph 1993, 28–35*)(pozri Obr. 1).

Pre vyjadrenie rituálu obetovania používali Rimania latinské slovo *mectare*, čo značí množiť – teda posilňovať väzbu medzi obetujúcim a božstvom (*Faust – Kuhnen 1996, 91*). Obetujúci prednášal svoje potreby zoči-voči božskej sile a očakával za to istú protislužbu a naplnenie svojej prosby. Stredobodom aktu nebola otázka osobného intímneho náboženského prežitku - náboženstvo bolo primárne aktom konania a nie viery (*Rüpke 2007, 89; Shaw 2005, 149*).

Obeta mala viacero podôb (*Siebert 2011, 53*). Základný typ predstavovali obety potravinové, či už vo forme spaľovania alebo uliatia, ktoré mohli byť spojené pri významnejších udalostiach s krvavou obetou zvierat - *victima* (*Faust – Kuhnen 1996, 91*). Pôvod tejto obety leží pravdepodobne v tom, že zasvätení kňazi nemohli poškvrniť svoju osobu prípravou stravy. Preto nezasvätené osoby prinášali potravu na obetu, z ktorej potom mohli požívať kňazi svoj podiel (*Latte 1960, 375*)³.

³ Ku gréckym obetným rituálom pozri Matuszewsk 2020, 53-65.

Okrem potravy sa obetovali kadidlá, kvety alebo vence. Súčasťou obety bolo i rituálne náčinie, či už v podobe keramických nádob rôznej kvality, ako aj sklenené a kovové nádoby. Obetujúci (*sacerdos*) vykonal obetu po procesii za sprievodu hudobníkov. V prípade krvavej obety niesol sekeru (*securis*) a kladivo (*malleus*). Pomocníkmi mu boli mladíci v tunike (*minister*). Vínom pokropili oltár a spolu s ním aj zviera potreté posolenou múkou (*mola salsa*). Na oltári stála nádoba so širokým ústím (*olla*). V priebehu cisárskej doby však podľa W. Hermanna dochádza k tomu, že samotné vystavenie oltára bolo obetou a oltár viacej nemusel spĺňať aj funkciu obetišťa (Hermann 1961, 76).

Pri obetách sa obetujúci riadili svojím statusom a finančným zabezpečením. Bohatšie vrstvy venovali veľkolepé zdobené oltáre (Siebert 2011, 53). Samozrejmovú súčasťou týchto obiet bol votívny nápis s menom božstva, menom donora a účelom či dátumom obety. Stredná vrstva si mohla dovoliť len menšie a jednoduché oltáre s terakotovými soškami. Nižšie vrstvy si zrejme nemohli dovoliť kamenný oltár a preto sú epigrafické doklady ich náboženských aktivít zriedkavé (Faust – Kuhnen 1996, 89). Absencia dokladov ich aktivít môže byť prejavom nevhodného prístupu výskumov k dochovaným materiálom, či trvácnosťou lacnejších foriem obety (Latte 1960, 313).

V provinciách boli nositeľmi rímskeho kultu a teda aj hlavnými investormi výroby rituálnych predmetov z kameňa či z iných trvácných materiálov rímsky občania a vojaci (Schäfer 2011, 23). Kalendár vojaka (napr. *feriale duranum*, Bernát – Ďurianová – Jobst – Piras 2011, 195)

Obr. 1. Obetný oltár dedikovaný preto-riánskym prefektom menom Titus Flavius Constans. Dnes v Römisch-Germanisches Museum Köln. Autor: D. Herdemerten Hannibal21, CC BY-SA 3.0

bol preplnený sviatkami a vojaci sa mu museli podriaďovať. Všeobecne ich náboženský prejav odzrkadľoval dve súčasti náboženského života – *religio militium* a *religio castrensis* (Sommer – Waldherr 2005, 429)⁴. Jednou z povinností bolo každoročné obnovenie sľubu vojakmi, čo vysvetľuje počet oltárov v provinciálnom prostredí (Kemkes – Willburger 2004, 67).

Vývoj foriem

Rímsky votívny a sepulkralný oltár je typickým objektom rímskej doby, v ktorom sa miešajú formálne prvky vychádzajúce z gréckych predlôh. Na vývoj architektonických prvkov gréckych oltárov vplývala tradícia sýrsko-palestínskeho a egyptského kultúrneho okruhu (Hoffman 1953, 189). Veľké iónske oltáre v sebe nesú stavebné prvky egyptských obetísk a najstaršie z nich sa nachádzajú v kolónii Naukratis (Afroditin oltár, zač. 6. stor. pred Kr.) (Hoffman 1953, 192–193; Bissing 1951, 33–82; Thomas – Higgs 2017). V dórskom prostredí sa stretávame s podobnými oltármi v Sparte v 7. storočí (Höcker 2008, 6).

Grécke slovo *βωμόσ* vychádza zo slovesa *βαίνω* - ísť nahor, vystupovať (Prellwitz 1982, 43, 55). U Grékov je podobne typické aj umiestnenie oltára pred svätyňu (napr. Çetin 2009), prevažne z východnej strany (čo však neplatí pre rímske prostredie). Prenesenie obety pred „boží dom“ - celu, súvisí so zmenami v spoločnosti a teda aj v samotnom kulte, so zrodom mestskej civilizácie, vytvorením božieho panteónu a výstavbou chrámu ako spoločnej investície do budúcnosti komunity. Bohovia sa zahŕňujú do tabu. Prístup k nim má len vymedzená skupina občanov a samotné božstvo sa pozerá na obetujúcich a akt obety priamo z cely chrámu. V tomto duchu vznikli všetky monumentálne grécke oltáre (Höcker 2008, 6).

Obetište sa pod spomínaným vplyvom a v spojení s funkciou miesta krvavej zvieracej obety premenilo na luxusné „bitúnky“ stupňovitého členenia. Tieto rozsiahle stavby stoja na počiatku vývoja, počas ktorého sa oltár menil a jeho architektonické elementy (akrotéria, tympanón, profilácia) naznačujú, že jeho vývoj súvisí s celkovým vývojom gréckej architektúry, kamenárstva a sochárstva (Weber 2015).

Tieto vzory mali vplyv na drobnú architektúru, kedy sa spája potreba vyvýšenej platformy s ozdobnými prvkami na väčších iónskych oltároch.

⁴Zaujímavým dokladom náboženského správania vojakov je oltár nájdený *in situ* pri vstupe do skladu zbraní (pozri Ota-Florescu 2017).

Na vázovom maliarstve sledujeme postupnú premenu jednoduchých obetísk (obeta Polyxeny na tyrrhenskej amfore od „maliara Timiada“, The British Museum inv. 1897,0727.2) na murované (obeta Aténe na amfore od Berlínskeho maliara, Kunsthistorisches Museum, Antikensammlung, Inv. Nr. IV 1073; alebo obeta Artemidy a Apola, Kunsthistorisches Museum, Antikensammlung, Inv. Nr. IV 3739). Podľa O. Drägera dochádza k splynutiu báz s oltármi niekedy v priebehu neskorej gréckej klasiky (Dräger 1994, 55). Pre vývoj foriem rímskych oltárov mal význam aj vývoj helenistických báz či stél (Gamer 1989, 150).

Oltáre etruskej proveniencie predstavujú jeden z hlavných zdrojov inšpirácie pre rímskych producentov. Etruský oltár sa najprv objavil v sepulkrálnom prostredí od 7. stor. pred Kristom. Oblúbené boli oltáre so silne zvýraznenou profilácie a to až do takej miery, že nadobúdajú tvar presýpacích hodín (Hermann 1961, 28).

Rímske náboženstvo v čase etablovania republiky už abstrahovalo mnohé grécke umelecké formy, prefiltrované prevažne cez etruské mestá a grécke kolónie (Eliade 2019, 115–123). Postupne začali vznikať veľké a ozdobné oltáre, *Ara Maxima Herculis* na fóre Boariu, či *Ara Saturni* z prelomu 6. a 5. storočia pred Kr. Vyvrcholením tohto vývoja je *Ara Pacis* - novotvar, ktorý kopírujú v provinciách (Lyon, Milétos) a je spojený hlavne s cisárskym kultom (Borbein 1975, 242–251). Menej opulentné oltáre v období neskorej republiky naznačovali podobu, s akou sa stretávame aj v západných rímskych provinciách.

Typicky rímskym prvkom je postupné vytváranie proporčných vzťahov medzi stranami (výška, šírka, hĺbka) (Hermann 1961, 29). Dôležité pre formovanie provinciálnych foriem je preberanie konštitučných elementov oltárnych hlavíc – pulvini a focus, objavujú sa aj tympanóny, či zobrazenia nástrojov na obetu na bočných stranách. Taktiež sa do provincií prenášajú aj nadstavce, čoho dokladom je výskyt otvorov slúžiacich na ich uchytenie na hlaviciach (Hermann 1961, 18, pozn. 3; Schraudolph 1993, 23). Najvýraznejším elementom je však prísny vzťah k tradícii a zriedkavý výskyt novotvarov.

Vývoj v západných provinciách sa mierne líši od vývoja vo východných častiach ríše, kde sa výrazná grécka tradícia len ťažko prekrývala rímskymi prvkami (Baldiran – Zeliha 2014). Výnimkou boli len oblasti so silne romanizovanou populáciou (Délös, Lesbos, Palmýra). Naproti

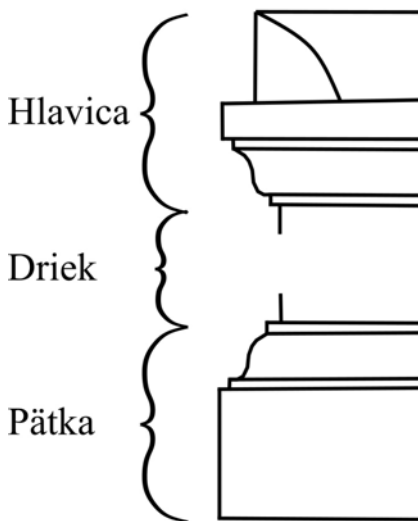
tomu v západných provinciách neexistovala kamenárska tradícia, aká prichádzala z Ríma, čoho priamym následkom je úplné prekrytie pôvodných foriem nekamenných votívnych darov. Predpokladáme, že táto domáca tradícia sa lokálne prejavovala na dekorácii, teda v rôznych častiach západných provincií nachádzame špecifické prvky. Formálne však prevzali rímsky oltár, ako ho doviezli z Itálie.

Najdôležitejší rozdiel medzi produkciou Itálie a provincií sa preukázal v kvalite vypracovania (*Schraudolph 1993, 98*). O. Dräger správne podotýka, že pri produkcii oltárov neboli prítomní tí istí majstri, ktorí produkovali sochy (*Dräger 1994, 147*). Pri profilácii

sa s najväčšou pravdepodobnosťou využívali služby tých majstrov, ktorí pracovali pri profilácii iných architektonických objektov.

Procesu prenosu umeleckej produkcie do provincií, a teda záverečnej fáze vývoja rímskych oltárov, sa venoval len okrajový záujem. Podľa W. Hermanna je častejší výskyt kvalitnejších oltárov porovnateľných s Rómom najmä v silne romanizovaných strediskách (*Hermann 1961, 36; lupa.at/8052*). Dochádza k procesu tzv. rustikalizácie – hrubnutiu tvarov, nízkej kvalite zhotovenia. Príčinou môže byť napr. nedostatok kvalitného materiálu, zručných majstrov, prípadné zničenie či vymretie kvalitných dielní. Nemôžeme vylúčiť ani „nepochopenie“ jednotlivých prvkov a ich následnú transformáciu. Všeobecne však môžeme tvrdiť, že pri výrobe oltárov sa vývoj zastavil a ich základná forma sa nemenila počas celej cisárskej doby. Lokálne rozdiely (napr. vo výzdobe, podobe hlavíc, štruktúre profilácií) nemali vplyv na podobu a funkciu oltárov.

Časti oltára

Obr. 2 Časti oltára. Autor: M. Bernát.

Terminológia a stavba votívnych oltárov

Napriek relatívne nízkemu počtu nálezov na území Slovenska, nachádzame viacer pokusov o definovanie terminológie, ktorá sa opiera o všeobecnú terminológiou kamenných architektonických prvkov. Významným prameňom sú publikácie slovenských lapidárií napr. v Komárne (*Harl – Lőrincz 2002*), katalóg z Gerulaty (*Schmidtová – Jezná – Kozubová 2005*), katalóg Nových Zámkov (*Žažová 2007*). Pre zjednotenie terminológie častí oltárov je dôležitá aj práca od P. Kovácsa, kde sa prekladateľ pokúsil o presnú definíciu častí oltára, taktiež za pomoci latinských výrazov a ich opisných slovenských ekvivalentov (volútové podušky a pod.: *Kovács 2008*).

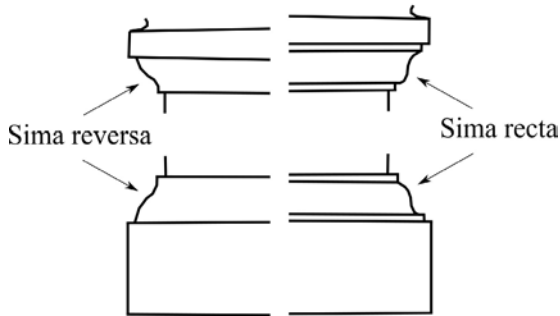
V nemeckej literatúre sme sa stretli s nejednotnosťou v používanej terminológii. Z malého počtu prác, ktoré sa dotýkajú tejto problematiky sme vybrali nasledovné. Prvá je práca z roku 1961 od W. Hermanna *Römische Götteraltäre* (*Hermann 1961*). Autor sa ako jeden z prvých pokúsil zhrnúť základné kritériá pri analýze oltárov. Rozdelil rímske oltáre na základe chronologického a zároveň geografického princípu.

Druhá práca z roku 1993 od E. Schraudolphovej *Römische Götterweihungen mit Reliefschmuck aus Italien, Altäre, Basen und Reliefs* predstavuje ďalší krok v úsilí porozumieť votívam v ich hlbších súvislostiach (*Schraudoplh 1993*). Autorka sa zamerala na reliéfne zdobené votívne dary z Itálie. Vymedzenie menšieho regiónu v porovnaní s W. Hermannom, ako aj stanovenie určitého typu pamiatok umožnilo pozornejšie sledovať charakteristické črty umeleckého druhu.

Tretia práca z roku 1994 od O. Drägera *Studien zu reich verzierten römischen Altären und Basen aus Marmor* výberom materiálu predstavuje tzv. ideálne predlohy, z ktorých vychádzali majstri z provinciálnych centier (*Dräger 1994*).

Pre vypracovanie terminológie sa stali vzorovými publikácie G. Gamera *Formen römischer Altäre auf der Hispanischen Halbinsel* (*Gamer 1989*). G. Gamer sa zaoberal hispánskou produkciou. Podobne ako je tomu v Panónii, aj tu nachádzame zjednodušené formy. Nakoľko sa zaoberal všetkými časťami oltárov, teda aj profiláciou, vytvoril základný nástroj k uchopeniu fragmentov. V konfrontácii s anglickou knihou od D. S. Robertsona *Greek and Roman Architecture* (*Robertson 1974, 379*) sme vybrali termíny uznávané na medzinárodnej úrovni.

Hlavné typy profilácie

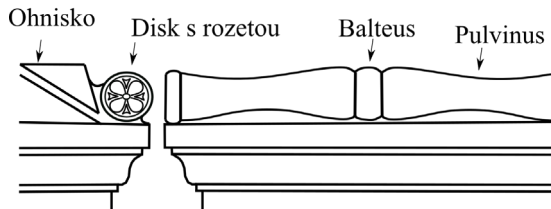

Obr. 3 Hlavné typy profilácie oltára. Autor: M. Bernát

Oltár pozostával z troch častí (*Bernát – Jobst – Piras 2007, 77*): hlavica, driek a päťka (Obr. 2). Jednotlivé časti boli prepojené s rôzne formovanou profiláciou (Obr. 3). Na predných stranách vystupujúcej lišty, abakoch, sa nachádzalo meno božstva, napríklad I.O.M., zo strán ich zdobili rôzne ornamenty, alebo boli hladké bez nápisu. Driek, okrem svojej primárnej funkcie niesť hmotu oltára, mal aj sekundárnu funkciu, niesť informáciu o venujúcom donátorovi (*Piso 2003*), prípadný dátum a dôvod venovania oltára. Päťka niesla váhu monumentu a bývala nezdobená. V niektorých prípadoch, hlavne pri sekundárnom použití oltára, sa na profilácii päťky, ale aj na samotnom sokli, nachádzal nápis.

Hlavica oltára mala rôzne formy a je najjednoduchším prvkom typológie oltárov. Jej výzdobné elementy sú spolu s epigrafickými prameňmi najdôležitejšie pri datovaní. Funkčnou zložkou bola stredná

Hlavice s pulvínmi

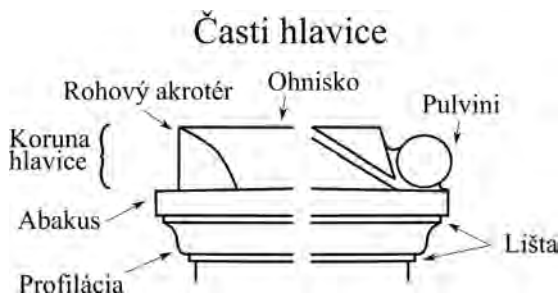

Obr. 4. Pomenovanie častí hlavice. Autor: M. Bernát.

časť koruny hlavice, *focus*, alebo ohnisko. Nakoľko sú doložené rôzne typy obiet, *libatio* i *crematio*, aj samotná stredová časť mala rôzne podoby (Kovács 2005, 225–230). Najjednoduchšiu predstavovala priehľbeň, kde sa spaľovala obeta (Schraudolph 1993, 25–27). Táto priehľbeň mala podobu kruhu, prípadne pravouhlého ohniska. Ďalšou formou obety bolo *libatio* - uliatie, na čo slúžili nádoby – *patera* a *urceus*. V niektorých prípadoch sa miska s obetovanými darmi vložila do ohniska. Ďalej mohli byť na tejto časti oltára uložené kovové nádoby, prípadne baldachýny, slúžiace na ochranu obety (Hermann 1961, 18). Pri pohľade z prednej strany vytvárajú ohniská vystupujúci element v stredovej časti, často zdobený vegetatívnymi prvkami. Niekedy ich zdobil tympanón, s rôznymi, prevažne vegetatívnymi motívmi (girlanda, listy brečtanu, rozety, či protomy: Gamer 1989, 150–151). U pohrebných oltárov sa stretávame s píniovými šiškami či lucernami položenými na mieste ohniska. Z hlavice sa stal príklop pre urnu.

Koruny oltárov boli zdobené dvoma základnými typmi – plasticky vypracovanými pulvínmi (Obr. 4). Ide o akési vankúše (*pulvinus*: Robertson 1974, 379) vystupujúce zo stredového bloku, na ktorom sa nachádza už spomínaný *focus*, ohnisko (*lupa.at/19814*). *Pulvini* mali rôzne formy. Boli nezdobené, hladké, pričom môžeme predpokladať, že na štukou upravenom povrchu sa nachádzala maľovaná farebná výzdoba. Časté sú aj plasticky zdobené napríklad vegetatívnymi a geometrickými vzormi. *Pulvini* mali rôzne tvary – jednoduchý valcový alebo balustrový, kuželkový (*lupa.at/14506*), ktoré symetricky vychádzali zo stredového opasku – *baltea* (*balteus*). *Pulvini* sa od stredu (zrkadlovo na obe strany) rozširovali smerom k prednému (či zadnému) okraju, no pri disku s rozetou sa opäť zúžili (*lupa.at/14529*). *Balteus* mal rôzne podoby od zapletených vencov, alebo jednoduchých oválnych obručí. Tento motív mohol pochádzať pôvodne z organických obiet, vencov. W. Hermann sa nazdáva, že vzišli z vplyvu iónskych hlavíc (Hermann 1961, 15). Postupne dochádzalo k ich zjednodušeniu. Komplikované vegetatívne motívy listov (prevažne kopijovité predĺžené tvary) boli neskôr nahradzované motívom šupín. V niektorých prípadoch boli nahradené geometrickým, symetrickým vzorom (*lupa.at/6919*).

Oválny tvar vytváral na predných a zadných stranách oltárov kruhové plochy – disky roziet (Harl – Lőrincz 2002, 11, Kat. č. 3; Schmidtová – Jezná – Kozubová 2005, 53, Kat. č. 46). Tieto disky oddelili od hmoty

Obr. 5 Časti hlavice. Autor: M. Bernát.

oltára profilované stupne. Na predných stranách oltárov boli vypracované rozety rôznych foriem (*lupa.at/10216, 10759*) – od prepracovaných organicky pôsobiacich štvor- až šesťlistých roziet s peľnicou v stredovej časti, po schematicky naznačené v podobe kruhu. Rozety rámovali lišty, no často prechádzali organicky do pulvínov (*lupa.at/14528*).

Ďalšiu formu tvorili oltáre s rohovými akrotérmi (Obr. 5) (*Robertson 1974, 379; Žažová 2007, 6-7*). Staroveké pomenovanie sa nedochovalo a niektorí autori používajú formu „rohý“ - *cornua* (*Hermann 1961, 16*). Umiestnili ich na rohu blokového horného zakončenia a plasticky oddelili od hmoty tohto bloku. Výnimku tvorili tie, ktoré naznačili len kresbou. *Akrotériá* zdobili plasticky vypracované palmy (*lupa.at/14563*), no často boli i hladké (*lupa.at/14084*). V stredovej časti bloku ohniska ich spájala lišta, ktorá prechádzala na ich vonkajšie orámovanie. W. Hermann sa domnieva, že ich podoba vzišla zo sarkofágov a náhrobných stél (*Hermann 1961, 16*).

Prevažná časť oltárov bola stavaná na pohľad z troch strán. Na zadnej strane sa na rohoch nachádzal náznak opracovania, aby pozorovateľ nadobudol dojem opracovania, no následne hrubo opracovali celú zadnú stranu len dlátom.

Koruna hlavice ležala priamo na abaku (*Robertson 1974, 379*). Tu mohla byť odsadená od jeho okraja zhruba na úroveň drieku, prípadne u menších a kompaktnějších oltárov vypracovali *pulvini* na úrovni abaku. Ďalšou, prepracovanejšou možnosťou bolo prepojenie koruny hlavice a abaku cez profiláciu koruny hlavice, ktorú tvorila lišta a jednoduchý žliabok (v češtine převodka), prípadne jednoduchý „obrátenej“ *echinus*. V niektorých prípadoch ležala koruna hlavice na platni, ktorá je odsadená od okraja abaku.

Abakus mal tiež niekoľko foriem. Nerozlišujeme ho len podľa rozmerov a výšky. Na niektorých stál nápis s menom božstva v datíve, iné zdobili vegetatívne, no častejšie geometrické motívy.

Profiláciu medzi abakom, driekom a pätkou tvorili rôzne typy prevažne hladkej simy. Jej funkciou bolo tektonické členenie objektu stél (*Gamer 1989, 153*). Pri opisovaní v katalógu odporúčame použiť výraz *cyma reversa* a *cyma recta* (*Robertson 1974, 379*). Medzi simami sa nachádzala lišta, alebo *fascia*. Ďalej sa pri profilácii vyskytovala forma výrazne rustikalizovanej simy, odporúčame používať termín nalomená sima.

Driek oltárov, ktorý bol vždy užší ako šírka sokla a abaku, mal niekoľko foriem. V hornej časti sa prevažne kvadratický tvar mierne zužoval. Najjednoduchšia, a u oltárov v Panónii aj najčastejšia, bola forma hladkého bloku bez rámov. Predná strana niesla nápis. Bočné strany boli prevažne hladké, no dá sa predpokladať, že na bielej štuke sa mohla nachádzať maľba (*Harl – Lőrincz 2002, 25, Kat. č. 22*). Táto forma bola lacnejšia a dostupnejšia a menej náročná na výrobu. U zdobenejších oltárov boli votívne nápisy orámované profilovaným rámom rôznych podôb, no všimli sme si aj exempláre s popínavými ornamentmi listov akantu (rozviliny), či vínnej révy (*lupa.at/14497*), alebo s geometrickým esovitým pletencom. U predlôh z Itálie boli bežné aj komplikovanejšie drieky, s vystupujúcim reliéfom na stranách (Viktória, girlandy, protomy levov či *bukrania*, atď. pozri *lupa.at/14073*).

Profilácie pätiiek zväčša zrkadlovo kopírovali profiláciu hlavíc. Používajú tu tie isté prvky, pre ktoré používame rovnaké termíny. U niektorých profilácií sa vyskytol aj *torus*, ktorý sa pri hlaviciach nachádza len zriedkavo.

Sokle pätiiek mali rôznu výšku a nezodpovedali nejakému kánonu. Zdá sa, že mali vzťah k výške koruny a hlavice. Ich podoba súvisela pravdepodobne aj s formou vystavenia. Ak ich vystavili na vyvýšenej základni, tak ich vlastná pätko bola nižšia. V opačnom prípade býva vyššia.

Technológia výroby

V oblasti rímskych provincií predstavuje oltár importovaný kultúrny prvok, cudzí u pôvodnej populácie. Jeho „príchod“, ako aj príchod jeho producentov, súvisí s etablovaním rímskej moci. Je otáznne či producenti prišli spolu s rímskym vojskom, alebo sa objavili až s civilným obyvateľstvom. Objekty vyrobené v Carnunte a okolí v prvých

storočiach rímskeho panstva sa prejavujú prvky štýlu, ktoré sú spoločné pre producentov pozdĺž Jantárovej cesty. Samotné vojsko, ako aj italské kolonizujúce obyvateľstvo, prichádzalo pozdĺž tejto kultúrnej, obchodnej a vojenskej trasy. Pre lepšie pochopenie presunu kultúrnych prvkov je nevyhnutné si uvedomiť si, že kňazi boli volenými zástupcami a napríklad pre zastávanie funkcie hlavného kňaza, bolo predispozíciou zastávanie iných funkcií v dvoch mestách provincie (Tóth 2011, 118)

Pri kamenárskej produkcii sme si všimli i miernu zmenu v prejave, ktorá nasledovala po zmene carnuntských légii v priebehu prvej polovice 2. storočia po Kristovi. Doposiaľ sme sa touto zmenou bližšie nezaoberali, no pravdepodobne súvisí s príchodom novej légie z Moguntiaca. V budúcom štúdiu materiálu z provincií musíme zväziť vplyv tohto presunu aj na výskyt monumentálnych votívnych stĺpov s plastikami Jupitera, ktoré boli v doterajšom výskume charakterizované ako objekty svojské pre *Germaniu Superior*.

Opis prác pri výrobe oltárov podrobne zrekonštruoval J. Röder v štúdiu *Die Weihesteine von Morken-Harff* (Röder 1960). Oltáre z villy rustici z Morken Harff sa charakterom dochovania, ako aj svojím provinciálnym zhotovením, podobali objektom z Panónie. Autor mal podobný postoj k pozorovaniu opracovania a k možnostiam datovania oltárov, teda pri danom stave dochovania sú sledovateľné znaky nedostatočné a ich interpretácia je nejednoznačná. Na základe poznatkov z iných výskumov poukazuje na zmenu používaného materiálu v danom regióne, ktorá umožňuje rámcovo datovať jednotlivé objekty na základe makroskopickej analýzy kamenného materiálu. Poukazuje aj na nevhodný opis farby kamennej hmoty. Väčšina záznamov sa opiera o farbu patiny, znečistenia. Determinujúca je však farba na čerstvom lome kameňa. Vo svojej štúdii sa zmienil aj o charaktere lomov v povodí rieky Rýn. Predpokladá, na základe nápisov, že prvé kameňolomy zriadili vojenské jednotky. Zriadenie súkromných kameňolomov v neskoršej dobe dokladajú znaky jednotlivých firiem (Röder 1960, 141). Vypracovanie väčšieho oltára z kamenného bloku trvalo cca. päť až šesť dní. Pri pílení potrebovali silu dvoch mužov. Je pravdepodobné, že výroba oltárov nebola hlavným zdrojom príjmov kamenárov.

Kamenné bloky boli privázané do dielne, potom, ako ich priamo v lome zbavili všetkého nadbytočného materiálu. Následne ich štiepili klinmi a pri

pevnejších vápencoch píli pomocou píly. Strany zarovnali s použitím pravouhlých pravdepodobne drevených pravítok a hladkých širokých dlát. Následne na kameň naznačili, ak to materiál dovolil, jednotlivé časti, ich proporcie, profiláciu a v prípade hlavice aj dekoráciu. Na zachovanie rovnej profilácie použili šablónu pravdepodobne z organického materiálu – dreva či kože. Zadné strany oltárov ostávali prevažne rovné, len s drobným opracovaním na rohoch, ktoré malo opticky naznačiť pokračovanie profilácie (*Burnett Grossman 2003*, 45, 80, 94).

Najprv vypracovali bočné strany drieku a profilácie a následne prednú stranu drieku. Zväčša bola hĺbka vypracovania prednej strany menšia, ako tomu je v prípade bočných strán. Na začiatok opracovali rovné plochy a vypracovanie profilov ponechali na záver. Rohy potom zaoblili a povrch obrúsili a zarovnali. Následne oltár postavili na základňu a vypracovali výzdobu koruny hlavice. Vrták používali pre výrobu vegetatívnych motívov a na vyvrtanie pozadia hlavy v prípade reliéfov. Pilníky rôznych foriem slúžili na vytvorenie kriviek a vyleštenie plochy. Remeselníci používali ploché a zaoblené dláto a sochárske kladivo. Ploché dláto rôznych širok slúžilo na zjemnenie povrchu kameňa, vytváralo plochu. Rohom plochého dláta vysekávali detaily a jednotlivé línie v tvare V. Bodec (hrot) používali v pravom uhle k ploche na vytvorenie diery a odlúpenie väčších kusov hmoty, no ak ho používali pod uhlom, tak za cieľom vytvorenie rýh v tvare U (*Burnett Grossman 2003*, 45, 80, 94). Zaoblené dláto slúžilo na dokončovacie práce a neničilo rohy. Bolo bežne používané v priebehu 1. až 4. stor. po Kristovi (*Burnett Grossman 2003*, 37).

E. Schraudolphová sa zaoberá aj otázkou, či boli oltáre dokončené v dielni, alebo priamo na mieste vystavenia (*Schraudolph 1993*, 95). Domnieva sa, na základe rozdielov na nápisocho a oltárocho s reliéfmi, že nápis sa dokončil až po objednávke od konkrétneho klienta, kým ostatné časti boli vopred pripravené. V záverečnej fáze opracovali povrch, dorobili výzdobu a nápisy a naniesli tenkú vrstvu bielej štuky. Písmená zvýraznili červenou farbou. Pre ostatné elementy sa používali červená, modrá a zelená.

Mgr. Michal Bernát, PhD.

michalbernat.gha@gmail.com

Externý spolupracovník Štátneho banského archívu v Banskej Štiavnici

Zoznam antických prameňov

Plin. Pan. – C. Plinius Secundus. C. Plinii Secundi Epistolarum libri decem et Panegyricus I. Zdroj: <https://www.thelatinlibrary.com/pliny.panegyricus.html> [Prístup: 25. apríla 2021]

Vitr. De arch. – M. Vitruvius Pollio. *De architectura*. Zdroj: <https://www.thelatinlibrary.com/vitruvius4.html> [Prístup: 25. apríla 2021]

Literatúra

Baldiran, A. – Zeliha, G.: A rectangular votive altar from Lycaonia region. In: Kuzmová, K. – Varsik, V. (eds.): ANODOS. Studies of the Ancient World 11/2011. Arts and Crafts over the Passage of Time. Trnava 2017, 21–28.

Bernát, M. – Ďurianová, A. – Jobst, W. – Piras, R.: Kaiser und Gott. Der Tempelbezirk auf dem Pfaffenberg. In: Humer, F. – Kremer, G. (eds.): Götterbilder – Menschenbilder. Religion und Kulte in Carnuntum. Katalog des NÖ Landesmuseums, Neue Folge Nr. 498. Wien. 2011.194–217.

Bernát, M. – Jobst, W. – Piras, R.: Die Weihaltäre aus dem Tempelbezirk des Jupiter Optimus Maximus auf dem Pfaffenberg. In: Kuzmová, K. – Kvetánová, I. (eds.): ANODOS. Studies of the Ancient World 6-7/2006-2007. Cult and Sanctuary through the Ages /From the Bronze Age to the Late Antiquity. Trnava 2007, 73-80.

von Bissing, F.W.: Naukratis, Bulletin de la Société Royale d'Archéologie d'Alexandrie 39, 1951, 32–82.

Borbein, A.J.: Ara Pacis Augustae. Geschichtliche Wirklichkeit und Programm. Jahrbuch des DAI 90, 1975, 242–266.

Burnett Grossman, J.: Greek and Roman Sculpture in Stone: A Guide to Terms, Styles, and Techniques. Los Angeles 2003.

Četin, C.: Foundation Structure of the Altar of Artemis at Magnesia ad Meandrum. In: Çigdem Ö.-A. (ed): SOMA 2007. Proceedings of the XI Symposium on Mediterranean Archaeology, Istanbul Technical University, 24–29 April 2007. BAR International Series 1900. Oxford 2009, 33–41.

Dräger, O.: Religionem significare. Studien zu reich verzierten römischen Altären und Basen aus Marmor. Mitteilungen des DAI, Römische Abteilung; Ergänzungs-Heft 33. Mainz 1994, 545–547.

Eliade, M.: Dějiny náboženského myšlení II. Od Gautamy Buddha k triumfu křesťanství. Praha 2019.

Faust, S. – Kuhnen, H.P.: Religio Romana. Wege zu den Göttern im antiken Trier. Trier 1996.

Gamer, G.: Formen römischer Altäre auf der Hispanischen Halbinsel. In Madrider Beiträge 12. Mainz 1989.

Harl, F. – Lőrincz, B.: Sprievodca rímskym lapidáriom v bašte VI. v Komárne.n Múzeum maďarskej kultúry a Podunajska v Komárne. Foschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie. Komárno - Wien 2002.

Hermann, W.: Römische Götteraltäre. Kallmünz 1961.

Höcker, Ch.: Metzler Lexikon antiker Architektur. Sachen und Begriffe. Stuttgart 2008.

Kovács, P.: A new Roman grave-altar from Pannonia Inferior. Acta Ant. Hung. 45, 2005, 225–230.

Kovács, P.: Latinská epigrafika. In: K. Kuzmová (ed.). Klasická archeológia a exaktné vedy. Výskumné metódy. Trnava 2008, 1–36.

Kemkes, M. – Willburger, N.: Der Soldat und die Götter. Schriften des Limesmuseums Aalen 56. Stuttgart 2004.

Latte, K.: Römische Religionsgeschichte. Handbuch der Klassischen Altertums-Wissenschaft 5.4, München 1960.

Lewis, C.T. – Short, C.: A Latin Dictionary Founded on Andrews' Edition of Freund's Latin Dictionary. Oxford 1962.

Matuszewski, R.: Kult ohne Altar? Überlegungen zur Relevanz des bomos bei griechischen Opferriten. In: Beutler, F. und Riegler, N. F. (eds.): Akten des 17. Österreichischen Althistorikerinnen- und Althistorikertages. Wien, 15.–17. November 2018. Wien 2020, 53–65.

Piso, I.: Die Inschriften. In: Jobst, W. (eds.): Das Heiligtum des Jupiter Optimus Maximus auf dem Pfaffenberg/Carnuntum. Der Römische Limes in Österreich, Heft 41, Sonderband 1. Wien, 2003.

Prellwitz, W.: Etymologisches Wörterbuch der Griechischen Sprache, mit besonderer Berücksichtigung des Neuhochdeutschen und einem deutschen Wörterverzeichnis. Göttingen, 1982.

Robertson, D.S.: Greek and Roman Architecture. London 1974.

Röder, J.: Die Weihsteine von Morken-Harff. Technische Betrachtungen. Bonner Jahrbücher 160. Darmstadt 1960.

Rüpkke, J.: Náboženství Římanů. Vyšehrad 2007.

Shaw, G.: The Sphere and the Altar of Sacrifice. In: Finmore, J. – Berchman, R. (eds.): History of Platonism: Plato Redivivus. New Orleans 2005, 147–162.

Schäfer, A.: Religion in den Provinzen Roms. In: Humer, F. – Kremer, G. (eds.): Götterbilder – Menschenbilder. Religion und Kulte in Carnuntum. Katalog des NÖ Landesmuseums, Neue Folge Nr. 498. Wien. 2011.23-29.

Schmidtová, J. – Jezná, J. – Kozubová, A.: Rímske kamenné pamiatky. Gerulata. Mestské múzeum v Bratislave. Archeologický ústav SAV, Bratislava – Nitra 2005.

Schraudolph, E.: Römische Götterweihungen mit Reliefschmuck aus Italien. Altäre, Basen und Reliefs. In.: Archäologie und Geschichte. Band 2. Heidelberg 1993.

Sieber, A.V.: Gaben für die Götter. In: Humer, F. – Kremer, G. (eds.): Götterbilder – Menschenbilder. Religion und Kulte in Carnuntum. Katalog des NÖ Landesmuseums, Neue Folge Nr. 498. Wien. 2011.53-61.

Sommer, C. S. – Waldherr, G. H.: Soldaten und Religion. In: Viszy, Z. (ed.): LIMES XIX. proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs. Pécs 2005, 429–433.

Thomas, R. – Higgs, P.: Greek and Roman Sculpture. In: Villing, A. – Bergeron, M. et. al (eds.): Naukratis. Greeks in Egypt. London 2017, 1–36. k dispozícii aj online v British Museum Online Research Catalogue: <http://www.britishmuseum.org/naukratis> .

Tóth, I.: Kaiserkult und Volksglaube im Bereich der Bernsteinstraße. In: Humer, F. – Kremer, G. (eds.): Götterbilder – Menschenbilder. Religion und Kulte in Carnuntum. Katalog des NÖ Landesmuseums, Neue Folge

Nr. 498. Wien. 2011. 117-126.

Weber, U.: Der Altar des Apollon von Didyma, *Istanbuler Mitteilungen des DAI* 65, 2015, 5–61.

Žažová, H.: *Lapidárium – Katalóg. Múzeum Jána Thaina v Nových Zámkoch*, 2007.

Online pramene

lupa.at – F. Harl/O. Harl: Ubi Erat Lupa. Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern: <http://lupa.at> [Prístup: 25. apríla 2021]

D. Herdemerten - D. Herdemerten: Weihaltar der dea Vagdavercustis gestiftet von Titus Flavius Constans: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d9/Weihestein_Vagdavercustis.JPG [Prístup: 27. mája 2021]

NÁPIS VTERE FELIX NA PREDMETOCH Z ÚZEMIA DNEŠNÉHO SLOVENSKA¹

Miroslava Daňová

Abstrakt: *Formulka VTERE FELIX bola v období mladšieho cisárstva súčasťou duchovnej aj materiálnej kultúry rímskej spoločnosti. Nálezy z územia dnešného Slovenska sú dokladom toho, že predmety s nápisom (spony, prstene, kovania opaskov) boli používané nielen na území rímskej provincie Pannonia, ale aj za hranicami impéria. Nález prsteňa a spony s týmto nápisom z lokalít vzdialených aj desiatky kilometrov od hraníc Rímskej ríše. V článku sú sumarizované dostupné informácie a zamýšľa sa nad identitou nositeľa a jeho vzťahu k Rímu.*

Kľúčové slová: *VTERE FELIX, rímsky šperk, prsteň, spona, Ostrovany, Gerulata, Liptovská Mara, Iža*

Ak Riman napísal alebo nechal na predmet napísať nápis VTERE FELIX, znamenalo to, že ho chcel niekomu darovať, a zároveň mu želal, aby bol šťastný. V slovenčine táto formulácia znamená “Užívať v štastí” a je pre nás mimoriadne zaujímavým zdrojom informácií o spôsobe života a komunikácii Rimanov. Na území mimo Rímskej ríše vyvoláva opodstatené otázky týkajúce sa nositeľov a vlastníkov predmetov s takýmto nápisom.

Celá formulka alebo jej skrátené verzie V T, V T F alebo V T R/ F L X sa na rímskych predmetoch vyskytujú najčastejšie od polovice 2. do 4. stor. po Kr., no predmety s celým znením nápisu sú známe aj v skoršom období (Couldston 2007, 532).

Sú známe nápisy na šperkoch, najmä prsteňoch (napr. Daňová 2012, 122 Kat. 373; Hamat 2017, 57–70; Hummer 2009, Kat. 1514) a príveskoch (Daňová 2012, 95–96 Kat. 279), sponách, opaskoch (Galić – Radman-Livaja 2006, 165–186; Kneifel 1987, 86), falére (Alexandrescu 2007, 242–249) alebo predmetoch dennej potreby ako boli zrkadlá (Németh – Szabó 2010, 109–113) alebo lyžice (Krier 2008, 72–75) či mimoriadnych daroch ako hracej skrinky pre hru s kockami (Weiss 1992, 196–200). Vo všeobecnosti

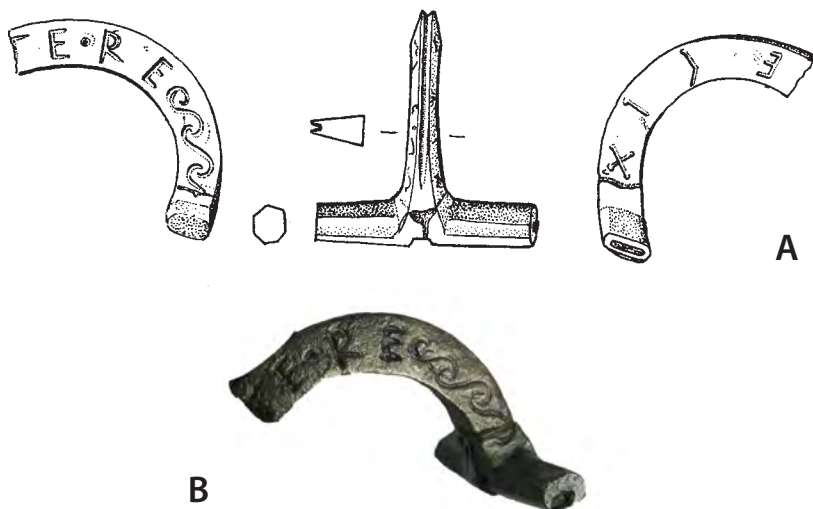
¹Príspevok vznikol v rámci grantu VEGA (1/0358/18): Rímsky tábor v Iži a jeho pozícia na hraniciach Panónie.

Obr. 1. Strieborný prsteň z Gerulaty (Priemer 3,1 cm; vnútorný 2,6 cm). Foto: M. Daňová.

išlo o predmety, s ktorými ľudia prichádzali denno-denne do styku a boli vhodným darom. Rozšírené a obľúbené boli na celom území Rímskej ríše a nálezy z územia dnešného Slovenska naznačujú, že ďaleko presiahli aj jej hranice.

Z územia antickej Gerulaty (dnes Bratislava-Rusovce) je známy exemplár polygonálneho prsteňa zo striebra (Obr. 1), z výskumu vedeného J. Dekanom. Presnejšie informácie o mieste nálezu ani nálezových okolnostiach však nie sú známe. Prsteň má na ploškach po obvode nápis VTERE FELIX IN DEO VINTIO, resp. VINTIO VTERE FELIX IN DEO (Kolník 1988, C.1.18; Kolník 1991, 73; Kolník 2001, 72). V niektorých prácach (napr. Charvátová 2012, 242) je nápis považovaný za kresťanskú formulku. Túto interpretáciu zaviedol T. Kolník. S ohľadom na výskyt formulky na početných votívnych predmetoch (zrkadlá) alebo vojenskej výstroji v čase pred zrovnoprávnením kresťanstva (r. 313), však potvrdzujú skôr opak. R. Hošek uvažoval o dedikácii prsteňa božstvu *Deo Vintio* (Hošek 1984, 141). Najnovšia filologická práca A. Falileyeva (Falileyev 2015, 172–176) po pomerne podrobnej analýze textu a porovnaní početného analogického materiálu síce nepotvrdila názor R. Hoška, ale zároveň konštatuje, že konečná interpretácia votívneho nápisu VTERE FELIX s menom Vintius a označením Deus, zostáva stále otvorená. Na prsteni je pozoruhodný ešte aj jeho veľký priemer obrúčky (vnútorný 2,6 cm), ktorá by dnes z prstov padala aj mimoriadne dobre živeným jedincom. Podobný rozmer má aj iný strieborný exemplár z Gerulaty, s nápisom SILVANVM VIATOREM (Hošek 1977, 425–427). Príčinu veľkého priemeru oboch votívnych prsteňov zatiaľ nevieme spoľahlivo vysvetliť.

Obr. 2A, B. Strieborná spona z Iže.

Zdroj (A): Kuzmová – Rajtár 1984, 138, 291, Obr. 75.4.; Foto (B): M. Daňová.

Z územia Rímskej ríše pochádzajú ešte dva fragmenty predmetov, úzko spojené s vojenským prostredím. Vo vojenskom tábore v Iži, v zásype zemníka datovaného do 1. pol. 4. stor., našli archeológovia okrem iných aj fragment striebornej cibulkovitej spony s dochovaným nápisom (VT)ERE/ (F)ELIX a dekoráciou v tvare vlnovky (Obr. 2) (Kuzmová – Rajtár 1984, 138, 291 Obr. 75.4.). Nálezová situácia, kde bola spona pravdepodobne v sekundárnej polohe, neumožňuje nález bližšie datovať. Na základe typologickej analýzy však možno jej vznik a používanie obmedziť na koniec 3. a začiatok 4. stor. (Kuzmová – Rajtár 1984, 138). Materiál striebornej

Obr. 3. Bronzové kovanie v tvare písmena „X“. Zdroj: Schmidtová 2008, 45 vpravo hore.

spony (nájdenej spolu s troma ďalšími bronzovými fragmentami) zároveň ukazuje na mimoriadne postavenie jej nositeľa.

Iný predmet z vojenského prostredia Rímskej ríše je bronzový fragment v tvare písmena „X“ (Obr. 3) (*Schmidtová 2008*, 50 a obr. na str. 45), nájdený na území civilnej osady v Gerulate. Pochádzal z vojenskej opaskovej garnitúry, ktorú používali rímski vojaci a okrem nápisu VTERE FELIX býval často doplnený o dekorácie v tvare lístkov alebo iných tvarov. J. Schmidtová datuje tento fragment do 2. až 3. stor. po Kr. (*Schmidtová 2008*, 45). Podobné písmená z opaskovej garnitúry sú uložené aj v Podunajskom múzeu v Komárne (Obr. 4) (*Bullinger 1972*, 281–282). Zbierka múzea však vznikala na prelome 19. a 20. stor. z predmetov získaných prevažne z územia Brigetia, preto tieto nálezy nebudú zohľadnené v jadre práce.

Početné analógie podobných opaskových garnitúr z vojenského prostredia v iných častiach impéria (napr. Aquae Iasae (*Galič – Radman-Livaja 2006*, 165–186), Viminacium (*Redžić 2009*, 155–162)) datovanie potvrdzujú. Zároveň poukazujú na obľubu tohto spôsobu dekorácie, ktorá mala svojmu nositeľovi - vojakovi priniesť aj šťastie.

Mimo územia rímskej provincie Pannonia však boli nájdené ďalšie predmety s týmto nápisom, čo poukazuje na priamy vplyv Rimanov v oblasti vzdialenej desiatky kilometrov od hraníc ríše. Jedným z takých predmetov je prsteň zo striebra, so skrátenou verziou nápisu V T F na štítku, nájdený v blízkosti Liptovskej Mary (Obr. 5; *Daňová – Soják 2012*, 189). Povrch šperku pokrytý ryhami poukazuje na jeho dlhodobjšie a intenzívne používanie. Opracovanie otvorených koncov zase na fakt, že objímka prsteňa mohla byť pôvodne uzatvorená a počas používania boli na šperku priebežne urobené úpravy koncov, možno aj nápisu. Ten nie je vytvorený súmerne, aj keď písmená sú vyryté zručne, bez výraznejších chýb. Datovanie

Obr. 4 Bronzové kovanie v tvare rôznych písmen. Zdroj: Bullinger 1972, 281, Obr. 3.a, d, e, f, g, h, k.

tohto prsteňa možno na základe typologických analógií zúžiť na 3. až začiatok 4. stor. po Kr. Neznámy archeologický kontext nám žiaľ neumožňuje spresniť obdobie do kedy bol prsteň používaný, ani bližšie interpretovať jeho význam v prostredí vzdialenom desiatky kilometrov od rímskych provincií. V prípade prsteňov je potrebné mať na zreteli, že doba vzniku prsteňa nebola zhodná s obdobím kedy sa jeho používanie skončilo. I. Popovičová poukazuje na to, že prstene sa dedili a mohli byť používané viacerými generáciami ďalších 50-70 rokov (Popovič 1992, 61). Výnimku z tohto pravidla tvorili prstene vojenské, ktoré boli úzko spojené s príslušnosťou k vojenskej jednotke a obmedzovali sa na dĺžku služby a (pravdepodobne aj) dôchodku.

Azda najhonosnejším predmetom s nápisom VTERE FELIX je však zlatá spona z kniežacieho hrobu v Ostrovanoch (Obr. 6), dnes uložená v zbierke KHM vo Viedni. Výzdobu majster vytvoril najmä technikou *opus interrasile* na povrchu a granuláciou pri vinutí. Na sponě dominuje nápis VTERE / FELIX. Technika granulácie bola mimoriadne obľúbeným dekoratívnym prvkom na germánskych produktoch, preto je možné, že autorom šperku je síce rímsky majster, ale vzhľad šperku prispôbil

Obr. 5. Strieborný prsteň u okolia Liptovskej Mary (Priemer 1,3x1,45 cm; vnútorný 1,0x1,2 cm). Autor: M. Soják 2012.

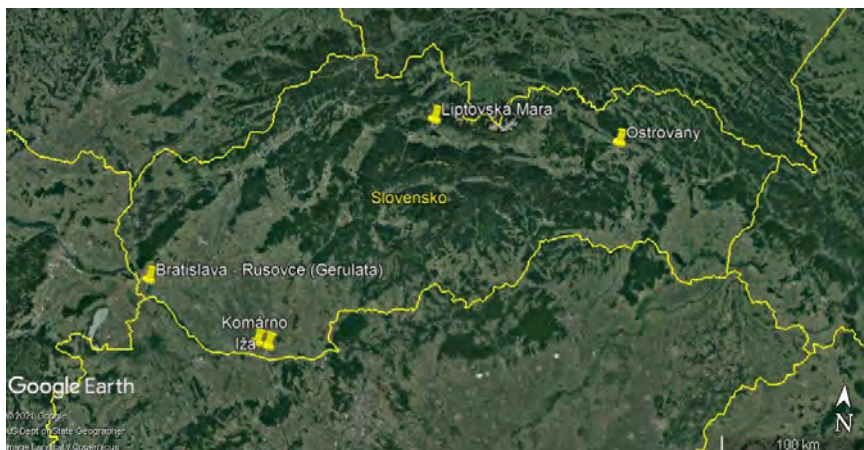
Obr. 6. Zlatá spona z kniežacieho hrobu v Ostrovanoch. Autor: ©KHM-Museumsverband.

móde Germánov. Tvar spony vychádzal zo starších vojenských spôn z prvej polovice 3. stor. (Krekovič 1987, 260), kniežací hrob je však datovaný na základe analýzy hrobového inventára na záver 3., alebo najneskôr začiatok 4. stor. Rimania darovaním predmetu s týmto nápisom zároveň obdarovanému sprostredkovali osobný odkaz a želali mu šťastnú budúcnosť. Všeobecne zaužívané pranie rímskeho prostredia sa tak na jednom predmete skĺbilo s mimoriadnou remeselnou zručnosťou, germánskou módou a vznikol predmet s jedinečným poslanstvom.

Datovanie predmetov (s ohľadom na nálezové okolnosti alebo typologické zaradenie) limituje výskyt nápisu do rozmedzia 2. až 4. stor., pričom ťažisko sa nachádzalo v 3. a na začiatku 4. stor. (Tab. 1.). Neznáme nálezové okolnosti niektorých predmetov znižujú možnosť ich presnejšieho datovania. Exempláre z územia pod priamym vplyvom Rímskej ríše (Bratislava-Rusovce, Iža) zodpovedajú historickému vývoju na lokalite, kde sa našli. Prsteň z okolia Liptovskej Mary nemá presnejšie určený nálezový kontext a sponu z kniežacieho hrobu v Ostrovanoch môžeme považovať za jedinečný predmet vyrobený na zákazku pre vládnucu elitu. Je pozoruhodné, že kým datovanie opaskovej garnitúry spadá najneskôr do 3. stor., na iných typoch predmetov sa obľuba tohto nápisu objavuje až v závere 3., resp. na začiatku 4. stor. Či jestvovala určitá nadväznosť v používaní, kedy by nápis na opaskovej garnitúre nahradil nápis na spone, nie je možné na základe malého počtu nálezov zo Slovenska zistiť.

Typ predmetu	Miesto nálezu	Materiál	Datovanie
Prsteň	Gerulata, bez upresnenia	Striebro	3. - 4. stor.
Prsteň	Lipt. Mara, bez upresnenia	Striebro	3. stor. – zač. 4. stor.
Fragment opaskovej garnitúry „X“	Gerulata, vicus	Bronz	2. – 3. stor.
Spona	Iža, kamenný kastel	Striebro	Koniec 3. stor. – zač. 4. stor.
Spona	Ostrovan, kniežací hrob	Zlato	Koniec 3. stor. – zač. 4. stor.

Tab. 1. Prehľad predmetov s nápisom VTERE FELIX z územia dnešného Slovenska.

Obr. 7. Mapa Slovenska a výskyt predmetov s nápisom VTERE FELIX. Autor: Google Earth, upravila M. Daňová.

Kto boli teda obyvatelia dnešného Slovenska, ktorí predmety s nápisom VTERE FELIX nosili? V prípade spony z Iže a opaskovej garnitúry z Gerulaty môžeme hovoriť o vojenskej príslušnosti nositeľa. Strieborný materiál spony dokonca naznačuje vyššie postaveného alebo odmeneného vojaka. Prítomnosť nápisu na predmetoch desiatky kilometrov od hraníc Pannonie je dokladom toho, že majiteľ bol výrazne ovplyvnený rímskou kultúrou a rozumel významu takéhoto predmetu. Kým zlatú sponu s nápisom a zdobením podobným germánskej móde považujeme za výrobok urobený na mieru pre významného člena barbárskeho kmeňa, v prípade strieborného prsteňa mohol jeho nositeľ byť sám rímskym občanom. Či ho na Považie pod Tatry priviedli osobné, obchodné alebo politické dôvody, alebo sa tam prsteň dostal dodatočne, ako zdroj suroviny, sa žiaľ už nedozvieme.

Mgr. Miroslava Daňová, PhD.
Katedra klasickej archeológie
Filozofická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave
Hornopotočná 23, Trnava
miroslava.danova@truni.sk

Literatúra

Alexandrescu, C. 2007: UTERE FELIX – O închizătoare de balteus din colecțiile Muzeului Național de Antichități. In: Nemeti, S.–Fodorean, F.–Nemeth, E. (eds.): Dacia Felix. Studia M. Bărbulescu oblata. Cluj-Napoca 2007, 242–249.

Bullinger, H. 1972: UTERE FELIX: à propos de la garniture de ceinturon de Lyon. Gallia 30/2, 1972, 276–283.

Couldston, J. 2007: Art, culture and service. The depiction of soldiers on funerary monuments of the 3rd century AD. In: de Blois, L.–Lo Cascio, E. (eds.): The Impact of the Roman Army (200 B.C. – A.D. 476): Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects. Leiden – Boston 2007, 529–561.

Daňová, M. 2012: Rímsky zlatý šperk v Panónii Superior. Nepublikovaná dizertačná práca, Trnava 2012.

*Daňová, M. – Soják, M. 2012: Prsteň s nápisom *utere felix* z Liptova. Zborník Slovenského národného múzea 106 – Archeológia 22. Bratislava 2012, 189–192.*

*Falileyev, A. 2015: Where linguistics fails: towards interpretations of some divine names in the Roman Danubian Provinces. In: Zerbini, L. (ed.): *Culti e religiosità nelle province danubiane*. Bologna 2015, 167–176.*

Galić, M. – Radman-Livaja, I. 2006: VTERE FELIX – pojasna garnitura iz Varaždinskih Toplica. Vjesnik Arh. Muz. Zagreb 39, Zagreb 2006, 165–186.

Hamat, A.-C. 2017: VTERE FELIX Inscribed Rings Discovered in Roman Dacia. Sargetia Acta Musei Devensis VIII (XLIV), Serie nouă, 2017, 57–70.

Hošek, R. 1977: Silvanus Viator iz Gemiate. Arheološki Vestnik 28, 1977, 425–427.

Hošek, R. 1984: Tituli latini Pannoniae Superioris annis 1967-1982 in Slovacia reperti. Praha 1984.

Humer, F. (Hrsg.) 2009: Von Kaisern und Bürgern. Antike Kostbarkeiten aus Carnuntum. Ausstellungskatalog. Wien 2009.

Charvátová, J. 2012: Untergang und Neuanfang – zur Christianisierung im Einflussbereich des frühmittelalterlichen mährischen Fürstentums auf dem Gebiet der heutigen Slowakei anhand archäologischer

Quellen. In: Heinrich-Tamaska, O. – Krohn, N. – Ristow, S. (eds.): Christianisierung Europas: Entstehung, Entwicklung und Konsolidierung im Archäologischen Befund. Regensburg 2012, 240–260.

Kolník, T. 1988: Klenoty dávnej minulosti Slovenska. In: Š. Holčík (ed.): Katalóg expozície. Martin 1998.

Kolník, T. 1991: Germáni a Rimania na Slovensku. Doktorská dizertácia. Nitra 1991.

Kolník, T. 2001: Kontakty raného kresťanstva s územiaми strednej Európy vo svetle archeologických a historických prameňov. *Studia Archeologica Slovaca Medievalia III-IV*, 2000–2001, 51–92.

Krekovič, E. 1987: Rímske importy na Slovensku. *Památky archeologické* 78/1, 1987, 231–282.

Krier, J. 2008: „VTERE FELIX“ – Ein spätrömischer Silberlöffel mit Inschrift. *Empreintes. Annuaire du Musée National d'Histoire et d'Art* 1, 2008, 72–75.

Kuzmová, K. – Rajtár, J. 1984: Šiesta sezóna revízneho výskumu rímskeho kastela v Iži. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1983*. Nitra 1984, 135–140, 291–292 Obr. 75–76.

Németh, G. – Szabó, Á. 2010: To a beautiful soul. Inscriptions on lead mirrors (Collection of Roman Antiquities, Hungarian National Museum). *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 46, 2010, 101–113.

Popović, I. 1992: Rimski nakit u Narodnom muzeju u Beogradu. I. Prstenje, Beograd 1992.

Redžić, S. 2009: VTERE FELIX belt sets on the territory of Viminacium. *Starinar* 58, 2008, 155–162.

Schmidtová, J. 2008: Archeologická zbierka Rusovce. In: *Múzeum mesta Bratislavy: 1868–2008 - 140 rokov*. Bratislava 2008, 42–51.

Tóth, I. 2011: Kaiserkult und Volksglaube im Bereich der Bernsteinstraße. In: *Humer, F. – Kremer, G. (eds.): Götterbilder – Menschenbilder. Religion und Kulte in Carnuntum*. Katalog des NÖ Landesmuseums, Neue Folge Nr. 498. Wien. 2011. 117–126.

Weber, U. 2015: Der Altar des Apollon von Didyma, Istanbuler Mitteilungen des DAI 65, 2015, 5–61.

Weiss, P. 1992: Einige beschriftene Kleinobjekte. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 91, 1992, 192–200.

Žažová, H. 2007: Lapidárium – Katalóg. Múzeum Jána Thaina v Nových Zámkoch, 2007.

Online pramene

lupa.at – F. Harl/O. Harl: Ubi Erat Lupa. Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern: <http://lupa.at> [Prístup: 25. apríla 2021]

D. Herdemerten – D. Herdemerten: Weihaltar der deaVagdavercustis gestiftet von Titus Flavius Constans: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d9/Weihestein_Vagdavercustis.JPG [Prístup: 27. mája 2021]

ANTAURA ZRODENÁ Z MORA, LAMELLA Z RÍMSKEHO CARNUNTA¹

Petra Dragonidesová

Abstrakt: Článok predstavuje striebornú lamellu nájdenú v oblasti rímskeho mesta Carnuntum. Nachádza sa na nej historiola, v ktorej sú hlavnými postavami Antaura a bohyňa Artemis. Na danom príklade je v texte objasnené, ako tento druh mágie (historiola) fungoval, a prečo bol práve tento príbeh pravdepodobne obľúbený a rozšírený v Rímskom impériu. Autorka sa taktiež snaží okrem uvedenia základných informácií o náleze aj o výklad určitých prvkov využitých v príbehu z lamelly. Niektoré z ponúknutých vysvetlení však ostanú len hypotézami, pretože ich presná interpretácia nie je vzhľadom na dostatok zdrojov možná.

Kľúčové slová: rímsky, amulet, historiola, lamella, Antaura, Artemis

Rozprávanie príbehov malo už v najstarších spoločnostiach veľmi významnú úlohu. V dobe, keď ľudia nepoznali písmo, resp. sa rozhodli isté veci nezapisovať, fungovalo ústne tradovanie. Tento spôsob však nezabezpečoval, že každý príbeh bude prerozprávaný s plnou presnosťou, pretože každý z rozprávačov si mohol príbeh prikrášiť podľa seba. Takéto príbehy mohli zabaviť, inšpirovať či vystrašiť.

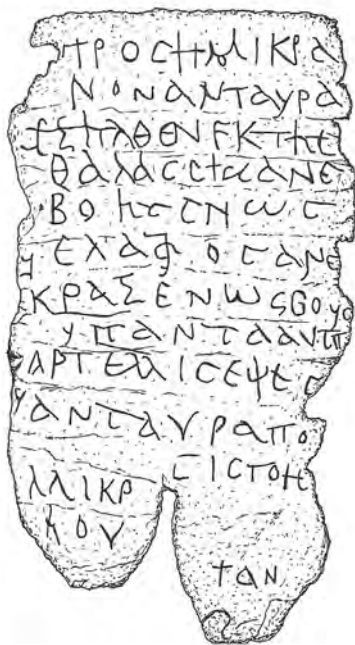
V dobe rímskej sa objavujú príbehy, ktorým sa pripisujú liečivé účinky. Ich pôvodný názov sa nám však nedochoval, ale dnešní bádatelia pre ne používajú latinský termín *historiola*. Tieto príbehy sú hovorené v tretej osobe a majú predstavovať súčasť liečivých alebo ochranných zaklínadiel. Pôvod tohto žánru sa hľadá v Mezopotámii a Egypte odkiaľ sa postupne dostal do gréckeho i rímskeho sveta. Tento príbeh má v podstate predstavovať modelovú situáciu, v ktorej bola istá osoba ochránená alebo vyliečená a pripodobnením ku nej má byť uzdravený alebo ochránený aj pacient, voči ktorému je táto metóda aplikovaná. Keďže ide o príbehy, ktoré sa už udiali, *historiolae* sú väčšinou písané v minulom čase (*Faraone 2018, 222*).

¹ Publikované v rámci grantu VEGA 1/0240/21 (Krajina a sídla u Keltov a Germánov. Vzťahy navzájom, v krajine a ku krajine).

Zatiaľ čo modlitby, zaklínadlá alebo exorcizmus očakávajú reakciu na vyslovený alebo napísaný text od určitej nadľudskej sily alebo božstva, v prípade *historioly* je tomu inak. Bez akejkoľvek žiadosti o pomoc sa požadovaný účinok očakáva jednoducho prerozprávaním minulých udalostí. Objavujú sa na amuletoch alebo iných formách ochrannej či liečivej mágie (Faraone 2018, 229).

Historiolae sa tešili obzvlášť veľkej popularite v neskoréj antike medzi gréckymi hovoriacimi kresťanmi. Dochádza ku recyklácii staršieho žánru, ktorý bol pôvodne používaný v pohanskom prostredí a jeho prispôbeniu sa novému, kresťanskému (Faraone 2018, 235).

Strieborná lamella (Obr. 1) obsahujúca *historiolu* o Antaure bola objavená v kamennom sarkofágu na jednej z nekropol pozdĺž Dunaja medzi dnešnými obcami Bad Deutsch - Altenburg a Petronell v Rakúsku. Nálezový kontext je možné datovať vďaka minci cisára Maximina Thraxa do 3. storočia po Kristovi. Paleografická analýza prevedená na tomto exemplári ale ukázala, že jej datovanie musí byť posunuté do neskorého 1. až prvej polovice 2. storočia po Kristovi (Kotansky 1994, 58–59). Text *historioly* o Antaure je napísaný v gréckej abecede a začína slovami: *Proti migréne* alebo pri prekladaní doslova: *Proti bolesti polovice hlavy*. Príbeh pokračuje: *Antaura*

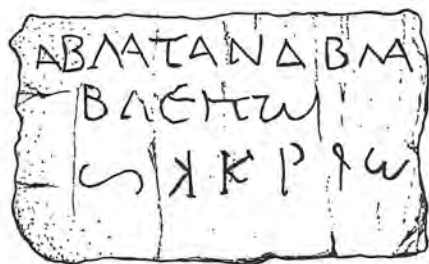
Obr. 1 Strieborná lamella obsahujúca *historiolu* o Antaure. Kresba: P. Dragonidesová, podľa Kotansky 1994, 60, Fig.15.

Obr. 2. Fragment striebornej lamelly s časťami magických mien. Kresba: P. Dragonidesová, podľa Kotansky 1994, 76, Fig.18.

Obr. 3. Z väčšej časti nečitateľná strieborná lamella so slovom Σαβαωθ (Sabaoth) v spodnej časti. Kresba: P. Dragonidesová, podľa Kotansky 1994, 72, Fig.16.

Obr. 4. Zlatá lamella s tromi riadkami magického textu (Αβλαταναβλα βλέπω Κ Ρ Ι Ω). Kresba: P. Dragonidesová, podľa Kotansky 1994, 73, Fig.17.

vyšla z mora. Vykrikla nahlas ako laň. Zaplakala ako krava. Išla sa s ňou stretnúť Artemis Efezská, pričom hovorila: „Antaura, kam prinášaš bolesť polovice hlavy/migrénu? Nie do...?. V tejto časti je plech poškodený koróziou (Barb 1966, 2). Celá verzia príbehu sa zachovala vďaka pomerne veľkému množstvu gréckych prepisov z neskorších období. Príklad celého textu môžeme nájsť u F. Pradela. Úlohu bohyně Artemis v ňom zastáva Ježiš a na konci ho dopĺňa príkazom voči démonovi, aby odišiel (Pradel 1907, 267). V tomto, ale aj iných neskorších príbehoch sa neobjavuje meno démona, ale ako samotný démon prichádza zosobnená Migréna (Kotansky 1994, 60). *Historiola* má s mladšími kópiami spoločných viacero bodov: odkiaľ démon prišiel, hlasný zvuk, ktorý vydával pri svojom príchode, dialóg, v ktorom démon hovorí o tom, kam ide (Kotansky 1994, 67).

Meno Antaura predstavuje dôležitý prvok v tomto príbehu, pretože je zložené z latinských výrazov *anti* a *aura*. Spojenie týchto dvoch slov sa dá vyložiť ako „nepriaznivý vietor“. Podľa bádateľa A. A. Barba práve takýto druh vetra s príznačnými zvukmi a spôsobujúci migrénu prichádza od mora. Ide teda o zosobnenie známeho prírodného úkazu (Barb 1966, 3). Podľa Ch. Faraoneho tento príbeh súvisí s predstavou šírenou v gréckom prostredí kde sa tradovalo, že bolesti hlavy a obzvlášť migrény, sú spôsobované nepriaznivými vetrami (Faraone 2018, 234–235).

Okrem vyššie spomenutého etymologického vysvetlenia mena Antaura sa môžeme opierať aj o zdroje z modernej medicíny. Výskumy dokázali, že minimálne 20% pacientov trpiacich migrénou zažíva predtým, ako ich začne

bolieť hlava stav nazývaný *aura*, tzn. vidia rýchle svetelné záblesky, pulzujúce hviezdčky alebo prechádzajú inými kvázi halucinogénnymi fenoménmi. Za všetkými je náhly pokles horčička, čo spôsobuje podráždenie neurónov zrakovkej kôry. V antike bývali takéto nevysvetliteľné vízie očakávané so strachom, obzvlášť keď boli rozšírené o tak nepríjemný a bolestivý zážitok, akým je migréna (Kotansky 1994, 66).

Vďaka tomu, že sa príbeh začína slovami *Proti migréne* môžeme predpokladať, že *historiola* bola odpísaná z nejakej magickej príručky, ktorá obsahovala recepty a rituály aj na iné ochorenia a problémy. Dôležitosť a sila postavy Artemis z Efezu v príbehu poukazuje na to, že daná príručka mohla byť v obehu v Malej Ázii (Faraone 2018, 255).

Z neskorších kópií vieme, že Artemis donútila Antauru, aby sa usídlila v hlave býka (Kotansky 1994, 59). Nepovažujeme za náhodu, že v príbehu boli využité práve prirovnania: vykrikla nahlas ako laň a zaplakala ako krava. Jeleň alebo laň bola zasvätená obzvlášť Artemis z Efezu. Na minciach mesta sa bežne objavuje vyobrazenie bohyně s týmto zvieratom. Podobne bol aj býk či krava spájaná s touto bohyňou. Prirovnania majú teda zámerne uvádzať zvieratá, ktoré boli spojené s kultom efezskej bohyně (Kotansky 1994, 68–69).

Spolu s *lamellou* obsahujúcou príbeh o Antaure sa v sarkofágu nachádzali ešte tri iné, veľmi podobné exempláre: dve zo strieborného a jedna zo zlatého plechu. Z druhej striebornej *lamelly* (Obr. 2) sa dochoval len fragment s časťami magických mien, ale ďalší strieborný exemplár sa zachoval kompletne (Obr. 3) (Kotansky 1994, 58–59). Text na tejto *lamelle* je z väčšej časti nečitateľný. Vytvára v hornej polovici tvar nepravidelného trojuholníka. Pod tým sa v spodnej časti plechu nachádza jediné čitateľné slovo v gréckej abecede - Σαβαωθ (Sabaoth). Ide o jedno zo židovských označení pre boha, čo môže naznačovať židovský vplyv v danej dobe v Carnunte. Na povrchu plechu sú viditeľné zvislé línie, ktoré predstavujú rovnako ako pri ostatných *lamellae*, stopy po zrolovaní (Kotansky 1994, 72).

Ku hrobovému inventáru patrila aj *lamella* na zlatom plechu (Obr. 4). Zachovala sa v jednom celku a na jej povrchu sú tri riadky nápisu v gréckej abecede: Αβλαταναβλα βλέπω K P I Ω. Tento nápis môže byť interpretovaný viacerými spôsobmi ako: *Ablatanabla*, *vidím/vidím Ablatanablu/Ablatanabla (sa) pozerá*. Posledný riadok začína ležiacim písmenom S a nasleduje za ním slovo K P I Ω, ktoré by sa podľa R. Kotanskeho malo

čítať ako κριω. Toto slovo odkazuje na znamenie barana alebo konsteláciu v tomto znamení (Kotansky 1994, 73–75).

Pri skúmaní všetkých exemplárov môžeme vypožorovať, že objekty nepochádzali z jednej dielne. Pravdepodobne ide o rodinnú zbierku ochranných zaklínadiel, ktoré sa dedili z generácie na generáciu a nakoniec boli ako dedičstvo alebo rodinný poklad uložené spolu so zosnulým do sarkofágu (Kotansky 1994, 58-59).

Záver

Mágia mala v rímskom prostredí rôzne formy. Môžeme predpokladať, že ak nefungovala tradičná medicína, ľudia sa utiekali ku liečivým amuletom alebo podstupovali rôzne rituály. Vďaka prílivu cudzincov sa do rímskeho prostredia dostávajú aj nové formy mágie, medzi ktoré patrí aj *historiola*. V konkrétnom prípade z Carnunta, na ktorom bol objavený príbeh o Antaure môžeme vysledovať možnú účinnosť tohto druhu mágie. Opierame sa predovšetkým o to, že príbeh bol kopírovaný a ujal sa aj v iných prostrediach a inom období. Ostáva však otázne, či bola *lamella* odovzdávaná medzi generáciami kvôli jej účinnosti alebo ide len o rodinné bohatstvo a pamiatku.

Mgr. Petra Dragonidesová
Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied
Akademická 2, 949 21 Nitra
dragonidesovapetra@gmail.com

Literatúra

Barb, A. A. 1966: Antaura. The Mermaid and the Devil's Grandmother: A Lecture. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 29, 1966, 1–23.

Faraone, Ch. A. 2018: The transformation of Greek amulets in Roman imperial times. Philadelphia 2018.

Kotansky, R. 1994: Greek Magical Amulets. The Inscribed Gold, Silver, Copper and Bronze Lamellae. Part I: Published Texts of Known Provenance. Opladen 1994.

Pradel, F. 1907: Griechische und süditalienische Gebete, Beschwörungen und Rezepte des Mittelalters. Gießen 1907.

IKONOGRAFICKÁ ANALÝZA MOTÍVU RYBY NA TZV. RANOKREŠŤANSKEJ LAMPE Z GERULATY

Tomáš Krampľ

Abstrakt: *V článku sa venujeme prehodnoteniu údajného ranokrešťanského charakteru volútovej lampy s reliéfnym vyobrazením ryby zo žiarového hrobu 104 z Pohrebiska I z antickej Gerulaty (Rusoviec), ktorá by mala dokazovať prítomnosť kresťanov na rímskom dunajskom limite už v 1. pol. 2. stor. po Kr. Ikonografickou analýzou motívu ryby na danej lampe sme dospeli k záveru, že nejde o ranokrešťanskú pamiatku z dôvodu kontextu všetkých motívov lúč typu astigiano-pollentina (resp. Loeschke IC). Tento záver sme sformulovali na základe porovnania jednotlivých motívov (s mimoriadnym zreteľom na ikonografiu ryby), ďalej sme skúmali chronologický vývoj a informácie o produkcii lúč typu.*

Kľúčové slová: *lampa z Gerulaty, lampy typu astigiano-pollentina, symbol ryby, rané kresťanstvo na Slovensku, Ichthys*

V roku 1984 publikoval T. Kolník v Zborníku prác k životnému jubileu Ľ. Kraskovskej štúdiu s názvom „Včasnokrešťanské motívy v archeologických nálezoch na Slovensku“, kde niektoré archeologické artefakty na základe zobrazeného motívu zaradil medzi ranokrešťanské predmety. Takto poskytol základ pre rozvinutie idey archeologického dôkazu pre prítomnosť kresťanov na našom území už v 2. a 3. storočí po Kristovi (Kolínik 1984a, 82–90). Svoje tvrdenia zopakoval a mierne rozvinul v roku 2001 v III. a IV. ročníku zborníka *Studia archaeologica mediaevalia Slovaca* v štúdiu „Kontakty raného kresťanstva s územiami strednej Európy vo svetle archeologických a historických prameňov“ (Kolínik 2001, 51–92). Hoci spomenutý autor urobil tieto náhrady opatrne, predsa len ponúkol naratív určitej možnosti, že by tieto predmety mohli súvisieť s raným kresťanstvom.¹ Na základe predostretých domniek, ktoré neboli precíznejšie vyargumentované a podložené vznikali vo

¹ „Za najstaršie nálezy zo Slovenska zdobené motívami starokrešťanskej symboliky sa azda dajú považovať dva hlinené kahance objavené v Bratislave-Rusovciach, v antickej Gerulate“ (Kolínik 2001, 71).

vedeckej obci pochybnosti, či možno hovoriť o ranom kresťanstve u nás na základe archeologickej evidencie v tak skorom období. Práve preskúmaniu tejto problematiky sme sa venovali vo svojej diplomovej práci v odbore klasická archeológia z roku 2004 pod vedením M. Slivku (*Krampl 2004*, 3-65). Medzi skúmanými pamiatkami (lampa s motívom kotvy a tegula s rytinou muža nesúceho predmet v tvare kríža) sme sa podrobnejšie zaoberali ikonografickému vyhodnoteniu motívu ryby na volútovej lampe jednak v kontexte s inými obrazovými motívmi na predmetoch toho istého typu a jednak v kontexte nálezových okolností.

Predmetný motív ryby je vyobrazený na volútovej rímskej lampe zo žiarového hrobu č. 104, z Pohrebiska I v antickej Gerulate (Obr. 1 a 2). Autorka výskumu L. Kraskovská hrob dotovala do prelomu 1. a 2. stor. po Kr. (*Kraskovská 1976*, 11). Typologicky ide o lampu typu Loeschke IC s formou pliec IVb. Výzdobným reliéfom a motívom zapadá do skupiny tzv. *astigiano-pollentina* lúč, ktorých centrum produkcie sa nachádzalo v severnom Taliansku v okolí Turína v lokalitách Alba, Industria, a Pollenzo (*Gualandi-Genito 1983*, 111–123; *Gualandi-Genito 1986*, 128 a 154). Odtiaľ sa ich produkcia rozšírila po povodí Pádu k adriatickému pobrežiu, cez Akvileu do južnej Panónie, najmä Emony a Poetovia a po Jantárovej ceste ďalej do Savarie, Scarbantie a Arrabony.² Hojný výskyt je aj v Récii najmä v kasteloch Faimingen, Günzburg, Heidenheim a Augsburg.³ Už W. Hübener si všimol ikonograficky ohraničený repertoár 15 motívov⁴, ktoré by sa dali zhruba rozčleniť do troch skupín: zvieratá, mytologické a kultové predmety a mytologické postavy. Zo stylistického hľadiska ide o tzv. drevorytecký štýl („scharfkantige Stil“), kde zárezy vytvárajú hrubé detaily reliéfu. Tento typ lineárnej vnútornej kresby sa objavuje najskoršie v Pompejách ante 79 po Kr. (Aram-Stern 1989, 27).⁵ Vo všeobecnosti tvoria obrazový repertoár typu Loeschke IC jednoduché motívy. Chýbajú v ňom skupinové scénické obrazy, čím sa odlišuje od motívov skorších lúč typu Loeschke IA a IB. Objavuje sa jasná tendencia redukcie obrazu

² Výskyt lúč typu Loeschke IC v Panónii obsérne zmapovala D. Iványiová (*Iványi 1935*, 11). Podobne na ich hojný výskyt najmä v Poetoviu a Emone poukázali vo svojich prácach S. Schnurbein (*Schnurbein 1971*, 258–282) a A. Leibundgut (*Leibundgut 1977*).

³ Pôvodne sa tieto lúč nazývali tzv. Rätische Bildlampen podľa W. Hübenera (*Hübener 1963*, 45–48).

⁴ E. Aram-Sternová pridala ešte 4 motívy podľa svojich výskumov (*Aram-Stern 1989*, 28).

⁵ Z Pompejí pochádza kahanec s reliéfom kantharusu s kyjakom, Múzeum, inv. č. 10667/54.

Obr. 1. Lampa z Gerulaty. Foto: T. Krampl.

a dominujú skôr náznaky konkrétnych tém – emblémy, busty, masky, predmety, jednotlivé subjekty (zvieratá), hlavne bakchického, kultového a zvieracieho charakteru. A. Leibundgut vníma ochudobnenie obrazových motívov na lampách v priebehu 1. stor. po Kr. (podobne ako u terry sigillaty) v súvisi s provincializáciou ich produkcie (Leibundgut 1977, 189). To bolo spôsobené vysokým dopytom po lampách v provinciách, kde bolo stacionované vojsko, a následnou industrializáciou domácich dielní a celkovým poklesom úrovne kvality výrobkov. Schematizácia a redukcia motívov z lúčok typu Loeschke IA a IB (z 1. pol. 1. stor. po Kr.) na neskorších lampách typu Loeschke IC (typu *astigiano-pollentina* z 2. pol. 1. stor. po Kr.), poukazuje aj na ich symbolickú redukciu. Celý pôvodný význam dostáva tak formu skratky, alebo sa až stráca a zostáva ako schéma (Leibundgut 1977, 196). Pri masovej výrobe musíme uvažovať aj o umenšení dôležitosti umenia a jeho výpovede v kontrapunkte k prevažujúcej úžitkovosti aj kvôli cene výrobku. Môžeme teda konštatovať, že na niektorých motívoch ide o reliktnú vyprázdnenú symboliku cisárskeho programu za Augusta a Tibéria (*aetas aurea*, *pax Augusti*, *conservator rei publicae* – symboly: vavrínové vence, bohyňa Viktória, roh hojnosti, Jupiterov orol nad zväzkom bleskov, resp. na glóbe, palmová ratolesť) (Leibundgut 1977, 194).

Tri skupiny motívov na lampách typu *astigiano-pollentina* (zvieratá,

mytologické a kultové predmety a mytologické postavy) charakterizujú a čiastočne prepájajú tri elementy: bakchický, idylicko-prírodný a nábožensko-mytologický, resp. kultový. Bakchický element je vyjadrený najmä maskami a nádobami so symbolmi víťazstva a sily (palmová ratolesť, *caduceus*, kyjak) a hojnosti, rozkoše a zábavy (roh hojnosti, *thyrsos*, herec s pričňami, ovenčený kráter, *syrinx*, kalich na nôžke). Idylicko-prírodný element zobrazuje zvieratá jednak ako obživu, a jednak ako symboly sily, bohatstva a postavenia. Všetky zvieratá sú umiestnené vo svojom typickom prostredí, alebo činnosti, niektoré len v ich náznaku (napr. ryba vo vlnách, baran, medveď, či diviak v skoku, vták na halúzke, had bojujúci s krokodíлом). Nábožensko-mytologický, resp. kultový element býva vyjadrený horiacim oltárom medzi dvoma faklami, bustou Luny, Pegasom a Amorom. Relikty motívov augustovskej propagandy i motívy bakchické a prírodné, ktoré nachádzame aj na lampách *astigiano-pollentina* evokujú naďalej asociácie šťastia a „zlatej doby“. Toto šťastie má bakchicko-idylický obsah zakorenený v plnosti a hojnosti pôžitku a pokoja. To podporuje aj výskum A. Provoosta v ranokresťanskom prostredí katakomb S. Pietro e Marcellino v Ríme, datovaných do rokov 280-320 po Kr. Komplexnou analýzou fresiek a náhrobných kameňov štatisticky vyhodnotil tematiku a výpovednú hodnotu tzv. „silových polí“ malieb v komparácii s lampami a sklom, nájdenými v katakombách (Provoost 1986, 152). Medzi ním identifikovanými siedmimi „silovými poľami“ fresiek ranokresťanských katakomb prekvapivo prevládala idylicko-bukolická tematika nad biblicko-cirkevnými motívmi: až 96,34% ku 53,65%. Absolútne dominovali témy domovej a záhradnej dekorácie (90,24%): najviac florálna dekorácia, girlandy, dekoratívne motívy, vazy; explicitne bukolické témy (59,75%): najviac pastieri, scény hostiny, géniovia-eróti; prírodné témy (39,02%): vtáci, holuby. Všetko evokuje šťastný život a jeho vyjadrenie je evidentné v bukolicko-idylickom habite a iných „silových poliach“ súborov fresiek, najmä biblických. To poukazuje na existenciu fenoménu interferencie, či interakcie teda tzv. *spontánnych umeleckých asociácií* (De Bruyne 1969, 29–159). Biblické scény nemajú primárne katechetický či exegetický charakter, sú skôr biblickými idylami. Daniel, Noe a Jonáš sú zobrazovaní mnohokrát v postavení orantov, Mojžiš, Kristus a iní proroci zasa ako filozofi. Teda aj v pomerne kresťanskom prostredí predkonštantínovského Ríma, kresťania plynule a spontánne využívali na prejavy svojho nového náboženstva

v umeleckom jazyku staré spôsoby a vzorce zobrazovania a symbolizovania i koncepcie architektúry maľby. Tieto evokovali, odhliadnuc od nových biblických námetov, stále niečo klasické: starú rímsku *pietas*, helenistickú *ataraxiu*, bukolický pokoj a akúsi *salus familiae*. Zmenil sa len zdroj – už nie magické a apotropaické symboly, nie *pax Augusti*, nie bakchická *exstasis*, či harmónia s prírodou, ale viera v Ježiša Krista, ktorá prináša večný život ako život pravej hojnosti, šťastia a blaženosti.

A. Provoost svoje hypotézy z pozorovania fresiek a náhrobných kameňov overoval aj na hnutelných artefaktoch, konkrétne na lampách a skle. Na 257 skúmaných lampách typu 5-8 severostredomorskej skupiny z katakomb S. Pietro e Marcellino v Ríme nachádzame prekvapivo až 47,47% idylicko-bukolických motívov a najviac čisto dekoratívnych – rozeta (20 x), geometrické vzory (11 x) (*Provoost – Vaes – Pelsmaekers 1983, 84–89*). K nim treba pripočítať širokú paletu zvierat rôzneho druhu, miery domestikácie a exotiky, resp. požívateľnosti. Pritom aj tie aplikovateľnejšie na kresťanskú ideu v duchu Origenovských alegórií charakterov (*Lurker 1999, 325*), či akrostichonov ako ryba, alebo jasných kristologických symbolov ako baránok, či lev, sa nachádzali kvantitou medzi ostatnými.⁶ V dobe produkcie týchto lúčok na území Ríma, resp. jeho okolí od konca 3. stor. do začiatku 5. stor. po Kr. by sme očakávali väčšiu prevahu ranokresťanských motívov. Obsahová ekvivalencia a pestrosť motívov (napr. slon, morský koník, mušľa, jeleň) v tomto podzemnom kresťanskom prostredí nedáva vyznieť explicitne ich vnútornej symbolickej hodnote. Taktiež neumožňuje ich jednoduchú interpretáciu ako kresťanské (napr. ryba, baránok = Ježiš Kristus), skôr v súlade s vyššie uvedenými zisteniami A. Provoosta sa dajú považovať všeobecnejšie len za idylické. Na druhej strane, výrazne kresťanské konotácie na lampách majú chrismon (až 49 x), monogram kríža (33 x) a kríž (17 x). Tieto symboly výrazne identifikovali nositeľa s kresťanstvom, pričom nie je možné vylúčiť, že aj ryba na lampe ako známe akrostichon ICHTYS, bola u nositeľa už asociovaná s Kristom, resp. baránok, či holub, no kresťanský obsah v tomto prípade závisel od užívateľa nie z motívu samotného.

Na základe vyššie uvedeného textu by sme mohli hovoriť o dvoch cestách

⁶ A. Provoost uvádza nasledovné: ryba (9x), zajac (8x), mušľa, pes, kôň, delfin, holub (po 7x), jeleň (5x) baránok (3x), lev (2x), morský koník (2x), hovädzí dobytok (1x) a slon (1x) (*Provoost 1986, 169–170, tab. 3, 152*).

vnímania vývoja symbolov na lampách v 1.-3. stor. po Kr. v korelácii s nástupom východných kultov, kresťanstva a politickým vývojom v Rímskej ríši:

1. polysymboličnosť – zmysel závisí od subjektu (užívateľ) nie objektu (lampa s motívom) a teda jeden motív môže mať súčasne viacnásobný symbolický odkaz
2. preopodstatnenie symbolu – vyprázdnenie, odcudzenie a nové naplnenie – objekt stráca jasný všeobecne platný význam, spoločný pre väčšinu subjektov.

Zvieracie motívy lúč typy *astigiano-pollentina* (Loeschke IC) sú prevažne asymbolické. Nadväzujú na predošlý typ Loeschke IB, kde je prítomná pestrá variabilita druhov zvierat. Sú akoby vystrihnuté zo scenérie divkej prírody, či domestikované úžitkové zvieratá v akcii: vták na halúzke, pelikán, bocian, kohút, skákajúci jeleň, somár a pes, útočiaci cap, koza, či čupiaci zajac. Okrem týchto zvierat objavujú sa ako relikty náboženskej a politickej propagandy julsko-klaudijskej dynastie symbolické a bájne zvieratá – najmä tzv. orol apoteózy (na glóbe so zväzkom bleskov a palmovou ratoľšťou v zobáku), orol s vencom v zobáku, lev, grif, či exotické zviera – dvojhrbá ľava. Tieto motívy sa prelínajú chronologicky s motívmi typu Loeschke IC, resp. motívmi *astigiano-pollentina*, ktoré opúšťajú, čiastočne preberajú i vytvárajú nový zvierací obrazový repertoár. K tomuto typu patria: delfín, plávajúci doľava, ryba plávajúca na vode (resp. vo vode) doprava, medveď skákajúci doprava, baran skákajúci doprava, had a krokodíl a konská hlava. K nim sa len v Panónii pridružili tri špecifické motívy: pes napádajúci zajaca, koza na zadných žerúca zo stromu, a pes, žerúci chlieb (*Iványi 1935*, tab. IX : 1,4,5,7). Vodné živočíchy reprezentujú len delfín a ryba. Obe zvieratá sú na/vo vode, čo je novinkou. Ryba, typu sladkovodného kapra, ktorý M. C. Gualandi-Genito nazýva „*Carpa Galitziana*“ (Galský kapor) je úplne novým objektom, bez paralely na skorších typoch lúč typy Loeschke IA a IB (*Gualandi-Genito 1986*, 128). Ryba spolu s delfínom sú v kvantitatívnych koreláciách jedny z najhojnejšie zastúpených v nálezovom fonde.⁷ Delfín sa objavuje najčastejšie v žánrových, až „hravých“ kompozíciách, buď obtočený okolo kotvy, alebo

⁷ Spomedzi ostatných zvieracích motívov sa vyskytuje delfín v Taliansku 14,8 %, v Récii 15,1 % a v Panónii 12,7 %, ryba v Taliansku 10,4 %, v Récii 11,2 % a v Panónii 9,6 %.

vesla, alebo trojzubca, ale dvaja, či štyria spolu, alebo s jazdiacim Amorom, či Nereidou, príp. kompozícia dvoch delfínov smerom ku kotve. Prídavné atribúty sú mytologické, resp. idylické. Oproti rybe vo vlnách predstavuje skôr mytologický atribút, alebo sprievod boha morí Neptúna. Na type lúčok Loeschke IC je len v jednoduchej polohe so zdvihnutým chvostom a plávajúcim na vode a skôr nadväzuje na žánrové stvárnenia na lúčok typu Loeschke IA. Ryba na lúčok cisárskej doby sa objavuje najmä v skupine „*frutti de la mare*“ – iných morských tvorov a nemá iný význam, len zobrazenie bežného ľudového jedla, resp. morskej scenérie. Zvyčajne sa nachádza v koši s chlebom, s vtákmi, alebo inými morskými živočíchmi (chobotnica, úhor) (*Deneauve 1969*, 219, tab. XCIX: 1097; *Loeschke 1919*, 416, tab. XI: 659–661). Podobne je to aj na freskách a mozaikách, alebo strieborných tácní s rybami a morskými živočíchmi (tzv. „*Fischplatten*“). Niekedy sa na lúčok vyskytujú úplne špeciálne druhy ako polyp, morský úhor, alebo súbor rýb (*Goethert-Polaschek 1985*, 265, tab. 71: M.212 morský úhor, tab. 48: M.213 sépia + 2 ryby). Od 1. pol. 3. do 4. stor. je na rímskych lúčok z gréckeho prostredia mimoriadne obľúbený motív dvoch rýb spojených pútkom, čo má jasné rybolovské konotácie (*Broneer 1930*, 266, tab. XIX: 1279–1286; *Perlzweig 1961*, tab. 20: 944–964). Kým delfín má skôr mytologický nádych (trojzubec, kormidlo, kotva), iné ryby a morské živočíchové sú vytrhnuté z prirodzeného vodného prostredia k dekoračnému účelu, či jednoducho odkazujú na morskú, či riečnu scenériu. Na lúčok typu Loeschke IC sa ryba s delfínom „dostávajú“ na vodu, čo sa dá vysvetliť aj ako profanácia symbolu. Ryba mala v staroveku samozrejme aj určitú symbolickú hodnotu. Niekde predstavovala božstvá (napr. fénický Dagon – človekoryba, pozri *Furtwängler 1900*, 72, tab. XV: 37,38 Dagon, 71–72, tab. XV: 33, 39 Poseidón), alebo obetný dar (napr. na starovekej Thére) (*Marinatos 1987*, 38, obr. 18–19), alebo posvätné jedlo kňazov (pri kulte bohyně Atargatis) (*Buchberger 1932*, 20). V cisárskom období dominovali tiež hlavne dekoratívne zobrazenia špecifikovaných morských živočíchov a rýb, ktoré vyplňali obrovské plochy mozaík, či fresiek (*Palombi 1950*, 425–455). Aj morské mytologické thiasy s morskými božstvami a poddanými „rybami“ sú ladené žánrovo, nie epicky. Symbolický a apotropaický význam mali najmä tzv. phallosryby, alebo ithyfalickí rybári, zvlášť Pygmejci (*Engemann 1969*, 991; *Levi 1947*, tab. 4c). Ryby a iné morské živočíchové v sepulchrannom umení sprevádzajú duše do prístavov blažených, alebo na

náhrobkoch spolu s chlebbi, či s inými zvieratami predstavujú aj jedlo pre hostinu s mŕtvymi, alebo samotné jedlo blažených (Engemann 1969, 998).

V kresťanskom prostredí ryba nepredstavovala nejaký osobitný kultovonáboženský predmet, ale získala nový symbolický obsah. J. Engemann formuloval základnú a prezieravú zásadu nazerania na problematiku „kresťanskosti“, či „pohanskosti“ motívu ryby v cisárskom období: „*samotne na základe použitia motívu ryby nemôže byť žiadna pamiatka cisárskej doby vnímaná ako kresťanská*“ (Engemann 1969, 992–993) a dopĺňa v duchu F. J. Dölgera – „*Zobrazenia jednotlivých rýb alebo delfínov, dvoch rýb ako znaku zverokruhu, alebo ryby a delfínov vedľa kotvy alebo trojzubca, alebo obvinutých okolo nich, musia sa teda najskôr vnímať práve tak ako pohanské, ako sú stojaci rybári s udicou, ryby chytajúci Eróti, jazdci na delfínoch, rybie vrše a podobné. Iba na základe kresťanských sprievodných textov, alebo motívov môžu byť takéto zobrazenia chápané ako kresťanské* (Engemann 1969, 1084; Dölger 1943, 253–274). F. J. Dölger do tejto kategórie zaraďuje aj „*lampy z rímskych táborov, ktoré nesú obraz ryby*“ (Dölger 1943, § 19, 110). Z kresťanských zdrojov symboliky ryby spomínajú synoptické evanjeliá ľudí ako ryby, ktoré majú byť ulovené Kristovými apoštolmi ako „*rybármi ľudí*“ (Mt 4,19; Mk 1,17; Lk 5,10). Túto tému rozvíjali ďalej cirkevní otcovia, najmä Klement Alexandrijský koncom 2. stor. po Kr. v diele *Paedagogus* (Clem. Pead. VIII.247–684.), ale aj Tertullián v dielach *De resurrectione carnis* (Ter. R.C. II.791–886) a *De baptismo* (Ter. De bapt. I.1197–1224). Symbol ryby vytiahnutej z mora, znamenal vynorenie pokrsteného z krstného kúpeľa, ktorý zasa symbolizoval „more“, teda vody smrti a zároveň vody života. Koncom 2. stor. máme tak dosvedčené chápanie kresťanského krstu ako rybolovu a symbolické pomenovanie pokrstených ako ryby. F. J. Dölger cituje Klementov Hymnus na Krista: „*Rybár smrteľných, ktorí sa nechajú zachrániť z mora zloby, ty ktorý sväté ryby zlákaš sladkým životom z nepriateľského prílivu.*“ (Eizenhöfer 1960, 57). Podobne píše Tertullián v diele *De baptismo* z rokov 198–200 po Kr.: „*Sed nos pisciculi secundum ιχθύν⁸ nostrum Iesum Christum in aqua nascimur nec aliter quam in aqua permanendo salvi sumus.*“ Tertullián avšak posúva symboliku ryby aj na samého Krista, keďže v samotnom latinskom texte použije grécke slovo ιχθύν, a teda naráža na skutočnosť, že

8 „*Ale my rybičky podľa našej ryby Ježiša Krista sa rodíme vo vode a práve tak ako zotrývame vo vode sme nažive.*“ (Ter. De bapt. PL 1,1198)

ryba sa už minimálne v grécky hovoriacom svete a v severnej Afrike chápala ako akrostichon Krista.⁹ Jednými z najstarších dokladov nápisu IXΘYC sú *sgraffito* z Priscilliných katakomb a náhrobná stéla Licinie Amiaty v Museo di Terme v Ríme s nápisom IXΘYC ΖΩΝΤΩΝ popri DM s vencom a dvoma rybami obrátenými hlavou ku kotve. Obe sú datované do zač. 3. stor. po Kr. (Sauser 1970, 36–37, obr. 1). Tretie vnímanie symboliky ryby je dokumentované na tzv. Aberkiovom nápise z Hierapolisu, datovaného ante 216 po Kr., kde „veľká a čistá ryba“ odkazuje na Krista v Eucharistii (Dölger 1922, 457). Imanentný vzťah veriaceho v Krista a ryby je možné vyčítať z Nového zákona, ale symbolický vzťah Krista a ryby je úplné novum a „rybí antityp“¹⁰ Mesiáša nepozná ani Starý zákon. F. J. Dölger považuje za pravdepodobné, že označenie Eucharistie ako požívanie veľkej ryby podľa Aberkiovho nápisu mohlo vzniknúť ako opozícia vzhľadom na jedenie svätej ryby v obradoch mystérií sýrskeho kultu bohyně Atargatis (Dölger 1910, 139). Teda primárnym kresťanským obsahom symbolu ryby by bol eucharistický. Výraznejšie argumentoval F. Cumont: „*Asi by sa nikdy nebolo dostalo na výnimočné, ba urážlivé porovnanie Spasiteľa s rybou, keby nebola ryba od starších čias v Sýrii božsky uctievaná. Hra písmen je následok, nie príčina obrazu.*“ (Cumont 1914, 850). F. J. Dölger však nezistil žiadne božské uctievanie ryby, alebo význam ryby ako symbol božstva v Sýrii a ani pohanské predlohy tzv. IXΘYC-nápisov na dverách v Sýrii sa neobracajú na syna bohyně Atargatis IXΘYC, ale na Hérakla. Argumentuje, že „*antický symbol šťastia – ryba bol vytlačený cez kresťanský chápanú rybu = Krista po často vykonávanom zvyku kresťanskej misie.*“ (Engemann 1969, 1088–1089). Teda symbolika ryba-Kristus vzniká ako opozícia voči antickému poňatiu ryby ako symbolu života. J. Engemann sa správne pýta, konštatujúc že chýba imanentný vzťah medzi Kristom a obrazom ryby, „*ktorý by mal mať pre Krista nejaký z mnohých v pohanskom prostredí prítomný význam symbolu ryby.(...) o čo lepšie však spoznáваме, že už v prostredí raného kresťanstva sa všestranne používali zobrazenia ryby, o to ťažšie je pochopiteľné, ako mohla vzniknúť vlastná symbolika ryby, bez toho, žeby predtým vznikol chýbajúci vzťah medzi Kristom a rybou cez akrostichis IXΘYC.*“ (Engemann 1969, 1090–1091). Prikláňa sa k hypotéze, že nie

⁹ Nominatív slova je Ιχθύς, lat. prepis *ICHTHYS* – Iesus **C**hristos, Theou **H**yios, **S**otér

¹⁰ *Antitypus* je označenie zavedené bádateľmi v 18. stor. Označuje osobu alebo vec, ktorá je predobrazom alebo symbolom, napr. postava alebo udalosť v Novom zákone predobrazená v Starom zákone (Collins Dictionary 2010).

obraz, ale akrostichis IXΘYC je prvotným východiskom a počiatkom pre symboliku ryby ako Krista. Z daného výpočtu trojakej možnej symboliky ryby v ranokresťanskom prostredí môžeme usúdiť, že k prepodstatneniu symbolu, teda k jeho pokresťančeniu, prišlo až v priebehu 2. pol. 2. stor. po Kr. Vtedy vzniká akrostichis IXΘYC a cez neho ryba začína symbolizovať Ježiša Krista (*Spitzing 1989, 121; Deichmann 1983, 171*).

Za vyobrazenia, resp. predmety s ranokresťanskou symbolikou ryby možno považovať na základe vyššie spomenutých úsudkov len tie, ktoré túto špecifickú symboliku dokazujú, resp. naznačujú aplikáciou týchto, starším výskumom precizovaných parametrov (*Dölger 1943, § 22, 144–151; Engemann 1969, 1084*):

- pridanie Kristovho mena alebo jeho iniciálií IX
- pridanie akrosticha IXΘYC
- pridanie christogramu
- pridanie kríža, dvojitého kríža, či krížokotvy
- pridanie scény, alebo predmetu s čisto kresťanským motívom

Na základe týchto premís treba citlivo vnímať aj motív sladkovodného kapra na vode a delfína na vode na lampách z produkcie *astigiano-pollentina*. Hľadiac cez túto prizmu neobstoja opakované i keď „hypotetizujúce“ tvrdenia T. Kolníka, že lampy s motívom ryby a kotvy z Gerulaty z 1. pol. 2. stor. po Kr. sú azda „najstaršie nálezy zo Slovenska zdobené motívmi starokresťanskej symboliky...“ (*Kolník 2001, 71; Kolník 1984a, 87; Kolník 1984b, 36–37*). Z daného motívu ryby na lampách typu Loeschcke IC produkcie *astigiano-pollentina* sa nedá všeobecne vypovedať a verifikovať, či jeho symbolický obsah je ranokresťanský. Skôr opačne sa dá negatívne prejudikovať, že najpravdepodobnejšie má rímske pohanské, resp. len dekoračné korelácie, čo nám vyplýva z týchto okruhov argumentov:

1. kontext s motívmi lúčok produkcie *astigiano-pollentina* a ich masová produkcia
2. vnímanie ryby v cisárskom období
3. charakter a počiatky ranokresťanskej symboliky ryby

Motívy lúčok produkcie *astigiano-pollentina*, datované do poslednej tretiny 1. stor. a 2. stor. po Kr., podľa vyššie uvedenej analýzy majú

jasne preukázateľné bakchické, prírodno-idylické a pohanské kultovo-náboženské konotácie. V obmedzenom repertoári motívov (19) sa prejavujú reminiscentujúce náznaky kultu Génia Augusta, resp. augustovskej *aetas aurea* (horiaci oltár a dve fakle, dubová halúzka so žaludom). Rovnako sú prítomné symboly, alebo atribúty dionýzovských mystérií (masky na trojnožke i bez, s thyrsom, syrinx, kyjakom, s rohom hojnosti, ovenčený kratér, kalich na nôžke, herec s pričňami). Pohanské božstvá a mytologické bytosti (Luna, Pegas, Amor) sú zastúpené len skromne. Naopak početné zvieracie motívy silne evokujú idylku prírody. Kontext a masová produkcia sú prvými argumentmi, že motív ryby zo skupiny lúčok typu *astigiano-pollentina* nič nevypovedá o svojom kresťanskom charaktere a teda nie je dôkazom raného kresťanstva na Slovensku.

Ryba v cisárskom období v pohanskom prostredí od konca 1. stor. pred Kr. až do 5. stor. po Kr. prevažne nemala žiaden symbolický charakter. Dominovala jej dekoratívna funkcia, vyplňala plochy, či geometrické polia na mozaikách a freskách, oživovala vodu, bola obrazom obživy, jedla a teda v sekundárnej pozícii doplňovala obrazy morskej idylky, či žánrových zobrazení jedál. V kontúrach fallu mala pravdepodobne aj apotropaickú funkciu, ako všeobecný symbol šťastia a života. Symbolický význam mala ako súčasť morských thiasov v sepulkrálnom umení, ktoré sprevádzali nebožtíka na ostrovy blažených. V kultoch mimo oficiálneho štátneho náboženstva mala charakter jedla mystov (thrácky jazdec), resp. obetného daru (kult Matres, púnskeho Saturna), alebo súvisela s mytologickými príbehmi, reprodukovanými v obradoch mystérií (Isis, Dionýzos), no nestelesňovala božstvo a nemala špeciálny božský charakter. Preva ha asymbolického (bežného) chápania ryby nad symbolickým, preva ha dekoratívnej funkcie nad symbolickou v cisárskom období je tretím argumentom pre výrazné spochybnenie motívu ryby na lampách typu *astigiano-pollentina* ako kresťanského.

Záver

Motívy ryby na lampách, resp. lampy jednoznačne identifikovateľné ako kresťanské, a aj to len s pomocou ďalších výrazných ranokresťanských symbolov, sa vyskytujú prevažne až v 4.-6. stor. Datovanie počiatkov používania kresťanskej symboliky ryby do 2. pol. 2. stor. po Kr. a jej následné rozšírenie v pohrebnom umení v 3. stor. po Kr. jasne spochybňuje

skutočnosť, že motív ryby na lampách typu *astigiano-pollentina* by mohol byť kresťanský, keďže bol vytvorený za čias Fláviovcov a šírený masovo. Obraz ryby tak nie je sám zo seba kresťanským symbolom, ale len na základe tzv. identifikantov = nositeľa, textu, kontextu, či prídavných znakov. Ak vezmeme do úvahy popri vyššie uvedených ikonografických argumentoch ešte aj nálezové okolnosti a datovanie nami skúmanej lampy z Gerulaty, jej ranokresťanský charakter je výrazne spochybnený, ak nie vylúčený.

Mgr. Tomáš Krampl
Mladoboleslavská 1
902 01 Pezinok
tkrampl@ba.ecclesia.sk

Antickí autori

Clem. Pead - Klement Alexandrijský, *Paedagogus*.

Ter. R.C. - Tertullián, *De resurrectione carnis*.

Ter. De bapt. - Tertullián, *De baptismo*.

Literatúra

Abram-Stern, E. 1989: Die römischen Lampen aus Carnuntum. Wien 1989.

Broneer, O. 1930: Terracotta Lamps. Corinth. Results of Excavations IV, 2. Cambridge 1930.

Buchberger, M. 1932: Lexikon für Theologie und Kirche IV, Freiburg im Breisgau 1932.

Collins Dictionary 2010. Collins English Dictionary. Copyright HarperCollins Publishers: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/antitype> [Prístup: 16. júna 2021]

Cumont, F. 1914: Ichthys 1. In: Paulys Realencyklopädie des klassischen Altertumswissenschaft IX/1. Stuttgart 1914, 844–850.

De Bruyne, L. 1969: Le peinture cemeteriale constantiniene. In: Akten des VII. internationalen Kongresses für christliche Archäologie. 5.-11. September 1965. Trier. Studi di antichità cristiana 27, 1969, 29–159.

Deichmann, F. W. 1983: Einführung in die christliche Archäologie. Darmstadt 1983.

Deneauve, J. 1969: Lampes de Carthage. Paris 1969.

Dölger, F. J. 1910: IXΘYC I. Das Fischsymbol in frühchristlicher Zeit. Religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen. Rom 1910.

Dölger, F. J. 1922: IXΘYC II. Der heilige Fisch in den antiken Religionen und im Christentum. Münster 1922.

Dölger, F. J. 1943: IXΘYC V. Die Fisch-Denkmäler in der frühchristlichen Plastik, Malerei und Kleinkunst. Münster 1943.

Eizenhöfer, L. 1960: Die Siegelbildvorschläge des Clemens von Alexandrien. Jahrbuch für Antike und Christentum 3, 1960, 51–69.

Engemann, J. 1969: Fisch, Fischer, Fischfang. In: Reallexikon für Antike und Christentum 7. Stuttgart 1969, 959–1097.

Furtwängler, A. 1900: Die antiken Gemmen. Geschichte der Steinschneidekunst im klassischen Altertum I-II. Leipzig-Berlin 1900.

Goethert-Polaschek, K. 1985: Katalog der römischen Lampen des Rheinischen Landesmuseums Trier. Mainz 1985.

Gualandi-Genito, M.C. 1983: Le lucerne romane dal territorio nella prima e media età imperiale. Bene culturali nel Trentino 4. Contributi all'Archeologia. Trento 1983.

Gualandi-Genito, M.C. 1986: Le lucerne antiche del Trentino. Patrimonio storico e artistico del Trentino. Trento 1986.

Hübener, W. 1963: Eine Studie zum römischen Gräberfeld von Faimingen, Kr. Dillingen (Donau). In: Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 10, 1963, 45–48.

Iványi, D. 1935: Die pannonischen Lampen. Dissertationes Pannonicae II/2. Budapest 1935.

Kolník, T. 2001: Kontakty raného kresťanstva s územiai strednej Európy vo svetle archeologických a historických prameňov. In: Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia III-IV. Bratislava 2001, 51–92.

Kolník, T. 1984a: Včasnokresťanské motívy v archeologických nálezoch na Slovensku. In: Zborník prác Ľudmile Kraskovskej. Bratislava 1984, 82–90.

Kolník, T. 1984b: Rímske a germánske umenie na Slovensku. Bratislava 1984.

Krampl, T. 2004: Ikonografická analýza ranokresťanských pamiatok z územia Slovenska (motív ryby, kotvy a Passio Domini). Diplomová práca. Trnava 2004.

Kraskovská, L. 1976: The Roman Cemetery at Gerulata. BAR Supplementary Series 10. Oxford 1976.

Leibundgut, A. 1977: Die römischen Lampen in der Schweiz. Bern 1977.

Levi, D. 1947: Antioch Mosaic Pavements 1/2. Princeton 1947.

Loeschcke, S. 1919: Lampen aus Vindonissa. Zürich 1919.

Lurker, M. 1999: Slovník biblických obrazů a symbolů. Praha 1999.

Marinatos, N. 1987: Kunst und Religion im alten Thera. Zur Rekonstruktion einer bronzezeitlichen Gesellschaft. Athen 1987.

Palombi, A. 1950: La fauna marina nei mosaici a nei dipinti pompeiani. In: Pompeiana. Napoli 1950, 425–455.

Perlzweig, J. 1961: Lamps of the Roman period. The Athenian Agora. Results of excavations VII. Princeton 1961.

Provoost, A. – Vaes, J. – Pelsmaekers, J. 1983: De materiele cultuur van de eersten christenen. Leuven 1983.

Provoost, A. 1986: Das Zeugnis der Fresken und Grabplatten in der Katakomba S. Pietro e Marcellino im Vergleich mit dem Zeugnis der Lampen und Gläser aus Rom. Boreas 9, 1986, 152–172.

Sausser, E. 1970: Fisch. In: Kirschbaum, E.: Lexikon der christlichen Ikonographie. Rom 1970, 35–39.

Schnurbein, S. 1971: Die Lampen des Gräberfeldes von Regensburg. Bayerische Vorgeschichtsblätter 36, 1971, 258–282.

Spitzing, G. 1989: Lexikon byzantinisch-christlicher Symbole. München 1989, 120–122.

RÍMSKE KAMENNÉ PAMIATKY OBJAVENÉ V KORYTE DUNAJA

Eudovít Mathédesz

Abstrakt: *Dunaj na území dnešného Slovenska tvorí 178 km dlhý úsek. Pri bagrovaní koryta sa objavujú aj archeologické nálezy. Najčastejšie nachádzame zbrane, súčasti výstroja a výzbroja. Na slovenskom úseku Dunaja doposiaľ poznáme tri lokality, kde boli priamo v koryte rieky objavené rímske kamenné pamiatky.*

Kľúčové slová: *rímske kamenné pamiatky, Dunaj, Zlatná na ostrove, Iža-Leányvár, Patince*

Slovensko je jedna z krajín, ktorou preteká Dunaj a to v dĺžke 178 km. Rimania pri stanovení hraníc svojej ríše radi využívali prírodné prekážky, predovšetkým toky riek alebo púšte. Dunaj v období antiky tvoril takúto prirodzenú prekážku medzi rímskym a germánskym svetom.¹

Pri bagrovaní koryta rieky Dunaj sa objavujú aj archeologické nálezy. Najčastejšie sú to zbrane, rôzne súčasti výstroja a výzbroje (*Ratimorská* 1980, 227–228; *Turčan* 1997, 79–83; *Turčan* 1999, 73–84; *Nevizánsky – Trugly* 2003, 141; *Bartík – Trugly* 2006, 45–54). Z tohto úseku Dunaja poznáme aj tri lokality, z ktorých sa vytiahli rímske kamenné pamiatky.

Zlatná na Ostrove

Pri Zlatnej na Ostrove vylovili z Dunaja votívny oltár (Obr. 1). Na oltári sa zachovalo jednoduché architektonické členenie. Časti podstavca na obidvoch stranách boli odlomené. V staršej literatúre je uvedené, že nápis na oltári je poškodený a nečitateľný (*Harl – Lőrincz* 2002, 32, kat. 31; lupa 4737). Pri návšteve Komárna a okolitých lokalít, z ktorých pochádzajú rímske kamenné pamiatky², sme mali možnosť vidieť a odfotografovať spomenutý oltár. Oltár dnes je uložený v Lapidáriu Podunajského Múzea.

¹ Aj touto cestou chcem poďakovať PhDr. Jaroslave Schmidtovej za cenné rady a jazykovú korektúru.

² Dňa 23.5.2016 Péter Kovács, Miklós Pataky, Ádám Novotnik a Eudovít Mathédesz navštívili Hurbanovo, Semerovo, Želiezovce a Komárno.

Na značne poškodenom povrchu sa čiastočne dal rozpoznať šesťriadkový nápis. Péter Kovács v roku 2016 publikoval v zborníku *Studia Epigraphica Pannonica* novú interpretáciu čítania nápisu (Kovács 2016, 59–62), ktorá je nasledovná:

Herculi / Invict[o] / Aurel(ius) M[a]/
ximus [m] / il(es) leg(ionis) I ad(iutricis) /
v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito)

Z nápisu sa dozvedáme, že vojak prvej pomocnej légie Aurelius Maximus dal postaviť oltár neporaziteľnému Herkulovi. Kult Herkula bol rozšírený medzi vojakmi od panovania cisára Commoda (Kovács 2016, 60; *Mathédesz* 2020, 66). Oltár je datovaný do prvej polovice 3. stor. po Kr (Kovács 2016, 61).

Iža

V roku 1971 pri Leányvári na 1760 kilometri asi 260-300 metrov od dnešného severného brehu v hĺbke 4-6 metrov bager údajne narážal na prekážku, ktorú tvorila hladká kamenná stena (Kolník 1978, 165). Neskôr sa v blízkosti náleziska potopil motorový čln. Privolaní potápači skonštatovali, že čln bol prednou časťou vkliesnený pod šikmú kamennú stenu. Pod vodou videli veľkú mramorovú tabuľu, opracované kamene a sarkofágy. (Kolník 1978, 165). Dňa 30. novembra 1971 vytiahol bager počas bagrovania dunajských nánosov kamenné pamiatky a železné kotvy (Kolník 1977, 170; Kolník 1978, 165). Podľa opisu T. Kolníka to

Obr. 1. Votívny oltár zo Zlatnej na Ostrove venovaný Herkulovi. Foto: Autor.

Obr. 2. Votívny oltár z Iže zasvätený Jupiterovi. Foto: Autor.

Obr. 3. Vrchné ukončenie väčšej náhrobnej stavby v tvare píniovej šišky. Foto: Autor.

bol votívny oltár, dve kamenné hlavice v tvare píniovej šišky a jedna celá a jedna rozlomená železná kotva. Dva väčšie kamenné kvádre bagrista hodil naspäť do vody. Predmety zachránil O. Boršoš a v roku 1976 získal nálezy zásluhou M. Duška Archeologický ústav SAV v Nitre (*Kolník 1977*, 170–171; *Kolník 1978*, 165).

Votívny oltár je členený na niekoľko častí (Obr. 2). Podstavec oltára je jednoducho členený, na pravej strane poškodený a časť z neho je odlomená. Driek s päťriadkovým nápisom sa zachoval v relatívne dobrom stave. Niektoré písmená sú mierne erodované. Nad nápisovým poľom je jednoducho členená rímsa, ktorá je na ľavej strane odlomená. Poškodenie v hornej aj dolnej časti mohlo vzniknúť počas vyťahovania z vody. Oltár bol pravdepodobne rýchlo zanesený nánosom piesku, ktorý ochránil päťriadkový votívny nápis, ktorý je nasledovný:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / L(ucius) Valer(ius) / Chryso / gonus / v(otum)
s(olvit) l(ibens) m(erito)

V preklade: *Jupiterovi Najlepšiemu a Najvyššiemu. Lucius Valerius Chrysgonus svoj slub rád a podľa zásluhy splnil.*

Oltár je datovaný do 2. storočia. Dnes je uložený v Lapidáriu Podunajského múzea (Harl – Lőrincz 2002, 41, kat. 45; lupa 4748).

Spolu s votívnym oltárom boli vytiahnuté aj dve vrchné ukončenia väčšej náhrobnej stavby v tvare štylizovanej píniovej šišky (Obr. 3). Obe zakončenia sú umiestnené na štvoruholníkovej báze (Kolník 1977, 171; Kolník 1978, 165). Podobné vrchné ukončenie poznáme napríklad z Aquinca (Erdélyi 1974, 74, 195, 77. kúp; Kiss 1987, 41, kat. 152, Taf. 66.1) alebo z Adony (Erdélyi 1974, 74, 195, 78. kúp; Kiss 1987, 50, kat. 4, Taf. 79.4).

Podobné píniové šišky sú datované do 2. respektíve 3. stor. po Kr. Vrchné ukončenie väčšej náhrobnej stavby v tvare píniovej šišky som videl v Rímskom a národopisnom múzeu Kelemantia v Iži.

Patince

Počas nízkeho stavu vodnej hladiny Dunaja na 1757 km sa našiel v pobrežnom štrku fragment náhrobnej platne (Cheben 1982, 93; lupa 12938). Na stéle sa zachovala iba ľavá dolná časť nápisového poľa, ktoré bolo ohraničené lištovým orámovaním. Z nápisu sa zachovali dva neúplné riadky. Písmená v druhom riadku sú ťažšie čitateľné.

Nápis môžeme doplniť nasledovne:

----- / Iul[ius? ---] / vet[(eranus) ---]

Fragment náhrobku je uložený v Lapidáriu Podunajského múzea.

Obr. 4. Fragment náhrobnej stély objavený v Patinciach. Foto: Autor.

Záver

Kamenné pamiatky z doby rímskej často nachádzame v sekundárnej polohe, kedy boli využité ako stavebný materiál. Keďže rímske sídla boli v blízkosti Dunaja, ktorý bol hraničnou riekou, nachádzame pamiatky priamo v rieke, predovšetkým pri bagrovaní nánosov a štrkov. Zo slovenského úseku Dunaja poznáme doposiaľ tri lokality, kde sa priamo v koryte Dunaja našli

rímske kamenné pamiatky. Skupina kamenných pamiatok neďaleko Iže môže svedčiť o pevnosti či prístave na ľavom brehu Dunaja. Podobný nález je doložený na lokalite Bölcske (Gaál 2003, 11–32). V súvislosti s nálezmi kotiev spolu s nákladom kamenných pamiatok predpokladáme potopenie lode s nákladom (lokalita Iža, poloha Leányvár).

Mgr. Ludovít Mathédesz
Múzeum mesta Bratislavy
Radničná 1
81518 Bratislava

Žitnoostrovské múzeum v Dunajskej Strede
Múzejná 2, 92901 Dunajská Streda
lmathedesz@gmail.com

Literatúra:

Bartík, J. – Trugly, S. 2006: Dva bronzové meče z riečnych tokov. In: Zborník Slovenského národného múzea C, Archeológia 16. Bratislava 2006, 45–54.

Erdélyi, G. 1974: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974.

Gaál, A. 2003: Die Forschungsgeschichte der Schiffslände von Bölcske. In: Szabó, Á. – Tóth, E. (eds.): Bölcske Römische Inschriften und Funde. Budapest 2003, 11–32.

Harl, F. – Lőrincz, B. 2002: Rímske lapidárium Bašta VI. Komárno. Komárno – Wien 2002.

Cheben, I. 1982: Záchranný výskum v Patinciach. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1981. Nitra 1982, 93–95.

Kiss, Á. 1987: Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn. Budapest 1987.

Kolník, T. 1977: Rímske nálezy z Dunaja pri Iži. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1976. Nitra 1977, 170–171.

Kolník, T. 1978: Nález rímskych predmetov v Dunaji pri Iži. Archeologické rozhledy 30, 1978, 165–171.

Kovács, P. 2016: Feliratos oltár a révkomáromi múzeum lapidáriumában. In: Studia Epigraphica Pannonica Vol. VII. Budapest 2016, 59–62.

Mathédesz, L. 2020: Római kőemlékek a Csallóközben. In: Spravodaj Múzea – Múzeumi Híradó XXV. Dunajská Streda 2020, 51–80.

Nevizánsky, G. – Trugly, S. 2004: Meč s jazykovitou rukoväťou z Komárna. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2003. Nitra 2004, 141.

Ratimorská, P. 1980: Archeologické prieskumy a nálezy v okrese Komárno. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1978. Nitra 1980, 226–228.

Turčan, V. 1997: Stredoveký meč vybagrovaný z Dunaja. In: Zborník Slovenského národného múzea XCI, Archeológia 7. Bratislava 1997, 79–83.

Turčan, V. 1999: Nálezy vybagrované z Dunaja. In: Zborník Slovenského národného múzea XCIII, Archeológia 9. Bratislava 1999, 73–84.

Internetové zdroje:

lupa.at – F. Harl / O. Harl: Ubi Erat Lupa. Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern: <http://lupa.at>

SPONY Z GERMÁNSKEHO SÍDLISKA V KVETOSLAVOVE¹

Andrej Sabov

Abstrakt: *Príspevok prezentuje nálezy spínadiel odevu zo sídliska z doby rímskej, preskúmaného v roku 2015 v obci Kvetoslavov. Na základe analýzy súboru spôn chronologicky vymedzuje pohľad na vývojové fázy predmetnej lokality a jej integritu v rámci vývoja územia Žitného ostrova v dobe rímskej. Rovnako v krátkosti pojednáva o význame nálezov strieborných spôn na kvádskych sídliskách.*

Kľúčové slová: *spony, honosné spony, Žitný ostrov, doba rímska, germánske sídliská*

V roku 2015 preskúmala spoločnosť AA Terra Antiqua s.r.o. v rámci predstihového archeologického výskumu počas výstavby diaľnice R7 na úseku Dunajská Lužná – Holice v katastri obce Kvetoslavov v polohe Šámotské/Báčsky rybník časť sídliska z doby rímskej (obr. 1). Okrem sídliska vo Veľkom Mederi (*Varsik 2003; Varsik 2004*) ide o druhé plošne skúmané sídlisko na území Žitného ostrova. Nálezy z Kvetoslavova sú v súčasnosti spracovávané a vyhodnocované ako súčasť dizertačnej práce autora.² V predkladanom príspevku prezentujeme vyhodnotenie spôn ako chronologicky citlivých nálezov z predmetnej lokality.

Staršia doba rímska

Spona A 68

Za chronologicky najstarší druh spínadla môžeme považovať sponu typu A 68 z objektu 98 zo zliatiny medi (obr. 2: 1). Spínadlá tohto typu môžeme datovať do obdobia okolo polovice 1. storočia a pretrvávajú až po začiatok 2. storočia (*Tejral 1998, 390–391*). Zvyčajne bývajú členené na dve chronologické skupiny: staršie varianty datované do 40. až 70. rokov 1. storočia s dlhším, užším lúčikom a zachycovačom prelamovaným troma kruhovými otvormi; a mladšie, rozmerovo menšie, s masívnejšou konštrukciou lúčika, zdvihnutým gombíkom na päťke a s dvoma kruhovými

¹ Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu č. 1/0240/21 agentúry Vega.

² Za poskytnutie materiálu ďakujem J. Haruštiakovi.

otvormi v zachycovači, ktoré sú datované na koniec 1. a začiatok 2. storočia (Tejral 2009, 192–193; Völling 2005, 154; Maczyńska 2001, 165; Jobst 1975, 32–33). Na základe morfológických znakov patrí spona z Kvetoslavova k starším variantom.

Objekt 98 však tiež obsahoval drobnú bronzovú postriebrenú mincu, ktorá je bohužiaľ značne poškodená. Pravdepodobne ju však môžeme datovať do 3. storočia, čo nasvedčuje tomu, že spona bola do objektu uložená sekundárne.

Spona A 84

Spona typu A 84 zo zliatiny medi bola nájdená v objekte 61 (obr. 2: 2). Početnú a geograficky blízku analógiu zo Žitného ostrova predstavuje kolekcia 15 ks spínadiel rovnakého typu z Hamuliakova (Iván – Ölvecký 2015, 304–307, Fig. 7: 8). J. Tejral považuje spony tohto typu dominantný typ neskoršej fázy stupňa B2 a datuje ich do strednej tretiny, resp. 2. polovice 2. storočia (Tejral 2004, 334).

Kolienkovitá spona

Rovnako z povrchového zberu pochádza nezdobené kolienkovitá spona germánskej proveniencie zo zliatiny medi (obr. 2: 4). Sponu môžeme a základe pravouhlo zalomeného zachycovača priradiť k stredodunajským variantom (Iván – Ölvecký 2015, 307). Výskyt spínadiel tohto typu je datovaný do rozpätia od záveru 2. po začiatok 3. storočia (Gupte 1998, 208–210).

Mladšia doba rímska

Spona s vidlicovým lúčikom (typ Jobst 16C)

Pri povrchovej prospekcii počas výskumu sídliska v Kvetoslavove bol objavený fragment špirálovej spony s vidlicovým lúčikom bez záhla-

Obr. 1. Kvetoslavov, polohy s osídlením z doby rímskej. 1 Čerešňová, 2 Šamotské/Báčsky rybník.

vovej doštičky (obr. 2: 3). Sponu zo zliatiny medi môžeme priradiť k typu Jobst 16C (*Spiralfibel mit Gabelbügel*), ktorý je datovaný od konca 2. po 1. polovicu 3. storočia (Jobst 1975, 74, Taf. 25: 190-192). Okrem uvedených názov z Lauriaca poznáme ďalšie tri nálezy z oblasti stredného Dunaja – dva z Carnunta a jeden z lokality Meiersdorf (*tamže*, 74; Peškař 1972, Taf. 18: 8). Z územia Slovenska, Moravy alebo Čiech zatiaľ nález spony tohto typu nebol publikovaný.

Spony s vysokým zachyčovačom (Almgrenova VII. skupina)

Z výskumu v Kvetoslavove pochádza päť spínadiel Almgrenovej VII. skupiny, v troch prípadoch kompletne zachované. Dve spony pochádzajú z objektu 16 (obr. 2: 6, 8), jedna z objektu 97 (obr. 2: 5) a dve boli nájdené pri povrchovej prospekcii (obr. 2: 7, 9). Okrem spony (obr. 2: 9), ktorá je strieborná, pravdepodobne s medenou oskou, sú všetky vyrobené zo medenej zliatiny.

Typologicky môžeme tri spony s gombíkom v prednej časti lúčika (obr. 2: 6, 8, 9) priradiť k tzv. sarmatskému typu, zvyšné dve spony tento výzdobný prvok nemajú. Spony sarmatského typu s gombíkom zodpovedajú forme A VII 2, 29 podľa rozdelenia L. Schulteho (*Schulte 2011*, 128–131, Abb. 87). Spony bez gombíka zodpovedajú Schulteho variantu a formy A VII 2, 30 (*tamže*, 131–133, Abb. 88). Tieto spínadlá môžeme datovať do stupňa C1 (*Godłowski 1992*, 36, 42).

Spony s podviazanou nôžkou a ich deriváty (Almgrenova VI. skupina)

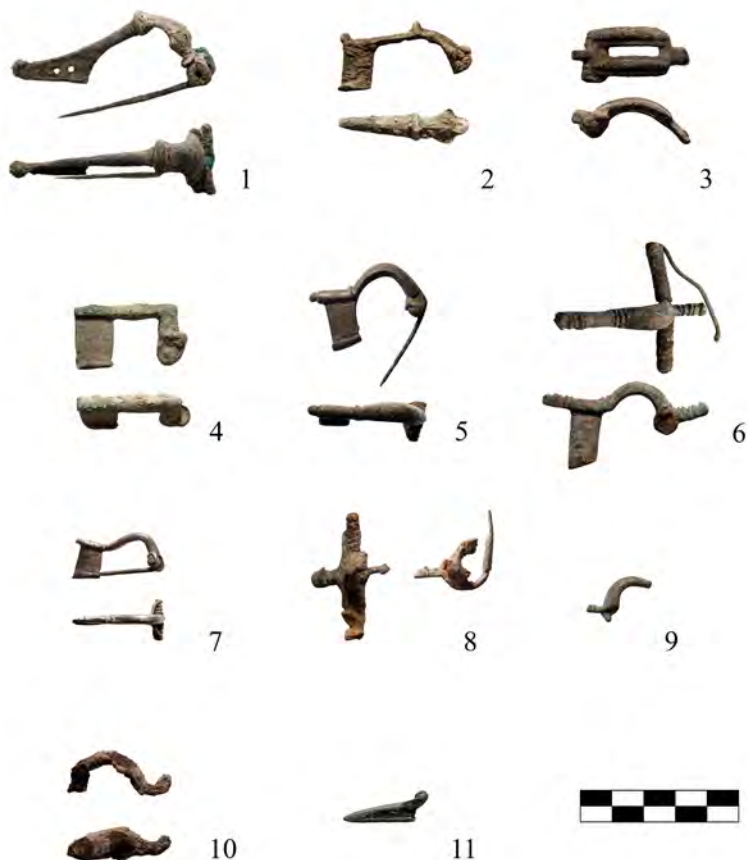
V objekte 26, ktorý môžeme interpretovať ako zásobnú jamu, boli objavené tri spony, ktoré môžeme priradiť k spínadlám Almgrenovej VI. skupiny. Dve silne skorodované železné spony (obr. 2: 10), pravdepodobne patria k sponám s podviazanou nôžkou a fragment spony zo zliatiny medi patrí k sponám s hrotitou nôžkou (obr. 2: 11). Objekt tiež obsahoval terru sigillatu.³

Spínadlá Almgrenovej VI skupiny, hlavne bronzové a železné varianty spôn s podviazanou nôžkou a ich deriváty (spony s hrotitou nôžkou) sa objavujú v náplni stupňa C1 (*Varsik 2011*, 189). Z chaty 114 vo Velkom Mederi je známa deformovaná spona s hrotitou nôžkou, ktorá sa vyskytla spolu s terrou sigillatou z prvej tretiny 3. storočia (*Varsik 2017*, 325).

³ Terra sigillata a ďalšia keramika z objektu zatiaľ ešte nebola presnejšie vyhodnotená, avšak pravdepodobne patrí ešte do stupňa C1.

Záver

Spony z germánskeho sídliska v Kvetoslavove je možné datovať do celého rozpätia doby rímskej, resp. do rozpätia od polovice 1. storočia po začiatok 4. storočia (chronologické stupne B1 – C3). Zároveň teda pokrývajú sídliskové horizonty I až IV, ktoré vyčlenil V. Varsík (*Varsík 2011*, 181–194). Spolu s ďalšími publikovanými nálezmi zo Žitného ostrova aj sídlisko v Kvetoslavove poukazuje na skutočnosť, že toto geografické územie bolo

Obr. 2. Kvetoslavov-Šámotské/Báčsky rybník, spony zo sídliska. 1 – objekt 98, 2 – objekt 62, 5 – objekt 97, 6 – objekt 16, 8 – objekt 16, 10 – 11 objekt 26; 3–4, 7, 9 – zber. 1–6, 8–11 – zliatina medi, 7 – striebro.

integrálnou súčasťou naddunajského barbarika (*Varsik – Prohászka 2009*, 202–203; k jednotlivým publikovaným lokalitám pozri *Horňák – Hrnčiarik – Kolon 2019*; *Hrnčiarik – Horňák 2018*; *Iván – Ölvecký 2015*; *Bazovský 2010*; *Varsik 2003*; *ten istý 2004*; *Pichlerová – Tomčíková 2001*, *Barta – Willvonseder 1934*).

Za nezvyčajnú, v prostredí nálezov zo sídlisk na území Slovenska, môžeme na základe použitého materiálu považovať sponu z objektu 97. Z bohatých hrobov zo Stráží poznáme dva bohato zdobené exempláre Almgrenovej VII. skupiny, oproti ktorým je nález z Kvetoslavova omnoho jednoduchší (*Kolník 1964*, 415–417, obr. 1: 1. 6; naposledy *Krupa – Klčo 2015*, 136, A–805, A–806). Zo sídlisk z doby rímskej z územia Slovenska poznáme okrem spony z Kvetoslavova zatiaľ len päť publikovaných nálezov strieborných spínadiel alebo ich fragmentov. Z výskumu germánskeho sídla v Cíferi-Páci pochádza nález striebornej spony s podviazanou nôžkou Almgrenovej VI. skupiny (*Varsik – Kolník 2013*, 76–77, Abb. 8: 11). Rovnako z územia Žitného ostrova pochádza zberový nález striebornej spony rovnakého typu (*Iván – Ölvecký 2015*, 308). Strieborná spona s podviazanou nôžkou bola tiež objavená v Bratislave-Trnávke v polohe „Zadné“ (*Varsik 2011*, 188, obr. 59: 11). Z lokality Voderady pochádza výnimočný nález fragmentu honosnej striebornej spony s dvojspirálovým vinutím, ktorý môže patriť sponám Almgrenovej VI. alebo VII. skupiny a ku ktorému nachádzame analógie napríklad pri spomenutých honosných sponách zo Stráží (*Sabov 2020*, 370–372, obr. 10, 11: 4a–b). Najnovším nálezom je zatiaľ nepublikovaný fragment strieborného ozdobného gombíka z honosnej spony zo sídliska v Gbeloch, ktorý môže rovnako patriť spínadlám oboch vyššie uvedených skupín.⁴

Nálezy strieborných spínadiel na sídliskách z doby rímskej by mohli indikovať prítomnosť majetnejších vrstiev kvádskej nobility, čo podporuje napríklad tiež nález strieborného náramku, rovnako zo sídliska v Kvetoslavove a tiež ďalšie zatiaľ nepublikované strieborné predmety z Gbelov.

⁴ Nepublikovaný nález spony a ďalšie uvedené zatiaľ nepublikované nálezy z katastra obce Gbely pochádzajú z povrchovej prospekcie v r. 2020, ktoré realizovala AA Avala s.r.o. a Západoslovenské múzeum v Trnave.

Mgr. Andrej Sabov
Západoslovenské múzeum v Trnave
Múzejné námestie 3, 918 09 Trnava
sabov.andrej@zupa-tt.sk

Katedra klasickej archeológie Trnavskej univerzity v Trnave
Hornopotočná 23, 917 01 Trnava

Literatúra

Barta, F. H. J. – Willvonseder, K. 1934: Zur ur- und frühgeschichtlichen Besiedlung der Grossen Schüttinsel. *Sudeta* 19, 1934, 1–22.

Bazovský, I. 2010: Depot z doby rímskej z Dunajskej Lužnej. In: J. Beljak, J. – Březinová, G. – Varsík, V. (eds.): *Archeológia barbarov 2009. Hospodárstvo Germánov: Sídľiskové a ekonomické štruktúry od neskorej doby laténskej po včasný stredovek.* Nitra 2010, 13–32.

Godłowski, K. 1992: Die Chronologie der jüngeren und späten Kaiserzeit in den Gebieten südlich der Sudeten und Karpaten. In: K. Godłowski (Hrsg.): *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter.* Kraków 1992, 23–54.

Gupte, O. 1998: Die knieförmig gebogene Fibeln der älteren römischen Kaiserzeit – Forschungsgeschichte und Forschungsstand. In: Kunow, J. (ed.): *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg* 5. Wünsdorf 1998, 187–196.

Horňák, M. – Hrnčiarik, E. – Kolon, T. 2019: Keramický materiál z vybraných objektov hospodárskeho zázemia neskoroantického dvorca v Bratislave-Podunajských Biskupiciach. In: *Zborník SNM* 113, *Archeológia* 29. Bratislava 2019, 283–316.

Hrnčiarik, E. – Horňák, M. 2018: Neskoroantický dvorec v Podunajských Biskupiciach. In: Šenkirík, R. – Gembešová, L. – Bakaljarová, H. – Škrovina, M. (eds.): *Dunajský limes a odkaz rímskej antiky na ľavom brehu Dunaja. Zborník príspevkov z konferencie Bratislavského samosprávneho kraja – Dni európskeho kultúrneho dedičstva 2018.* Bratislava 2018, 128–135.

Iván, R. – Ölveky, R. 2015: New Germanic settlement finds in the Western part of the Great Rye Island. In: Biró, Sz. – Molnár, A. (Hrsg.): *Ländliche*

Siedlung der römischen Kaiserzeit im mittleren Donaauraum. Győr 2015, 297–315.

Jobst, W. 1975: Die römische Fibeln aus Lauriacum. Linz 1975.

Kolník, T. 1964: Honosné spony z mladšej doby rímskej vo svetle nálezov z juhozápadného Slovenska. Slovenská Archeológia 12, 1964, 409–446.

Krupa, V. – Klčo, M. 2015: Bohaté hroby z doby rímskej z Krakovian-Stráží. Piešťany 2015.

Maczyńska, M. 2001: Das Verbreitungsbild der Fibeln A. 67–68 und A. 68 im Barbaricum. Slovenská Archeológia 49, 2001, 165–179.

Peškař, I. 1972: Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren. Praha 1972.

Pichlerová, M. – Tomčíková, K. 2001: Archeologické nálezy zo Žitného Ostrova. Zbierka Antala Khína. In: Zborník SNM 95, Archeológia 11. Bratislava 2001, 111–134.

Sabov, A. 2020: Staršie nepublikované nálezy z doby rímskej z Trnavskej tabule. In: Zborník SNM 114, Archeológia 30. Bratislava 2020, 355–384.

Schulte, L. 2011: Die Fibeln mit hohem Nadelhalter (Almgren Gruppe VII). Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte, Band 32. Neumünster 2011.

Tejral, J. 1998: Die Grundprobleme der kaiserzeitlichen Fibelforschung im norddanubischen Raum. In: Kunow, J. (ed.): 100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5. Wünsdorf 1998, 387–398.

Tejral, J. 2004: Mušov und Czarnówko – Bemerkungen zu weiträumigen Verbindungen zwischen germanischen Herrschaftszentren. In: Friesinger, H. – Stuppner, A. (Hrsg.): Zentrum un Peripherie: Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte. Wien 2004, 327–387.

Tejral, J. 2009: Das Gebiet nördlich der mittleren Donau zur Zeit Marbods. In: Salač, V. – Bemman, J. Bemann (Hrsg.): Mitteleuropa zur Zeit Marbods. Praha – Bonn 2009, 149–202.

Varsik, V. – Kolník, T. 2013: Cífer-Pác – Neue Erkenntnisse zur spätantiken quadischen Elitenrezidenz. In: Hardt, M. – Heinrich-Tamáška, O. (Hrsg.): Macht des Goldes, Gold der Macht: Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation

zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donaauraum. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2. Weinstadt 2013, 71–90.

Varsik, V. – Prohászka, P. 2009: Nové poznatky o osídlení velkého Žitného ostrova v dobe rímskej. In: Karwowski, M. – Droberjar, E. (eds.): Archeologia Barbarzyńców 2008: Powiązania i kontakty w świecie barbarzyńskim. Collectio Archaeologica Resoviensis XIII. Rzeszów 2009, 187–209.

Varsik, V. 2003: Velký Meder und Bratislava-Trnávka. Zwei germanische Siedlungen im Vorfeld des pannonischen Limes (Befunde und Chronologie: eine Übersicht). In: Stadt und Landschaft in der Antike. ANODOS, Studies of the Ancient World, Supplementum 3. Trnava 2003, 153–196.

Varsik, V. 2004: Zur Entwicklung der quadischen Siedlung von Velký Meder (SW-Slowakei). Študijné zvesti AÚ SAV 36, 2004, 257–275.

Varsik, V. 2011: Germánske osídlenie na východnom predpolí Bratislavy. Sídlišká z doby rímskej v Bratislave-Trnávke a okolí. Nitra 2011.

Varsik, V. 2012: Niekoľko poznámok k výskytu spôn s hrotitou nôžkou na juhozápadnom Slovensku (skupina Almgren VI,2). In: Droberjar, E. – Komoróczy, B. (eds.): Archeologie barbarů 2012: Římské a germánské spony ve střední Evropě. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 53. Brno 2017, 321–337.

Völling, T. 2005: Germanien an der Zeitenwende. Studien zum Kulturwandel beim Übergang von der vorrömischen Eisenzeit zur älteren römischen Kaiserzeit in der Germania Magna. BAR Internat. Ser. 1360. Oxford 2005.

III. PANI PROFESORKA A KATEDRA KLASICKEJ ARCHEOLÓGIE TU V TRNAVE

Obr. 1. Na návšteve u pani profesorky v Bratislave.

Obr. 2. Exkurzia v Grécku.

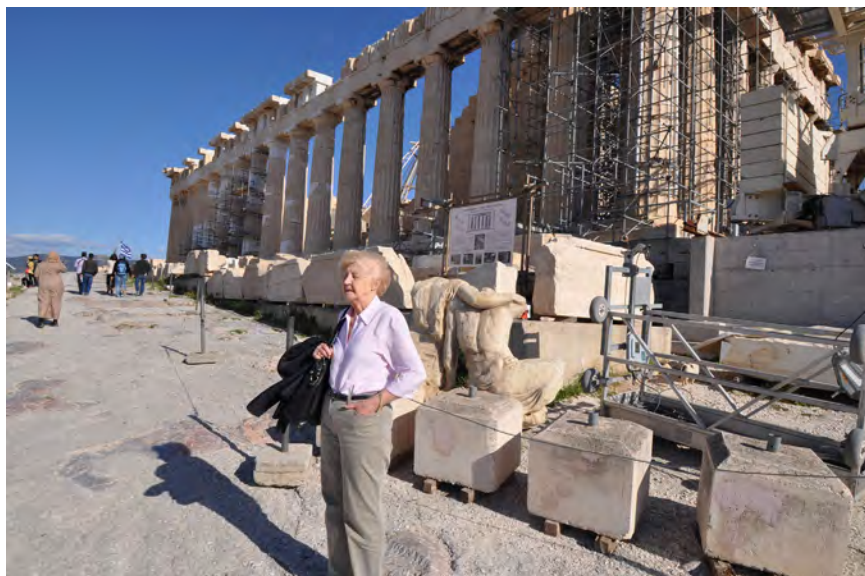
Obr. 3. Sympózium v Částej Papierničke

Obr. 4. Sympózium v Pezinku.

Obr. 5. Prehliadka náleziska v Bielom kostole.

Obr. 6. Na Aténskej Akropole.

Obr. 7. Exkurzia po Peloponéze.

Obr. 8. Exkurzia na Sicílii.

Obr. 9. Exkurzia na Kréte.

Obr. 10. Exkurzia v Turecku .

Obr. 11. Exkurzia po Jantárovej ceste.

Obr. 12. Exkurzia po Južnom Taliansku.

Obr. 13. Tradičná kapustnica 2016

Obr. 14. Tradičná kapustnica 2019.

Obr. 15. Sympóziium v Častej Papierničke.

Obr. 16. Na zjazde SAS v Smoleniciach.

Obr. 17. Vo Vatikánskych múzeách.

Obr. 18. Sympóziu v Trnave

Obr. 19. Exkurzia po Jantárovej ceste.

Obr. 20. Prezentácia publikácií v Archeologickom múzeu SNM v Bratislave.

Obr. 21. So synom Dr. L. Novotným počas exkurzie v Trapany.

Obr. 22. Spolu s rektom TU prof. R. Bílikom počas udelenia titulu Dr. h. c.

Miroslava Daňová - Lucia Nováková (Eds.)
VTERE FELIX, MÁRIA. ŽIACI SVOJEJ PROFESORKE

Vydavateľ : © Katedra klasickej archeológie FF TU v Trnave, 2021

Tlač: DMC, s.r.o., J. Murgaša 100, 940 64 Nové Zámky

Publikácia neprešla jazykovou úpravou. Za jazykovú úroveň zodpovedajú autori.
Fotografia na obálke: © Barbora Likavska (TU Trnava).

ISBN 978-80-568-0249-6

EAN 9788056802496

